

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

1

1964

НОВІ КНИГИ

- АКИМЕНКО І. — Місто буде врятоване, Книжково-журнальне вид-во, Львів, 1963, 200 с.
- В боях за Харківщину. Воспоминания участников Отечественной войны», Книжне вид-во, Харків, 1963, 394 с.
- ГОРДИНСЬКА Р. — Коли любиш... (Сингади), вид-во «Молодь», К., 1963, 294 с.
- «Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине 1958—1961 гг. Сборник документов», Госполитиздат УССР, К., 1963, 530 с.
- ЗАВ'ЯЛОВ Б. — Дмитро Захарович Мануїльський, Держполітвидав УРСР, К., 1963, 152 с.
- «Историчні зв'язки слов'янських народів. Збірник статей до V Міжнародного конгресу славістів», Вид-во АН УРСР, К., 1963, 294 с.
- КАТРЕЧКО Т. — Командир сталінної дивізії. Документальний очерк о Д. П. Жлобе, Книжне вид-во, Донецьк, 1963, 102 с.
- КОСІБАСОВА О. — Шляхи-дороги, вид-во «Молодь», К., 1963, 254 с.
- КРАВЧУК П. — На канадській землі, Книжково-журнальне вид-во, Львів, 1963, 395 с.
- МАКІВКА С. — Це було темної ночі, Книжково-журнальне вид-во, Львів, 1963, 230 с.
- «Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине (ноябрь 1917—1920 гг.). Сборник документов», Изд-во АН УССР, К., 1963, 687.
- НАГОРНА Л. — Фелікс Кон, Держполітвидав УРСР, К., 1963, 147 с.
- «Они освобождали Донбасс. Очерки, воспоминания», Книжне вид-во, Донецьк, 1963, 188 с.
- «Партія — наш керівник», Держполітвидав УРСР, К., 1963, 304 с.
- ПЕРШІНА З. — Імени Янаарского востанія. (К 100-летию завода), Книжне вид-во, Одеса, 1963, 228 с.
- «Питання історії та культури слов'ян», ч. I, Вид-во Київського держуніверситету, К., 1963, 168 с.
- «По землі Київській», Обласне книжково-газетне вид-во, К., 1963, 379 с.
- САШЦЕВИЧ А. В. — Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі, вид-во «Радянська школа», К., 1963, 85 с.
- «Сумська область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов», Книжне вид-во, Харків, 1963, 459 с.
- ХАГНАС В. Здійснення мрії. З історії закарпатської комуністичної організації 1938—1945 рр., Закарпатське обласне книжково-газетне вид-во, Ужгород, 1963, 99 с.
- ЦИБКО О. Г. — Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934—1939 рр.), Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1963, 137 с.
- ШМОРГУН П., КОРОЛЬОВ Б., КРАВЧУК М. — Київ у грех революціях, Обласне книжково-газетне вид-во, К., 1963, 207 с.

До уваги авторів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надіслати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), видрукованих на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор. (повідомлення — до 20, замітки і листи — до 10 стор.). Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1
СІЧЕНЬ —
ЛЮТИЙ
1964

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИИ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Є. Я. Безпалко (*Полтава*) — Діяльність парторганізацій України по підвищенню дієвості ідеологічної роботи на селі (1959—1961 рр.) 3
- В. О. Бойченко — Київське підпілля в роки Вітчизняної війни 12
- До 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка*
- В. К. Костенко — Завжди з народом 22
- В. Г. Сарбей — Дожовтнева більшовницька преса про великого революціонера-демократа 28
- А. В. Санцевич — Т. Г. Шевченко і питання всесвітньої історії 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. С. Ткаченко (*Донецьк*) — Політмасова робота партійних організацій у вугільній промисловості в 1953—1958 рр. (За матеріалами Донецької області) 47
- М. Крзибаєв (*Алма-Ата*), А. Жумасултанов (*Алма-Ата*) — Участь трудящих Казахстану у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни 51
- М. І. Плавриневич (*Житомир*) — Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943—1945 рр.) 55
- В. В. Засанський (*Львів*) — Розвиток поліграфії і книгодрукування за роки Радянської влади 60
- М. Д. Березовчук (*Кам'янець-Подільський*) — Заходи Комуністичної партії України по організації політичному зміцненню комнезамів (1925 р.) 64
- А. М. Васильков — Боротьба солдатів Румунського фронту під керівництвом більшовиків за владу Рад (жовтень 1917 р.—січень 1918 р.) 70
- М. М. Ткаченко — До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) 77

ЗАМІТКИ

- А. С. Ковальчук (*Ровно*) — Деякі питання розвитку соціалістичного змагання серед робітників важкої промисловості-України (1946—1950 рр.) 82
- П. С. Сохань — Про перебування Г. М. Димитрова в Одесі у 1926 р. 85
- Т. С. Федорова (*Ленінград*) — Західно-дніпровська дивізія бронепоїздів у боях за Україну (1919 р.) 87
- Ю. М. Гамрецький — До питання про боротьбу за 8-годинний робочий день у Радах України в 1917 р. 91
- Я. І. Дзира — Т. Г. Шевченко і рукопис Величка 96
- Г. І. Коляда (*Ташкент*) — З історії румунсько-українських друкарських зв'язків у XVII ст. 99

Дя історії міст і сіл радянської України

- О. І. Луценко (*Яготин*) — Перебування Т. Г. Шевченка у Яготині 103
- М. П. Стожок (*Кролевець*) — Кролевець вшановує пам'ять Т. Г. Шевченка 105

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. Ю. Догадько (*Харків*) — З досвіду використання творів Т. Г. Шевченка на уроках історії 108
- П. І. Киселенко (*с. Уланове, Сумської області*) — Шкільна «Шевченкіана» 110

НАШ КАЛЕНДАР

О. В. Мойсеев — Корсунь-Шевченківська битва	111
М. В. Коваль, П. М. Шморгун, А. Д. Ярошенко — Друг і соратник В. І. Леніна (до 95-річчя з дня народження Н. К. Крупської)	114
І. Ю. Гостев — Героїчний син народу (до 75-річчя з дня народження П. Ю. Дибенка)	117
М. В. Логвінов (<i>Чернівці</i>), І. П. Середюк (<i>Чернівці</i>) — Громадська діяльність О. Ю. Кобилянської (до 100-річчя з дня народження)	118
В. А. Молоствов — Сторінка пролетарського інтернаціоналізму	121
П. К. — Юліан Ленський і Україна (до 75-річчя з дня народження)	124
З. В. Лашкул — Історична тематика в творчості І. С. Ужакевича (до 100-річчя з дня народження)	127

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Л. Шерман (<i>Харків</i>) — Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція у висвітленні історичної літератури 20-х років	129
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Л. А. Шевченко — М. Моторнюк, Школа і виховання нової людини	136
Н. В. Плющ — Б. Іщенко. Село Шевченкове	137
І. В. Ганевич (<i>Одеса</i>), К. Д. Петряєв (<i>Одеса</i>) — І. М. Кулінич. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.)	138
І. П. Крип'якевич (<i>Львів</i>) — М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ	139
М. О. Буцько — В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.—1917 г.	140
І. П. Дудко (<i>м. Шорс, Чернігівської області</i>) — «Чернігівщина. Путівник»	142
П. М. Калениченко — І. С. Дзюбо. Торжество ленинской национальной политики в Чехословакии	143
В. М. Зайцев — Д. С. Давидович. Революционный кризис 1923 г. в Германии и Гамбургское восстание	144
М. І. Семиряга (<i>Харків</i>) — А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — Стране Советов	145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Л. О. Лещенко — Науково-дослідна робота Інституту історії АН УРСР у 1963 р.	147
С. Г. Горячев, О. Л. Кронік, Л. Г. Москвич — Наукові сесії до 20-річчя визволення Києва	148
Г. П. Кравченко — Урочисті збори, присвячені 80-річчю з дня народження Д. З. Мануїльського	150
А. М. Катренко — Нарada працівників архівних установ республіки	150
Ю. Г. — Обговорення досліджень історії Великого Жовтня	151
О. С. Василевська — Засідання нової проблемної наукової Ради	151
К. І. Демешина (<i>Ростов-на-Дону</i>) — Наукова сесія з історії робітничого класу Росії в період капіталізму	152
Р. Ю. Енгельгардт (<i>Кишинів</i>), М. І. Володарський (<i>Кишинів</i>) — Наукова конференція в Кишиневі	153
Л. Г. Ляшенко — Друга нарада істориків-славістів у Києві	154
П. С. — П'ятий Міжнародний конгрес славістів	155
А. А. Вовк — Шістдесятиріччя П. А. Лаврова	156

Листи до редакції

О. Н. Щербань, П. С. Кучеров, Г. М. Добров — До історії технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу	157
Л. П. Нагорна — Про помилки в біографічному нарисі	159
Юрій Якович Білан	160
Зигмунт Млинарський	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Відповідальний секретар Л. Д. Мришук

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон Б-9-71-31

Статті

Є. Я. БЕЗПАЛКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПІДВИЩЕННЮ ДІЄВОСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ НА СЕЛІ

(1959—1961 рр.)

Успіхи комуністичного будівництва в СРСР у великій мірі визначаються розмахом і глибиною ідеологічної роботи партії в масах. «У боротьбі за перемогу комунізму,— говориться в Програмі КПРС,— ідеологічна робота стає все могутнішим фактором»¹. Історичні зміни, що сталися на селі за роки Радянської влади і особливо після 1953 р., коли партія взяла курс на круте піднесення сільського господарства, тісно пов'язані з вирішенням завдань комуністичного виховання селянства.

Партійні організації проводили широку і багатогранну діяльність по підвищенню дієвості ідеологічної роботи, зміцненню її зв'язків з життям, з практикою комуністичного будівництва. Широкому розгортанню цієї роботи на селі сприяло зміцнення сільських партійних організацій, значне зростання їх рядів. У 1962 р. в середньому кожна партійна організація колгоспу на Україні налічувала у своєму складі 30 комуністів, тоді як в 1959 р.— лише 18. У 1961 р. на Україні майже у 80% колгоспів і в усіх радгоспах були створені партійні бюро, а в 600 парторганізаціях — партійні комітети. За 1959 і 1960 рр. більш ніж у 4 рази збільшилась кількість партійних груп у бригадах і на фермах².

У комуністичному вихованні трудящих винятково важливе місце належить партійній пропаганді й агітації. В. І. Ленін вказував, що «перевиховати маси... може тільки агітація і пропаганда», яка тісно зв'язана з життям³. Переборюючи шкідливі наслідки культу особи Сталіна, відновлюючи ленінські норми партійного життя і принципи політичного керівництва, партійні організації України провели велику роботу по подоланню відриву партійної пропаганди і політичної агітації від життя, по ліквідації догматизму і начотництва в ідеологічній роботі. Перші серйозні кроки в цьому були зроблені в період між XX і XXI з'їздами КПРС. У партійній освіті, лекційній та інших формах пропаганди важливе місце зайняли питання політичної економії і конкретної економіки. Поліпшилась пропаганда й інших складових частин марксистсько-ленінської теорії, набираючи більш живого і різноманітного характеру.

Проте це був лише початок у перебудові ідеологічної роботи. Слід було до кінця подолати відрив партійної пропаганди від життя, від

¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 102.

² «Организаторская и политическая работа партии на селе», М., 1963, стор. 95, 197—198.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 332.

практики будівництва комунізму, розширити сферу її впливу, зробити її масовою і доступною для всіх трудящих. Боротьба з недоліками, за підвищення ролі і значення партійної пропаганди і агітації в справі комуністичного виховання трудящих, за зміцнення зв'язків ідеологічної роботи з життям стала особливо актуальною в зв'язку з рішеннями XXI з'їзду КПРС, який проголосив вступ нашої країни в новий історичний період свого розвитку — період розгорнутого будівництва комунізму. «Закликаючи до виконання планів комуністичного будівництва,— вказувалося в постанові XXI з'їзду КПРС,— партійні організації, пропагандисти і агітатори повинні в ясній і дохідливій формі роз'яснювати, що таке комунізм, які великі блага несе він людям, всемірно підтримувати і розвивати комуністичні форми праці. Організаторська і виховна діяльність партії, всі засоби її ідеологічної роботи повинні сприяти успішному розв'язанню завдань комуністичного будівництва»⁴.

Бойовою програмою партійних організацій по здійсненню рішень XXI з'їзду КПРС у галузі ідеологічної роботи стала постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (січень 1960 р.). У постанові чітко визначено зміст, форми і методи ідеологічної роботи. Виконуючи рішення партії про значне поліпшення ідеологічної роботи, партійні організації України звернули особливу увагу на питання добору, виховання і навчання пропагандистів, агітаторів, лекторів, керуючись при цьому вказівками В. І. Леніна про те, що «ніякий контроль, ніякі програми і т. д. абсолютно неспроможні змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів»⁵. У 1958/59 навчальному році в системі партійної освіти працювало 103 594 досвідчених пропагандисти⁶. Такої кількості пропагандистів було достатньо, щоб охопити політичним навчанням усіх комуністів, а також деяку частину безпартійного активу. Проте з підвищенням інтересу до політичних знань і залученням до занять у системі партійної освіти широких мас трудящих цієї кількості пропагандистів було вже недостатньо. Особливо багато пропагандистських кадрів потрібно було для організації економічної освіти на селі. З метою підготовки пропагандистських кадрів партійні організації республіки встановлювали посади заступників пропагандистів, які періодично проводили заняття в гуртках чи семінарах, відвідували семінари пропагандистів при райкомах партії і, таким чином, набували практичні навички пропагандистської роботи. Значно зросло число пропагандистів, які проходили перепідготовку на літніх місячних і двотижневих курсах при обкомах і міськкомах КП України. Якщо в 1955 р. на Україні на цих курсах навчалось 9,5 тис., то в 1960 р.— 31 тис. пропагандистів. Завдяки цьому в республіці постійно був резерв пропагандистів, необхідний для розширення системи партійної освіти. Уже в 1960/61 навчальному році кількість пропагандистів у системі партійної освіти зросла майже в два рази в порівнянні з 1958/59 навчальним роком⁷.

Щоб удосконалити пропагандистську майстерність, партійні комітети стали частіше застосовувати більш активні форми навчання керівників гуртків і семінарів — співбесіди, дискусії, теоретичні і методичні конференції, обговорення занять, проведених окремими пропагандистами, семінари пропагандистів і агітаторів безпосередньо в передових колгоспах чи радгоспах. Створення за рішенням Центрального Комі-

⁴ «Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет», т. II, М., 1959, стор. 405.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 418.

⁶ Поточний архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України.

⁷ Там же.

тету КПРС у 1960 р. обласних будинків політичної освіти дало можливість застосувати і таку форму роботи з сільськими пропагандистами, як заочні курси пропагандистів. Будинки політичної освіти подавали також допомогу пропагандистам шляхом розсилки методичних розробок з різних питань пропагандистської роботи. Великою допомогою пропагандистам різних ланок політичної освіти було видання ряду підручників і методичних посібників з історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, основ марксизму-ленінізму і питань конкретної економіки виробництва.

Партійні організації постійно піклувались про добір агітаторів і роботу з ними. За період між XXI і XXII з'їздами КПРС склад агітаторів значно змінився: в агітколлективи прийшла велика кількість передовиків виробництва. З 1959 по 1961 рр. кількість агітаторів-передовиків промисловості і сільського господарства на Україні зросла з 130 до 290 тис. чоловік⁸.

Агітатори-передовики виробництва були глибоко обізнані з життям, проте значна частина їх не мала достатньої загальноосвітньої і теоретичної підготовки, що створювало іноді досить відчутні труднощі в роботі серед трудящих. Тому партійні організації звернули особливу увагу на виховання і навчання агітаторів. Вони стали ширше залучатися до занять у системі політичної освіти. Серед колгоспних агітаторів велику популярність завоювали економічні та постійно діючі школи агітаторів. Програмою шкіл передбачено вивчення постанов партії і уряду та рішень місцевих партійних і радянських органів, деяких питань політичної економії, конкретної економіки, економічної географії, методики агітаційної роботи. В 1961 р. в Київській області працювало 170 шкіл агітаторів⁹, а всього в республіці діяло 4 тис. таких шкіл, в них навчалось понад 120 тис. чоловік¹⁰. У багатьох партійних організаціях колгоспів були створені методичні ради, що допомагали агітаторам підготуватися до проведення бесід.

Проводилась відповідна робота по підготовці і підвищенню майстерності лекторів партійних комітетів і Товариства «Знання». На республіканських, обласних і районних семінарах стали більше уваги приділяти питанням методики лекційної пропаганди, обміну досвідом роботи лекторів. При вищих учбових закладах, вечірніх університетах марксизму-ленінізму були організовані курси і семінари по підготовці резерву лекторських кадрів. Черкаський обком КП України організував у 1961 р. заочну школу по підготовці лекторів партійних комітетів при консультативному пункті заочної Вищої партійної школи при ЦК КПРС, в якій навчалось 100 слухачів¹¹. У 1961 р. в республіці політичні і наукові знання в масн несла велика армія лекторів, що налічувала у своєму складі понад 300 тис. чоловік¹².

В ідеологічній роботі на селі визначне місце належить культосвітнім закладам. Підкреслюючи їх значення, М. С. Хрущов у промові на нараді працівників сільського господарства областей Центральної нечорноземної зони СРСР говорив: «Якщо ви, товариші, не створите для колгоспників культурних умов, це позначиться і на виробництві. Колгоспники, особливо молоді, ітимуть із села. Адже людині хочеться не тільки добре поїсти, а й культурно провести вільний час»¹³.

⁸ «Ідеологічна робота на новому піднесенні», К., 1961, стор. 25.

⁹ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 23, од. зб. 138, арк. 15.

¹⁰ «Ідеологічна робота на новому піднесенні», стор. 25.

¹¹ Газ. «Черкаська правда», 27 серпня 1961 р.

¹² «Ідеологічна робота на новому піднесенні», стор. 189.

¹³ Газ. «Радянська Україна», 2 квітня 1957 р.

Дбаючи про поліпшення роботи культосвітніх установ на селі, партійні організації звернули увагу на зміцнення їх матеріальної бази. Зростання економіки колгоспів дало можливість їм виділяти більше коштів на будівництво соціально-культурних споруд. З хорошою ініціативою виступили партійні організації Черкащини, які в 1958 р. розробили і затвердили трирічний, а в 1959 р.—семирічний план соціально-культурного будівництва в області. В 1959 і 1960 рр. в області було побудовано 180 клубів і будинків культури, розпочато будівництво ще 131 культосвітнього закладу¹⁴, завершено кінофікацію сільських адміністративних центрів. Кожний населений пункт, що мав понад 300 дворів, придбав стаціонарну кіноустановку. Крім того, в області діяло 160 кінопересувок¹⁵.

Щоб максимально охопити політичною роботою все населення, особливо на віддалених хуторах і бригадах, партійні організації добилися розширення і поліпшення роботи постійно діючих агітпунктів і червоних кутків. У Київській області, наприклад, у 1961 р. поряд з чотирма тисячами культосвітніх установ працювало понад 1,5 тис. постійно діючих агітпунктів і велика кількість кімнат політичної агітації¹⁶.

Важливою зброєю в ідеологічній роботі є преса, радіо і телебачення, яким належить важливе місце в комуністичному вихованні трудящих¹⁷. Завдяки безустанному піклуванню партії кількість газет і журналів, що видаються на Україні, неухильно зростає, посилюється їх вплив на широкі маси трудящих. Якщо в 1956 р. у республіці видавалося 1090 газет з разовим тиражем понад 6 млн. примірників¹⁸, то в 1961р.—3375 газет тиражем майже 10,5 млн. примірників і понад 100 журналів¹⁹. У 1962 р. у селах республіки було 4 587 500 радіоточок та 531 395 радіоприймачів, тобто майже кожний колгоспний двір мав радіоточку чи радіоприймач. На Черкащині, наприклад, було радіофіковано 91% колгоспних дворів²⁰.

На підвищення дієвості всієї ідеологічної роботи, особливо у сільських районах, позитивно вплинув розвиток громадських засад у партійній роботі, які дали можливість значно зміцнити зв'язки партійних комітетів з первинними парторганізаціями, залучити до активної громадської діяльності велику кількість комуністів.

Найбільш поширеною формою громадських засад в ідеологічній роботі стали постійні ідеологічні комісії і ради райкомів, міськкомів і обкомів партії. Вони допомагали партійним комітетам вивчати конкретні питання ідеологічної роботи, давали рекомендації, пропозиції, а після їх прийняття партійними комітетами проводили роботу по втіленню в життя прийнятих рішень. У Черкаській області в 1962 р. такі комісії працювали при 20 райкомах, міськкомах партії, до роботи в них було залучено 300 комуністів²¹. У цілому на Україні до середини 1962 р. при партійних комітетах було створено близько тисячі громадських ідеологічних комісій і рад²².

Велику допомогу сільським пропагандистам, лекторам і агітаторам

¹⁴ Газ. «Черкаська правда», 21 липня 1961 р.

¹⁵ Газ. «Черкаська правда», 26 лютого 1961 р.

¹⁶ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 23 од. зб. 138, арк. 15, 24.

¹⁷ Див. «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 102.

¹⁸ Газ. «Радянська Україна», 5 травня 1956 р.

¹⁹ «Ідеологічна робота на новому піднесенні», стор. 28.

²⁰ Газ. «Черкаська правда», 6 травня 1962 р.

²¹ Газ. «Черкаська правда», 14 квітня 1962 р.

²² «Громадські начала в партійній роботі (з досвіду роботи парторганізацій України)», К., 1962, стор. 6.

подавали створені при партійних організаціях на громадських засадах кабінети політичної освіти. Кабінети забезпечувались літературою, необхідною пропагандистам і слухачам політгуртків і теоретичних семінарів, місцевими матеріалами, що характеризують життя колгоспу. Створені при кабінетах методичні ради і групи подавали постійну методичну допомогу пропагандистам. У 1961 р. в Київській області у кожному сільському районі було створено по 1—2 кабінети політичної освіти на громадських засадах, а всього в області працювало 230 таких кабінетів²³.

Таким чином, велика організаторська робота партійних організацій створювала умови для дальшого поліпшення ідеологічної роботи і розширення сфери її впливу. Використовуючи ці умови, спираючись на досвід попередніх років, партійні організації України добились значного піднесення ідейно-виховної роботи в масах. Ще ніколи ідеологічна робота в республіці не набирала такого розмаху, як у період розгорнутого будівництва комунізму. Політичне навчання трудящих стало справді масовим. У систему партійної освіти, крім комуністів, було залучено велику кількість безпартійних трудящих. Так, у Київській області в 1959/60 навчальному році в системі політичної освіти навчалось 170 тис. чоловік, у тому числі 68 тис. безпартійних, а в 1960/61 навчальному році — 337 тис. (з них 190 тис. безпартійних)²⁴. Усього в республіці в 1960/61 навчальному році в різних ланках системи партійної освіти навчалось понад 4100 тис. чоловік. Майже півтора мільйона юнаків і дівчат підвищували свій політичний рівень у системі комсомольської освіти²⁵.

Проте головне, чим характеризується поліпшення роботи системи партійної освіти на Україні,— це зміцнення зв'язків політичного навчання з практикою комуністичного будівництва. Відраді зміни сталися в історико-партійній освіті комуністів. Тривалий період у багатьох партійних організаціях вивчався переважно дожовтневий період історії партії за «Коротким курсом», який містив серйозні недоліки. Це приводило до відриву історико-партійної освіти від життя, від практики комуністичного будівництва. В 1959 р. був опублікований підготовлений у відповідності з рішенням ХХ з'їзду КПРС підручник «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», в якому вперше подано систематичний виклад героїчної історії КПРС від її заснування до ХХІ з'їзду партії. У 1961 р. вийшли «Нариси історії Комуністичної партії України». Крім того, за 1956—1962 рр. опубліковано кілька збірників документів і матеріалів про революційні події і діяльність партійних організацій на місцях. Партійні організації одержали можливість ширше використати історію КПРС для формування марксистсько-ленінського світогляду, комуністичного виховання трудящих. Відбувся рішучий поворот у бік вивчення післяжовтневого періоду історії КПРС і особливо діяльності партії в роки Великої Вітчизняної війни і післявоєнний час, який насичений подіями всесвітньо-історичного значення. Збільшилась кількість слухачів у гуртках і семінарах по вивченню історії партії. Так, у Київській області в 1959/60 навчальному році історію КПРС вивчали 76 тис. чоловік, тобто у 1,5 раза більше, ніж у попередньому році, з них 85% вивчали останній період діяльності партії²⁶.

²³ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 23, од. зб. 138, арк. 6.

²⁴ Там же, арк. 3.

²⁵ «Ідеологічна робота на новому піднесенні», стор. 12.

²⁶ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 20, од. зб. 147, арк. 61.

Заняття в гуртках і семінарах стали більш змістовними, посилювався їх вплив на стан справ в артілях. Цікаво проходили заняття в гуртку по вивченню історії КППС при парторганізації колгоспу ім. Ілліча, Васильківського району, Київської області. Керівник гуртка директор місцевої школи тов. Бондаренко під час бесід з гуртківцями посилався на факти з життя колгоспу, села, окремих трудивників. Так, викладаючи тему «Боротьба партії за відбудову і розвиток народного господарства в післявоєнний період (1945—1953 рр.)», він навіть приклади боротьби партійної організації колгоспу за відбудову села. Така форма проведення занять сприяла активізації слухачів, підвищенню їх свідомості. Всі слухачі гуртка стали передовиками колгоспного виробництва, охоче діляться своїм досвідом з товаришами по роботі, працюють агітаторами у колгоспі. Їх робота сприяла успішному розвитку економіки артілі²⁷.

Підвищився інтерес комуністів і безпартійних до вивчення життя і діяльності В. І. Леніна. Партійні організації стали більше уваги приділяти проведенню теоретичних конференцій, ленінських читань, тематичних вечорів, читацьких конференцій. У деяких районних центрах і колгоспах були створені самодіяльні музеї В. І. Леніна, ленінські кімнати і кутки, що подавали велику допомогу пропагандистам і агітаторам у проведенні бесід і занять, були школою виховання трудящих. Так, 5 листопада 1960 р., за рішенням Поліського райкому КП України, Київської області, в селищі Поліське відкрито музей В. І. Леніна. У фондах музею було 200 документів, картин-репродукцій, скульптур. При музеї працювала група з 15 громадських лекторів, які пройшли підготовку при Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна. Про популярність музею серед трудящих свідчать записи, зроблені в книзі відзвітів. Свинарка з колгоспу «Дружба» Н. Діденко записала в ній: «Це чудовий подарунок для трудивників району і особливо для нас, молоді. На прикладі життя і роботи В. І. Леніна ми вчимося будувати комунізм. Його заповіді ми будемо наполегливо втілювати в життя»²⁸.

Значно ширшим у республіці став розмах філософської освіти. У колгоспних партійних організаціях найбільшого поширення набули гуртки і семінари з питань наукового атеїзму, що відіграли важливу роль у розгортанні антирелігійної роботи на селі. Їх слухачі самі часто допомагали віруючим вирватися з-під впливу релігійного дурману. Партійні організації добирали різноманітні форми навчання атеїстів, які дали б можливість значно посилити дієвість антирелігійної пропаганди. В 1958 р. у Черкаській області виникли дворічні школи атеїстів. Перша така школа була створена при кабінеті політичної освіти Черкаського райкому КП України. В ній навчалися партійні, радянські і комсомольські працівники, лікарі, вчителі — люди, що мали вищу освіту і певний досвід антирелігійної пропаганди. Слухачі школи значною мірою сприяли посиленню цієї пропаганди на селі, розгортали індивідуальну роботу з віруючими. Черкаський обком КП України підтримав цю цінну ініціативу і зобов'язав усі партійні організації використати досвід Черкаського райкому партії. Вже в 1959 р. школи атеїстів працювали при більшості районних кабінетів політичної освіти, а згодом стали створюватись і при деяких великих колгоспних партійних організаціях²⁹. Це привело до посилення атеїстичної пропаганди і

²⁷ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 20, од. зб. 147, арк. 6.

²⁸ Там же, од. зб. 146, арк. 172—173.

²⁹ Газ. «Радянська Україна», 17 квітня 1959 р.

підвищення її результативності. Лише в 1959 р. і за 5 місяців 1960 р. в області майже 300 чоловік порвали зв'язки з сектантами³⁰.

Велика кількість слухачів гуртків і семінарів на селі вивчали основи марксизму-ленінізму, питання комуністичного будівництва в СРСР, соціалістичного будівництва в країнах народної демократії, світового комуністичного і національно-визвольного руху, зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин та ін.

Особливо великого значення в республіці набула пропаганда економічних знань. Виконуючи рішення XXI з'їзду партії і постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», партійні організації України вирішили протягом 2—3 років озброїти мінімумом економічних знань усіх робітників і колгоспників. У 1960/61 навчальному році політичну економію і конкретну економіку вивчало 2 377 500 чоловік, або в три рази більше, ніж у 1959/60 навчальному році. Економічною освітою в республіці було охоплено більше половини слухачів системи політичної освіти³¹.

Вияткового значення набула пропаганда економічних знань на селі. Завдання дальшого розвитку сільського господарства вимагали від партійних, радянських і господарських органів, правлїн колгоспів, спеціалістів сільського господарства і кожного колгоспника глибокого знання економіки сільськогосподарського виробництва. Значного поширення набули початкові гуртки по вивченню основ економіки сільського господарства. Уже в 1960/61 навчальному році у Полтавській області працювало 1082 таких гуртки, в них навчався 37 221 колгоспник, у тому числі 29 041 безпартійний³². Щоб охопити економічною освітою більшу кількість колгоспників, партійні організації Полтавського, Миргородського, Решетилівського районів, цієї ж області, вирішили створити початкові економічні гуртки у бригадах, на тваринницьких фермах і на десятихатках.

Економічна освіта відкрила великі можливості для поширення і впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво, сприяла посиленню розмаху соціалістичного змагання, руху колективів і ударників комуністичної праці. Так, у колгоспі «Комуніст», Володарського району, Київської області, всі слухачі економічних гуртків боролися за звання ударників і колективів комуністичної праці, вони стали ініціаторами впровадження нових прогресивних методів праці у колгоспному виробництві. За успіхи у виробництві м'яса в першому півріччі 1960 р. колгосп одержав перехідний Червоний прапор обкому КП України та облвиконкому. З метою більш активного залучення слухачів до боротьби за впровадження досвіду передовиків у деяких економічних гуртках і семінарах проводились практичні заняття. Так, в артлі «Прогрес», Кагарлицького району, Київської області, пропагандист, агроном колгоспу тов. Іващенко, розповідаючи на занятті гуртка про резерви розвитку виробництва, доручив гуртківцям, бригадиру рільничої бригади тов. Подоляну та ланковій тов. Качан, випробувати нові методи вирощування цукрових буряків у колгоспі. В результаті ланка тов. Качан виростила в 1960 р. на 40 гектарах по 233 ц цукрових буряків з гектара. Колгосп одержав економію в 788 крб. у нових грошах. За пропозицією райкому КП України досвід ланки тов. Качан було вивчено в початкових економічних гуртках усіх колгоспів району³³.

³⁰ Партійний архів Черкаської області, ф. 4619, оп. 37, од. зб. 7, арк. 38.

³¹ «Ідеологічна робота на новому піднесенні», стор. 12—13.

³² Поточний архів Полтавського обкому КП України.

³³ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 20, од. зб. 147, арк. 63; оп. 23, од. зб. 138, арк. 8, 9.

І все ж, незважаючи на велику популярність початкових економічних гуртків, у багатьох з них уже в перший рік занять виявились серйозні недоліки. Деякі пропагандисти стали на шлях підміни політичного навчання вивченням основ агрономічних і зоотехнічних знань. В ряді гуртків працівники тваринницьких ферм, рільничих бригад, механізатори навчалися за однією програмою, і тому на заняттях не завжди задовольнялись запитами різних категорій колгоспників. Все це знижувало їх інтерес до навчання і завдавало великої шкоди політичній роботі в масах.

Щоб допомогти сільським пропагандистам ліквідувати ці недоліки, в пресі регулярно друкували методичні розробки для пропагандистів початкових гуртків по вивченню економіки сільського господарства. Наприклад, полтавська обласна газета «Зоря Полтавщини» опублікувала такі розробки з усіх тем, що вивчалися в початкових економічних гуртках. Для більш диференційованого підходу до різних категорій колгоспників партійні організації створювали гуртки окремо для тваринників, рільників і механізаторів. У Полтавській області великого поширення набули школи гіталовських методів праці, в яких навчалась переважна більшість механізаторів. У Черкаській області в 1959 р. при партійній організації колгоспу «Дніпро», Черкаського району, виникла перша дворічна економічна школа механізаторів. У ній вивчалась економіка сільського господарства, питання підвищення майстерності механізаторів і поширення кращих методів праці. Для слухачів школи читалися також лекції на політичні теми. Черкаський обком КП України вивчив і узагальнив досвід цієї школи і рекомендував усім колгоспним партійним організаціям широко запровадити нову форму економічної освіти. Уже в 1959/60 навчальному році в області працювало 248 економічних шкіл механізаторів, в яких навчалось 7900 трактористів, комбайнерів та інших працівників тракторних бригад. А на кінець 1960/61 навчального року майже 16 тис. сільських механізаторів області навчались у 503 таких школах. Економічне навчання механізаторів сприяло значному піднесенню соціалістичного змагання, підвищенню продуктивності праці, розвитку руху раціоналізаторів, широкому впровадженню у виробництво прогресивних методів праці. Лише в 1961 р. сільські умільці Черкащини заощадили колгоспам близько 800 тис. крб. Якщо в 1959 р. лише окремі тракторні бригади змагались із знатним механізатором країни О. В. Гіталовим за комплексну механізацію обробітку просапних культур, то в 1960 р. в це змагання включились уже 113 бригад³⁴. Підвищення трудової активності механізаторів сприяло новим досягненням у розвитку сільського господарства області.

Партійні організації велику увагу приділяли самостійному вивченню марксистсько-ленінської теорії комуністами і безпартійними. Політична самоосвіта і особливо семінарські форми навчання стали однією з основних форм ідейного загартування кадрів. У пропаганді марксистсько-ленінської теорії і особливо питань політичної економії і конкретної економіки важливу роль відіграли теоретичні конференції. Крім районних і обласних теоретичних конференцій, партійні організації дедалі частіше практикували проведення теоретичних конференцій безпосередньо у колгоспах. З доповідями і повідомленнями на них виступали не лише представники сільської інтелігенції, а й рядові колгоспники — передовики виробництва, загальноосвітній і політичний рівень яких значно зріс. Такі конференції давали можливість охопити

³⁴ Газ. «Черкаська правда», 25 вересня 1960 р.

політичною роботою велику кількість людей, зосередити їх увагу на виконанні першочергових завдань розвитку колгоспного виробництва.

Після XXI з'їзду КПРС стала значно різноманітнішою масово-політична робота на селі, збагатившись новими формами роботи, ставши дійовим засобом ідейно-виховної діяльності партії. У практику колгоспних партійних організацій міцно ввійшли такі форми роботи, як усні журнали, радіожурнали, вечори та години запитань і відповідей, вечори трудової слави, світлові газети, дні відкритих дверей, дні тваринника, механізатора, дні бригади, вечори зустрічей партійних, радянських і господарських працівників з трудящими та ін.

Підтримуючи і поширюючи паростки нового в ідейно-політичній роботі на селі, партійні організації не залишили поза увагою і старі, випробувані життям форми ідейного впливу на маси і насамперед роботу колгоспних агітколективів. Багато агітаторів стали справжніми організаторами боротьби за здійснення планів комуністичного будівництва. Полум'яним словом і особистим прикладом вони запалювали людей на нові трудові подвиги. Коли перед партійною організацією колгоспу ім. XX з'їзду КПРС, Монастирищенського району, Черкаської області, постало питання про необхідність поліпшити роботу молочно-товарної ферми, було вирішено доручити проведення агітаційної роботи кращій доярці ферми комуністці Т. М. Ревенко, яка, знаючи становище на фермі, стала насамперед добиватись, щоб усі працівники тваринницької ферми повірили у свої сили. Тому вона розпочала роботу агітатора з того, що передала свою групу корів іншій доярці, а сама взяла найгіршу. За 6 місяців Т. М. Ревенко збільшила надої від нової групи корів у два рази і знову стала передовою дояркою ферми. Її приклад сприяв піднесенню трудової активності всіх доярок, навчив їх переборювати труднощі, сприяв згуртуванню дружного колективу, який вийшов у число передових і завоював почесне звання колективу комуністичної праці³⁵.

Керуючись постановою ЦК КПРС «Про заходи по поліпшенню роботи Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань» (27 серпня 1959 р.), партійні організації України добилися поліпшення лекційної пропаганди. З'явилися і завоювали велику популярність у трудящих нові форми цієї роботи. Серед них слід відзначити тематичні лекторії, лекторії для жінок, для молоді, молодіжні клуби, народні університети, усні журнали, недільні читання та ін.

За період між XXI і XXII з'їздами КПРС партійні організації України провели велику роботу по підвищенню дієвості ідеологічної роботи на селі, посиленню її ролі в комуністичному вихованні колгоспного селянства, що мало важливе значення для досягнення нових успіхів у розвитку соціалістичного сільського господарства республіки. Після XXII з'їзду питання ідеологічної роботи партійних організацій на селі, комуністичного виховання колгоспного селянства набули ще більшого значення. Вони займали важливе місце в роботі березневого і листопадового (1962 р.) пленумів ЦК КПРС. Велику програму ідеологічної роботи партії на сучасному етапі накреслив червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС, вказавши на те, що ідеологічний фронт є одним з найважливіших у боротьбі за перемогу комунізму, що необхідно поліпшити ідеологічну роботу на селі з метою дальшого підвищення її дієвості в комуністичному вихованні колгоспників і працівників радгоспів.

³⁵ Газ. «Черкаська правда», 24 червня 1960 р.

В. О. БОЙЧЕНКО
секретар Київського промислового обкому КП України

КИЇВСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В РОКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ*

6 листопада 1963 р. минуло 20 років з дня визволення столиці України Києва від німецько-фашистських загарбників. Героїчна оборона і визволення Києва, самовіддана боротьба підпільників і партизанських загонів Київщини в тилу ворога увійшли яскравою сторінкою в легендарний літопис звитяжних звершень радянського народу в період Великої Вітчизняної війни.

Коли у 1941 р. над соціалістичною Батьківщиною нависла смертельна загроза, сотні тисяч жителів Києва і області пішли в лави Радянської Армії і винищувальних батальйонів, у загони народного ополчення, працювали на спорудженні оборонних рубежів. Дні і ночі безстрашні захисники відбивали запеклі атаки озвірілих фашистських полчищ, вкриваючи ворожими тілами шляхи і поля, стрімкі кручі над сивим Дніпром-Славутою. Гітлерівське командування змушене було кинути додаткові дивізії і перенести строки свого генерального наступу на столицю нашої Батьківщини Москву.

10 липня 1941 р. на територію Київської області вдерлися фашистські загарбники, принісши з собою смерть, шибениці, катівні і концтабори, руйнування і грабування народного добра. За час свого «хазяйнування» вони завдали шкоди народному господарству Київської області більш як на два мільярди карбованців, зруйнували та вивезли до Німеччини устаткування і матеріальні цінності з 800 промислових підприємств області. У тимчасово захоплених сільських районах гітлерівці всіма засобами намагалися пограбувати якнайбільше багатств родючої української землі, а найбільш працездатне населення вивезти до Німеччини на каторгу.

Фашистські верховоди, спираючись на свій розбійницький військовий, поліцейський і пропагандистський апарат, намагались залякати радянських людей, позбавити їх волі до перемоги. Та нічого у фашистів не вийшло. Не поставили вони волелюбний народ на коліна, не обдурили, не залякали. Жодного спокійного дня не мали кати на нашій землі. Саботаж, диверсії, вбивства фашистів та їх посібників — такою була плата народних месників за кров і знущання.

Тепер, коли Комуністична партія Радянського Союзу після своїх історичних XX та XXII з'їздів провела величезну роботу по відновленню ленінських норм партійного життя, принципів соціалістичної демократії і законності, стало можливим виявити нові матеріали, що свідчать про справді всенародний розмах боротьби радянського народу

---

* В основу статті покладено доповідь на науковій сесії, присвяченій 20-річчю визволення Києва від німецько-фашистських загарбників. Матеріали взято переважно з Партійного архіву Київської області (ф. 5, оп. 2, од. зб. 176 та ін.).

проти німецько-фашистських загарбників, про титанічну роботу партії по мобілізації радянських людей як на фронті і в тилу, так і на території, тимчасово окупованій фашистськими загарбниками.

Одним з яскравих прикладів цієї боротьби є діяльність Київської підпільної партійної організації в тилу ворога. Видатна роль у цьому належить М. С. Хрущову, який безпосередньо займався не тільки організацією героїчної оборони Києва, а й комплектуванням київського підпілля.

Ще 7 липня 1941 р. у Київському обкомі КП(б)У на нараді секретарів міськкомів і райкомів партії були дані вичерпні вказівки про створення підпільних більшовицьких організацій і партизанських загонів для боротьби в тилу ворога. Завдяки цьому у більшості міст і районів області протягом липня — серпня 1941 р. були створені підпільні міськкоми і райкоми партії, диверсійні групи і партизанські загоны з широкою сіткою конспіративних квартир і матеріальною базою. По Києву було затверджено основні підпільні міськком і 9 райкомів партії, а також запасні міськком і райкоми партії; 9 підпільних райкомів комсомолу та 37 підпільних партійно-комсомольських організацій і диверсійних груп.

У Кагарлицькому, Тетіївському, Чорнобильському, Броварському та інших районах області були залишені 24 підпільних міськкоми і райкоми партії, організовані партизанські загоны, які налічували 2 тис. чоловік, 2 партизанські полки чисельністю у 2296 чоловік і велику кількість підпільно-диверсійних груп в районах області, по 15—25 чоловік у кожній.

На території Кагарлицького району в серпні 1942 р. був створений Київський підпільний обком партії на чолі з І. В. Сергієнком, який працював раніше секретарем Розважівського підпільного райкому КП(б)У. За короткий строк свого існування обком партії підібрав велику групу комуністів і затвердив їх як організаторів підпільної роботи в багатьох районах області. До активної боротьби з ворогом було залучено багатьох комуністів, комсомольців та безпартійних активістів, частина з яких була прийнята до лав Комуністичної партії. Обком партії розробив конкретні заходи партійно-політичної роботи і накреслив план збройного повстання. Підпільний обком використовував друкарню окупантів, розташовану в Кагарлику, де друкував зведення Радінформбюро, звернення до населення, фальшиві документи, а також матеріали, необхідні для практичної діяльності. Водночас були налагоджені зв'язки з багатьма підпільними організаціями, які діяли на території області. Проте всіх намічених завдань члени підпільного обкому партії здійснити не змогли. Через підлу зраду увесь склад підпільного обкому КП(б)У, серед них і комуніст-патріот І. В. Сергієнко, були заарештовані гестапо і розстріляні¹.

Боротьбу підпільників Києва спрямовував підпільний міськком партії, що розпочав свою діяльність з перших днів окупації. На першому ж засіданні основного підпільного міськкому КП(б)У за участю представників усіх 9 райкомів партії були затверджені заходи по розгортанню роботи серед населення. Умови, що склалися в перші місяці гітлерівської окупації, ставили перед підпільниками першочергове завдання — розкрити перед народом зв'язчу суть фашизму, протиставити ворожій наклепницькій агітації палке більшовицьке слово. Підпільний

¹ Діяльність Київського підпільного обкому затверджена рішенням Київського промислового обкому КП України 25 жовтня 1963 р.

міськком особливу увагу звернув на необхідність широкого роз'яснення розробленої Комуністичною партією програми організації відсічі фашистським загарбникам та їх розгрому. Всебічно розширювались зв'язки з населенням, дедалі більше громадян залучалось до боротьби проти окупантів. На цьому ж засіданні був створений штаб диверсійно-підривної роботи на чолі з В. С. Кудряшовим, який до війни працював начальником цеху вагоноремонтного заводу. До складу штабу ввійшли члени підпільного залізничного райкому партії І. Г. Левицький, І. М. Сікорський і комсомолка Т. Маркус. Пізніше до штабу були включені комуністи С. А. Пащенко, Ф. Ф. Ревуцький та комсомолец А. Горобець.

Тільки за перший тиждень окупації Києва (19—25 вересня 1941 р.) патріоти вивели з ладу пасажирські і товарні станції Києва, головні цехи паровозо-вагоноремонтного заводу, окремі цехи залізничних майстерень, зруйнували депо ім. Андреева, водокачки на пасажирських і товарних станціях, висадили в повітря Солом'янський та Повітрофлотський мости. В кінці вересня — на початку жовтня були спалені швейна фабрика ім. Горького і трикотажна фабрика ім. Рози Люксембург, зірвані спроби німців відновити роботу заводів «Більшовик», «Ленкузня» та інших підприємств.

У той же період у Києві почали діяти підпільні райкоми партії (Дарницький і Печерський райкоми роботи не розпочинали через переслідування німецьких окупантів), під керівництвом партійних організацій розгорнуло свою діяльність комсомольське підпілля. Вже у вересні — жовтні 1941 р. підпільними організаціями Києва була проведена значна робота по розповсюдженню антифашистської літератури. В брошурах, газетах, листівках патріоти закликали до активної боротьби проти фашистських загарбників, роз'яснювали причини тимчасового відступу Червоної Армії, вселяли в населення віру в кінцеву перемогу над ворогом. Підпільники вивчали настрої людей, виявляли і групували навколо себе громадян, які прагнули боротися з фашистами, організовували диверсії і саботаж.

Водночас, не встановивши зв'язку з основним підпільним міськкомом, розпочав діяльність запасний підпільний міськком партії на чолі з С. Г. Брузом, який до війни працював секретарем Білоцерківського міськкому КП(б)У. Запасний міськком виготовляв документи для підпільників. З цією метою член міськкому т. Артамонов влаштувався сторожем до сільуправи, це дозволяло йому діставати зразки бланків і печаток, а С. Г. Бруз за цими зразками виготовляв документи. Члени запасного підпільного міськкому підтримували регулярні зв'язки з запасними райкомаами партії і керували їх діяльністю. Чималу допомогу підпільникам подавала сім'я безпартійного патріота Д. Ф. Якименка, квартира якого стала штабом запасного міськкому. Сам Денис Федорович шив чоботи, його дружина — обмінювала їх по селах на харчі для підпільників, а дочка — виконувала функції зв'язківця, розповсюджувала листівки і звернення до населення, що їх випускав запасний міськком у друкарні, обладнаній у будинку Якименків.

Уже перші кроки боротьби підпільників свідчили про непохитне прагнення радянських людей добитися розгрому окупантів.

У жовтні 1941 р. фашистський терор посилювався. Почались масові облави й арешти, були схоплені майже всі члени підпільного Київського міськкому та райкомів партії, крім Залізничного. З восьми членів основного підпільного міськкому уникли арешту лише В. Г. Хохлов, який був залишений заступником секретаря міськкому, В. С. Кудряшов

та М. П. П'ятак. Знищено повністю матеріально-технічну і продуктову базу підпільних міськкому і райкомів.

Наприкінці жовтня до складу основного підпільного міськкому КП(б)У увійшли К. П. Івкін, Ф. Ф. Ревуцький, Ф. Д. Зубков, С. А. Пашенко і в лютому 1942 р. — І. Г. Кулик. Секретарем міськкому було обрано К. П. Івкіна, який до війни працював секретарем Київського міськкому партії по кадрах. Заново були створені підпільні райкоми партії у Печерському, Ленінському та Дарницькому районах, встановлено зв'язок з запасним підпільним міськкомом. Після цього обидва міськкоми, координуючи свою діяльність, посилили підпільну роботу в місті.

Становище підпільних організацій в той час було надзвичайно важким. Потрібно було добувати кошти, продовольство, придбати радіоприймачі, друкарські машинки, склографи, папір. Враховуючи, що після провалу конспірація була найсуворішою, можна тільки уявити, скільки витримки, дисципліни, винахідливості було у київських підпільників! Підпільний міськком створив 6 загальноміських підпільних організацій, що діяли в різних районах Києва. Для забезпечення оперативності й конспірації члени цих організацій були об'єднані у невеликі підпільні групи (трійки, п'ятірки) на чолі з керівником, який через зв'язківців підтримував стосунки з одним із членів керівного підпільного центру.

Однією з найактивніших підпільних організацій була «Смерть німецьким окупантам!» Своїм основним завданням організація вважала утворення підпільних груп на господарських об'єктах, що працювали на гітлерівську армію. Так, на трамвайному заводі підпільна група П. А. Загорного знешкодила стиковий апарат, внаслідок чого було зірвано завдання по виготовленню болтів для мосту через Дніпро. Члени цієї групи тт. Татомиров і Манька вивели з ладу електрозварювальну машину і вулканізаційний апарат, чим набагато затримали ремонт військових автомашин. Влітку 1942 р. член організації тов. Щур пустив під укіс два паровози на станції Пост-Волинський. А тт. Загорний і Сухач у 1943 р. привезли з Обухівського району зброю партизанському загону «За Батьківщину!».

У лютому 1942 р. організація «Смерть німецьким окупантам!» створила підпільну друкарню у виритій печері в Чорній горі, з виходом у будинок Ананьєвих. Підпільники майже щодня друкували по 200—300 примірників листівок та зведень Радінформбюро, які розповсюджували серед населення. Крім Києва, підпільна організація «Смерть німецьким окупантам!» розгорнула свою діяльність у п'яти районах Київської області, трьох районах Чернігівської і на шести залізничних вузлах.

Наприкінці 1941 р. кадрові робітники заводу «Арсенал» Д. Я. Нестеровський і М. І. Гайцан створили підпільну організацію «Арсеналець». Організація мала чотири групи, що поширювали свій вплив на радянських людей, які працювали в німецьких установах, на населення Димерського, Іванківського та Чорнобильського районів, Київської області. Внаслідок антифашистської роботи в масах реєстрація на біржі праці зривалася. Сотні людей, у тому числі вчителі, лікарі, інженери, пішли на села. Багато з них згодом активно допомагали «Арсенальцю», стали полум'яними агітаторами та пропагандистами серед селянства. Організація «Арсеналець» велику увагу приділяла друкованій пропаганді. За півтора року своєї діяльності члени «Арсенальця» випустили і розповсюдили серед населення Києва і області кілька тисяч листівок «Радянський голос» та зведень Радінформбюро, надру-

кованих на машинці та склографі. Підпільна організація мала тісний зв'язок з Київським підпільним міськкомом КП(б)У.

У жовтні 1941 р. інженери-залізничники Р. І. Синегубов та В. М. Запорожець за дорученням підпільного міськкому створили підпільну організацію з робітників транспорту. Були створені підпільні групи серед залізничників-ремонтників, у трамвайному тресті, Газольд-буді (колишнє будівництво № 1) та на інших об'єктах. Діставши 5 радіоприймачів і 4 друкарські машинки, підпільна організація щоденно випускала близько 100 примірників листівок. Наприкінці 1941 р. член Дарницького підпільного райкому КП(б)У П. М. Тимошук, якому вдалося уникнути арешту, перейшов в інше місце і почав працювати в депо Київ-Московський, де створив підпільну більшовицьку організацію. На початку 1942 р. організація випустила свою першу листівку «Звернення до залізничників». Потім підпільники щодня випускали близько 200 примірників листівок та зведень Радінформбюро.

Особливо велику роботу провів Залізничний райком КП(б)У Києва на чолі з О. С. Пироговським. За завданням Залізничного райкому комуніст М. Ф. Грищенко на початку 1942 р. створив підпільну організацію на Чоколовському лісозаводі. Організація випускала антифашистські листівки і брошури, написані вчителем історії М. Є. Могильним. За 1942 р. було розповсюджено 16 брошур по 250 примірників кожна. О. С. Пироговському активно допомагав старий більшовик-пенсіонер В. Д. Шишкін. Уся його сім'я (дружина, дочка-комсомолка та син-піонер) протягом усього періоду окупації виконували обов'язки зв'язківців між Залізничним райкомом та підпільними партійними організаціями.

За дорученням О. С. Пироговського В. Д. Шишкін наприкінці 1941 р. створив на Чоколовці підпільну організацію «Київський робітник», очолену згодом кандидатом у члени партії С. Г. Самовольським. Організація проводила активну пропагандистську роботу, систематично випускала масовим тиражем листівки під назвою «Радянська Україна», над випуском яких самовіддано працював, незважаючи на свою інвалідність (не мав обох ніг), комсомолец Василь Токарев. У друкуванні листівок йому подавав допомогу 72-річний батько Є. П. Токарев. За період своєї діяльності підпільна організація «Київський робітник» випустила понад 7 тис. примірників листівок і зведень Радінформбюро.

Успішній діяльності підпільного Залізничного райкому КП(б)У протягом усього часу окупації сприяла господарка конспіративної квартири Є. М. Ярая. Ця безпартійна трудівниця взяла в оренду будинок № 7 по Садовій вулиці, на Чоколовці, який став штабом підпільників. У будинку було встановлено радіоприймач, обладнано підвал з потайним виходом у сад, де переховували зброю, продукти харчування. На конспіративній квартирі зустрічалися керівники підпілля В. С. Кудряшов (закріплений підпільним міськкомом за Залізничним райкомом партії) та О. С. Пироговський. У підвалі зберігались листівки, які Є. М. Ярая переправляла у підпільні організації для розповсюдження серед населення.

Залізничний райком КП(б)У створив дві підпільні групи на станції Київ-Пасажирський, три групи — в депо ім. Андрєєва і підпільну партійну організацію на чолі з П. І. Щербаковим — у Печерському районі.

Вірними помічниками комуністів в організації боротьби з фашистськими загарбниками були комсомольці. Коли у жовтні 1941 р. через масові арешти припинили свою діяльність підпільні райком і комсомолу, Київський підпільний міськком партії утворив 8 нових райкомів

ЛКСМУ у всіх районах, крім Радянського, де працював увесь час залишений підпільний райком під керівництвом тов. Синицина. Нерідко підпільні комсомольські організації виникали з ініціативи найбільш політично зрілих комсомольців. Багато підпільних молодіжних груп створювалось підпільними райкомами комсомолу.

Підпільна група на поліграфічній фабриці займалась виготовленням документів для радянських військовополонених і забезпечувала паспортами підпільників. Група на ТЕЦ розповсюджувала листівки, організовувала диверсії і саботажі.

Радянський райком ЛКСМУ приділяв особливу увагу створенню підпільних молодіжних груп у вищих учбових закладах, які гітлерівці намагалися перетворити в пункти для збору та відправки молоді до Німеччини. Щоб викрити і зірвати ці гітлерівські заходи, були створені підпільні групи при медичному та гідромеліоративному інститутах. Шляхом роз'яснювальної роботи, встановлення неправильних діагнозів, прищеплювання тифозної сироватки підпільники медінституту врятували від вивезення до Німеччини близько тисячі юнаків і дівчат.

На початку літа 1942 р. в Києві вели роботу одночасно 40 підпільних організацій, які об'єднували у своїх рядах 250 комуністів, 119 комсомольців і 377 безпартійних радянських патріотів. Діяльність підпільних організацій була спрямована на зрив усіх заходів фашистських властей. У січні 1942 р. групою робітників на чолі з підпільниками В. В. Удовиченко, М. П. Козиревичем, П. М. Романенко та В. В. Балншовим виведено з ладу хлібозавод № 8, який після цього так і не працював протягом усього періоду окупації. В лютому 1942 р. на заводі «Більшовик» підпільною групою В. Г. Хохлова було пошкоджено заводське електротгосподарство. На авторемонтному заводі робітники заспали у мотори пісок, а в мастило — побите скло. На Чоколовському лісозаводі з січня 1942 р. по липень 1943 р. зривався пуск розпилювального верстата типу «Боліндер». Це підпільники-слюсарі М. В. Блюков та Б. Г. Жембровський систематично виводили з ладу механічне устаткування.

На початку літа 1942 р. підпільники А. М. Тацьков, О. Г. Лебедев і Б. Г. Лук'янов з допомогою робітників знищили збудоване німцями і підготовлене до введення в експлуатацію дерев'яне депо на ст. Дарниця. На початку листопада 1942 р. підпільник Г. А. Тоїчкин пустив паровоз на розведений поворотний круг депо Київ-Московський, внаслідок чого депо не працювало кілька місяців. На ділянці Караваєві Дачі ремонтні робітники під керівництвом підпільника майстра Г. М. Петрова так «відремонтували» колію, що був припинений рух поїздів: окупанти змушені були перекинути батальйон солдатів для її відбудови.

Поряд з організацією саботажу і диверсії підпільники проводили розвідувальну роботу. На початку 1942 р. секретар підпільного Печерського райкому партії Б. А. Байда організував у Києві групу підпільників на чолі з колишнім секретарем Печерського райкому ЛКСМУ тов. Шешиню, яка виконувала спеціальні розвідувальні завдання. Дані про розташування німецьких військових баз і складів, про дислокацію та пересування ворожих частин тов. Шешинна до березня 1943 р. регулярно передавала по радіо до Генерального штабу Червоної Армії.

У 1941—1942 рр. київське підпілля подавало велику допомогу в боротьбі з ворогом підпільним організаціям міст і сіл Київщини. Активну участь у боротьбі з загарбниками у Фастівському районі брали професор Київського медичного інституту П. М. Буйко, перший секретар Ленінського райкому ЛКСМУ Ф. Т. Павлов, директор 78-ї школи

м. Києва В. І. Гатті. П. М. Буйко з допомогою підпільників-киян створив чотири організації, що охоплювали своїм впливом села Фастівського, Васильківського і Бишівського районів. На початку 1943 р. під його керівництвом діяли партизанські загони, в складі яких налічувалось понад 700 бійців. Одного місяця не дожив професор Буйко до приходу радянських військ. У жовтні 1943 р. гестапівці схопили його і замордували. Радянський уряд посмертно присвоїв Петрові Михайловичу Буйку звання Героя Радянського Союзу.

Кияни-підпільники закликали населення області саботувати заготівлю сировини для підприємств, продовольства для гітлерівської армії тощо. Навіть фашисти змушені були визнати, що населення зривало поставку хліба, картоплі, молока та інших продуктів.

Діяльність підпільного Київського міського партії особливо посилилась після відновлення зв'язку з Центральним Комітетом КП(б)У, який систематично направляв до підпільників Київщини своїх зв'язківців і керував діяльністю підпілля. Перші дані про роботу київських підпільників були доставлені секретарю ЦК КП(б)У тов. М. С. Хрущову у березні — квітні 1942 р. комсомольцями-зв'язківцями О. Козаком і М. Гурською.

Влітку 1942 р. Центральний Комітет партії вживав усіх заходів до того, щоб активізувати діяльність підпільних партійних організацій, посилити партизанський рух. Партизани мали відтягти на себе якнайбільше сил ворога і допомогти в його розгромі. З цією метою були створені спеціальні групи організаторів (по 5—9 чоловік) і переправлені літаками в глибокий тил ворога. З червня 1942 р. по серпень 1943 р. лише в Київську область було перекинута 11 організаторських груп, які налічували 85 чоловік. Так, одна з таких груп у складі 7 чоловік під керівництвом тов. Гнедаша була перекинута у лісі Вищедубечанського району. Там десантники об'єднались з діючою в районі диверсійною групою братів Науменків і утворили партизанський загін «Перемога». Слава про героїчні справи цього загону вийшла далеко за межі району. Про те, який жах партизани наганяли на фашистів, свідчить хоча б той факт, що жодна радянська людина з Вищедубечанського району до Німеччини не була відправлена. Загін «Перемога» проводив бойові операції по роззброєнню сільських куштових управ. У кожному з визволених сіл комісар загону В. Ю. Науменко розповідав населенню про успіхи Червоної Армії і закликав іти до партизанів. 1 березня 1943 р. партизани групи Т. Ю. Науменка здійснили напад на концентраційний табір і визволили багато в'язнів. Велика група визволених військовополонених влилася до загону.

Комуністи партизанського загону «Перемога» проводили величезну масово-політичну роботу серед населення. Вони викривали брехливість фашистської пропаганди і закликали народ до відчайдушного опору загарбникам. Все це сприяло тому, що у Вищедубечанському районі спалахнуло всенародне збройне повстання, в якому взяло участь 1143 чоловіки, і у десяти селах була відновлена Радянська влада. За час своєї діяльності диверсійні групи загону «Перемога» пустили під укіс 12 ешелонів з живою силою і технікою ворога, висадили в повітря 6 шосейних і один залізничний міст, потопили 2 пароплави, судопідйомну станцію та 9 барж. 1 жовтня 1943 р. партизанський загін «Перемога» з'єднався з частинами Червоної Армії.

Гітлерівська армія, просуваючись вглиб Радянської країни, віддалялась від свого тилу і розтягувала свої комунікації на тисячі кілометрів. Залізничні магістралі та шосейні шляхи в багатьох місцях проходили через ліси, болота і річки, що створювало досить сприягливі

умови для бойових і диверсійних дій проти окупантів. Враховуючи ці обставини, ЦК КП(б)У поставив перед підпільними організаціями і партизанськими загонами завдання активніше виводити з ладу промислові підприємства, руйнувати комунікації в тилу ворога, закривати шляхи підвозу, позбавляти ворога можливості поповнювати фронт живою силою, паливом, боеприпасами, продовольством, а також перешкоджати вивезенню до Німеччини награвованого народного добра.

Вказівки ЦК КП(б)У мали велике значення для посилення роботи підпільних партійних організацій і дальшого розгортання боротьби українського народу проти фашистських загарбників. Київський міський штаб по керівництву диверсійно-підіривною діяльністю розгорнув інтенсивну підготовку бойових резервів для посилення партизанської боротьби. Кожному підпільному райкому партії було дано завдання створити бойові групи й бази з озброєнням для народних месників. Члени міського штабу В. С. Кудряшов, С. А. Пашенко, І. Г. Кулик, а також підпільники М. С. Сорока і П. А. Клопотовський систематично виїжджали в села Київської, Житомирської та Чернігівської областей для організації партизанських груп і подання їм оперативної допомоги в практичній діяльності.

Влітку і восени 1942 р. пошавилась діяльність підпільної організації на будівництві Наводницького залізничного мосту. До складу організації входили М. С. Сорока, П. А. Клопотовський, К. М. Дівонін та Н. Ю. Шермовська. Ця підпільна група мала своїм завданням визволити військовополонених, яких гітлерівці зігнали на будівництво, і готувати з них кадри для створення в районах Київської, Житомирської та Чернігівської областей бойових груп та партизанських загонів. Восени 1942 р. в цих групах налічувалось близько 180 чоловік. Керівник однієї з груп — С. Л. Лішевський став одним із засновників партизанського з'єднання ім. М. С. Хрушова, що діяло на Київщині з травня 1943 р. до повного вигнання окупантів з території області.

На початку червня 1942 р. Київський підпільний міський ком партії створив у місті партизанський загін із 100 чоловік, командиром якого було призначено В. С. Кудряшова, комісаром — С. А. Пашенка. На початку червня 1942 р. гестапівцям з допомогою провокаторів вдалося напасти на слід підпільних організацій. 2 червня загинув, оточений гестапівцями, секретар запасного міського партії С. Г. Бруз. 7 червня було заарештовано на явці біля заводу «Більшовик» секретаря основного підпільного міського партії К. П. Івкіна. Під час перестрілки К. П. Івкін був поранений і в тяжкому стані помер у застінках гестапо. 9 червня гестапівці заарештували члена підпільного міського партії С. А. Пашенка. Водночас були схоплені В. С. Кудряшов, Ф. Ф. Ревуцький та ін. З членів підпільного міського партії уникли арешту лише тт. Кулик, Зубков і Громико. Тоді ж до рук фашистів потрапили секретарі Шевченківського, Жовтневого, Московського райкомів партії та інші працівники підпілля.

38 днів гестапівці по-звірячому катували заарештованих керівників київського підпілля. Особливо жорстоко знущались оскаженілі фашисти над В. С. Кудряшовим, якому Радянський уряд посмертно присвоїв звання Героя Радянського Союзу. Та патріоти-комуністи непохитно вірили в перемогу і, втримавши усі неймовірні муки, з високо піднятими головами прийняли смерть. Звіряча розправа над вірними і мужніми синами Комуністичної партії не зламала волі комуністів-підпільників до боротьби, їх твердої впевненості у перемогу. Вдосконалюючи конспірацію, київські підпільники ще самовідданіше продовжували організовувати радянських людей на боротьбу. У зв'язку з арештом

командира і комісара партизанського загону його очолили І. Г. Кулик і старий більшовик Я. А. Князев. Загін виступив у поліські райони Київської області і за півтора місяця з боями пройшов по території восьми районів Київської і Чернігівської областей, завдавши фашистам чималих втрат.

У липні 1942 р. за вказівкою ЦК КП(б)У київське підпілля очолив залізничний райком партії, який усі зусилля спрямував на дальше розгортання антифашистської боротьби. Значну діяльність розгорнула в той час підпільна організація депо Київ-Московський під керівництвом П. М. Тимошука. У жовтні 1942 р. підпільники замінували залізницю на перегоні Дарниця — Бровари і пустили під укіс військовий ешелон з гітлерівцями. Було вбито і поранено понад 800 есесівців. Члени підпільної організації вивели з ладу паровозні парки депо Київ-Московський і депо Дарниця; весною 1943 р. підірвали залізобетонний стояк Дарницького мосту, внаслідок чого рух на залізниці був припинений на 4 дні; висадили в повітря Яготинський залізничний міст.

У зв'язку з тим, що окупанти відновили рух по Дарницькому залізничному мосту, підпільники прийняли рішення знову його підірвати. Проте замінувати стояки мосту було неможливо — гітлерівці посилили охорону. Тому вирішили підірвати мости з допомогою заряду вибухівки, скинутого на ходу поїзда. Протягом місяця підпільники тренувались, скидаючи на ходу поїзда металеві частини, відмічаючи місця падіння і розраховуючи, щоб ящик з вибухівкою впав на середину мосту, на залізобетонний стояк. Вибух Дарницького мосту здійснив 14 травня 1943 р. Г. М. Дудкін, колишній старший лейтенант органів державної безпеки. Рух поїздів був припинений на 10 днів. Г. М. Дудкін був заарештований гестапо й розстріляний.

Успішно проводила диверсійно-підривну роботу підпільна організація на Дарницькому вагоноремонтному заводі. В листопаді 1942 р., підпаливши котельню, патріоти вивели завод з ладу на довгий час. За весь період окупації були зіпсовані 2 колісно-токальні верстати, привезені гітлерівцями з Німеччини. Група робітників під керівництвом інженера І. С. Бородая вивела з ладу п'ятитонний підйомний кран, систематично псувала і знищувала електроустаткування і т. ін. Внаслідок диверсій нічні зміни заводу майже не працювали. Під керівництвом підпільної організації робітники фірми «Ганебек» зривали відбудову і пуск в експлуатацію залізничних мостів, знищених радянськими патріотами. Про розмах диверсійно-підривної діяльності на залізничному транспорті свідчить хоча б той факт, що німці з другої половини 1942 р. під загрозою смертної кари заборонили цивільному населенню користуватися залізницями.

У широких масштабах диверсійно-підривна робота, керована Подільським підпільним райкомом партії, здійснювалась і на водному транспорті. Підпільники Київського порту уміло поєднували антифашистську роботу в масах з диверсійно-підривною і бойовою діяльністю в тилу ворога. Наприклад, підпільники капітан пароплава «Арсеналець» О. В. Остров'янський і кочегар В. В. Трандофілов систематично одержували від райкому партії листівки і зведення Радінформбюро, ховали їх в бункер під вугілля і розповсюджували по селах Київщини та Чернігівщини.

Напередодні визволення Червоною Армією столиці Радянської України гестапівцям вдалося натрапити на сліди підпільного Залізничного райкому партії. 29 жовтня гітлерівці заарештували і 5 листопада розстріляли секретаря райкому О. С. Пироговського. Відважному

діячеві київського підпілля посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Успішна діяльність київського підпілля сприяла не лише організації масової боротьби киян проти гітлерівських загарбників, а й відіграла певну роль у розгортанні боротьби трудящих усієї Київської області. Наприкінці 1941 р. в Корсунь-Шевченківському районі виникла підпільна більшовицька організація «Комітет 103». Керував нею А. Ю. Хоменко, колишній секретар по кадрах Бердичівського райкому партії. Комітет засилав своїх членів у фашистські установи та підприємства. Підпільники проводили значну диверсійну роботу, збирали цінні розвідувальні дані, діставали зброю і продукти харчування для партизанських загонів, що діяли на території району. «Комітет 103» створив по селах кілька підпільних організацій, які проводили роботу аж до самого приходу Червоної Армії. Самі ж члени комітету у 1943 р. майже всі були заарештовані гестапо і після нелюдських катувань розстріляні.

Ще до приходу окупантів у Ржищівський район райком партії створив партизанський загін № 39. Командиром його був М. Т. Пасько, комісаром І. Є. Бондар. У 1941 р. загін попав в оточення в районі Баршівки і припинив своє існування. Окремі партизани, що залишилися в живих, повернулись у Ржищів і влились у місцеве підпілля. На території цього району була створена підпільна група на чолі з безпартійним патріотом учителем історії Ю. І. Стеценком. Підпільники розповсюджували серед населення інформацію про події на фронтах Вітчизняної війни, залучали радянських людей до боротьби з ворогом. Вже на початку 1942 р. у багатьох селах створювались підпільні групи.

Поступово група, очолювана Ю. І. Стеценком, переросла в підпільний райком партії (санкцію на створення райкому дав Київський підпільний обком партії, він же прийняв Ю. І. Стеценка до лав Комуністичної партії). Після організаційного оформлення підпільний райком підтримував зв'язки з іншими підпільними райкомаами, а також з партизанськими загонами, що діяли в лісах Макарівського та Ржищівського районів, особливо з партизанським загonom ім. Щорса. Підпільний райком виявляв і направляв патріотів для поповнення партизанського загону ім. Щорса, допомагав партизанським загonom ім. Чапаєва та ім. Щорса харчами, зброєю; різними засобами зривав відправку до Німеччини радянської молоді; закликав населення не здавати окупаційним властям продуктів сільського господарства; здійснював диверсії і акти саботажу.

Своєю боротьбою підпільники Київщини внесли гідний вклад у розгром німецько-фашистських загарбників. З кінця 1941 до березня 1944 р. вони знищили 30 716 гітлерівців та їх прислужників, пустили під укіс 259 залізничних ешелонів і 3 бронепоезди, вивели з ладу 301 паровоз і 2812 вагонів. Зруйнували 63 залізничних мости, знищили 333 ворожих склади, розгромили 103 німецьких гарнізони, 249 поліцейських комендатур, 282 районні та сільські управи. Ще задовго до підходу наших військ до Дніпра партизани Київської області передавали в Український штаб партизанського руху відомості про розташування військових частин ворога, їх чисельність, озброєння, оборонні рубежі, а також про місця скупчення техніки і пального. Радянська авіація, використовуючи партизанську інформацію, влучно бомбардувала ворожі об'єкти.

Отже, київське підпілля, що діяло в умовах кривавого терору, шаленої провокації та брехні, мов яскравий факел, освітлювало радянським людям шлях боротьби за справедливу справу.

До 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

В. К. КОСТЕНКО

ЗАВЖДИ З НАРОДОМ

В урочисті дні всенародного вшанування пам'яті великого сина українського народу Т. Г. Шевченка думки і погляди радянських людей, як і мільйонів шанувальників його творчості за рубежем, звертаються до священного місця, де над широким простором Дніпра, на високій горі навіки заснув Кобзар, оточений любов'ю і вдячністю сім'ї великої, вільної, нової.

Історія визвольної боротьби трудящих проти самодержавства переконливо підтверджує, що полум'яне слово Шевченка було грізною зброєю пробудженого народу, а його могила — народною святинею. Тут схрещувалися стежки борців за волю не тільки з України, а й з багатьох, нерідко віддалених губерній усєї Росії. Зустрівшись на Тарасовій горі, десятки, сотні їх обмінювались своїми думками, передавали з уст в уста вірші поета і, запалившись його волелюбними закличками, несли їх новим тисячам знедолених безмежної російської землі.

Разом з представниками трудящих мас могилу поета відвідували й палкі продовжувачі його традицій у мистецтві та літературі. Тут бували і Леся Українка, і М. В. Лисенко, і автор улюбленої пісні Ілліча «Замучений важкою неволею» Г. О. Мачтет, і відомий історик Д. І. Яворницький, і великий буревісник революції О. М. Горький та багато інших діячів української і російської культури.

Могутні вали Жовтневої революції принесли на береги Дніпра подих щойно народженої соціалістичної ери, відкрили нову сторінку в літописі народної святині. Могила Шевченка була свідком запеклої боротьби революційних мас за встановлення Радянської влади на Україні.

5 липня 1919 р. на Тарасовій горі відбувся мітинг представників сільських та волосних виконкомів і комбідів. У резолюції мітингу зазначалось: «Ми присягаємо, що прикладемо всі зусилля до того, щоб підтримати... наші Червоний Флот та Червону Армію.. також присягаємо усі, як один, після першого закличку стати під зброю і зі зброєю в руках захищати до останньої краплини крові нашу робітничо-селянську Радянську владу. Хай живуть наші проводирі т. Ленін та інші, котрі ведуть нас до світла і правди!»¹.

А 12 червня 1920 р. група комуністів, які брали участь у розгромі білополяків і петлюрівців, записали у книзі вражень відвідувачів могили Кобзаря: «Повертаємось до Києва після 40 днів панування влади панів і зрадників робочого люду. Повертаємось, щоб відбудувати волю

¹ Газ. «Більшовик», 5 липня 1919 р.

і долю працюючих України. Не вмирає наша правда, не вмирає воля. Комунисти».

В 1923 р. відбулось урочисте відкриття першого пам'ятника Тарасу Шевченкові на його могилі в Каневі. З липня на Тарасовій горі зібралось на мітинг понад 15 тис. трудящих — жителів Канева, навколишніх сіл, представників багатьох радянських організацій. Проголошувались палкі промови. Присутні співали «Інтернаціонал», «Заповіт», народні пісні. Відкриття пам'ятника вилилося у масове свято розкуто-го з кайданів народу.

Зміцнення економіки Радянської держави відкривало можливості для кращого, гідного збереження, догляду й впорядкування пам'ятних місць, пов'язаних з видатними діячами минулого. Постановою Ради Народних Комісарів Української РСР у 1925 р. могила Шевченка і вся територія Тарасової гори були оголошені державним культурним заповідником і взяті на повне утримання держави.

Новим, щасливим життям почали жити люди, нові слова, думки й пісні зазвучали над могилою Тараса. В них відчувалася трудова романтика наших перших п'ятирічок, радість визволеної праці, впевненість у великих перемогах справи соціалізму, комунізму. Ось що записала група радянських патріотів, яка вирушила на будівництво «Дніпрогесу»: «Ми їдемо туди, де визволений люд України буде Дніпрельстан... Ми не могли не завітати дорогою на могилу великого співця... Кайдани порвано. І на оновленій землі народ співає нових пісень. Скоро до реву Дніпра прилучиться нова мелодія Дніпрельстану — мелодія визволеної праці. І вона розкаже Кобзареві, що те, чого він так бажав, здійснилось»².

Невпинно зростав потік відвідувачів Тарасової гори. Якщо в 1927 р. на могилі побувало 14,3 тис. екскурсантів, то в 1930 р. їх було уже 51 тис. Вже не поодинокі люди, чи невеликі групи, а колективи з усіх кінців Радянського Союзу приїздили на могилу Тараса. Виникла потреба в будівництві у Каневі побутових приміщень і культосвітніх закладів. У 1929 р. було збудовано готель, при якому діяв лекторій, працювала бібліотека з читальним залом, демонструвалися кінофільми.

У 1931 р. Уряд Радянської України прийняв нову постанову про дальший благоустрій державного заповідника і велике капітальне будівництво на Тарасовій горі. Протягом 30-х років проводились заходи по виконанню цієї постанови: будувався музей, закріплювалися яри, озеленювалися схили, реконструювалася могила для спорудження на ній нового пам'ятника.

А в книгах запису вражень відвідувачів з'являлися нові слова радості і законної гордості за великі перемоги соціалізму. «Про своє рідне село ти писав: «Чорніше чорної землі блукають люди...», — розповідає поетові колгоспник села Шевченкове. — Тепер люди твого рідного села, як і всієї нашої соціалістичної Батьківщини, — визволені. Вони горді, щасливі господарі... замість повалених маленьких хаток, височать міцні колгоспні будівлі твоїх земляків»³.

Зростала дружна сім'я радянських народів, і нові сини та дочки приходили до Тараса. Після воз'єднання з Радянською Україною єдинокровних братів і сестер західних областей України і Білорусії, Північної Буковини та Ізмаїльщини, протягом лише 1939—1940 рр. могилу Шевченка відвідало близько 100 екскурсій з визволених територій.

² Фонди Канівського музею Т. Г. Шевченка (далі — Фонди КМШ), інв. № 1580, арк. 37.

³ Фонди КМШ, запис у книзі вражень від 12 травня 1937 р.

Вклонялися могилі Кобзаря і видатні діячі радянської культури—письменники, художники, композитори, артисти. Ще в 1919 р. на Тарасовій горі побували Степан Васильченко і Павло Тичина. У 1923 р. з сонячної Абхазії приїздив народний поет Дмитро Гулія. Цікавий запис залишив у книзі вражень Григорій Епik. Частими гостями Кобзаря були білоруські сябри Пятрусь Бровка, Михайло Климкович, Змитрак Бядуля. Природно, що найчастіше на Тарасову гору піднімались митці Радянської України. Серед них відомі поети Максим Рильський, Володимир Сосюра, Андрій Малишко. У книгах вражень 30-х років знаходимо також автографи Натана Рибак, Олекси Десняка, Костя Герасименка, Василя Кучера, Вадима Собка, Євгена Кротевича, Івана Ле, Василя Минка, Петра Северова та багатьох інших представників багатонаціональної радянської культури.

У 1936 р. недалеко від Канева відпочивав угорський письменник-комуніст Мате Залка. В його кімнаті висів великий портрет Шевченка, а сам він, як розповідають очевидці, любив зустрічати схід сонця на могилі. Незабаром Мате виїхав в охоплену полум'ям антифашистської боротьби Іспанію і там командував інтернаціональною бригадою. До складу однієї з інтернаціональних бригад входила рота ім. Шевченка.

Та ніколи не зустрічав Тарас стільки друзів, як у теплі сонячні дні травня й червня 1939 р. Єдиною, вільною сім'єю зібралися до його могили посланці всіх братніх республік, щоб відзначити велике всенародне свято—125-річчя з дня народження геніального українського поета.

На цей час після архітектурно-художньої реконструкції могила Шевченка перетворилася на овальної форми курган висотою 6,5 м, увінчаний лабрадоритовим постаментом заввишки 7,5 м, на якому височіла 3,5-метрова постать поета. Пам'ятник було споруджено за проектом видатного радянського скульптора М. Манізера, прекрасні монументи якого в Києві і Харкові вже набули великої популярності. Біля могили поета виріс просторий і світлий двоповерховий музей, споруджений за проектом професора В. Кричевського і кандидата архітектури П. Костирка.

18 червня на Тарасовій горі зібралось понад 40 тис. трудящих Радянської України і братніх республік. До могили піднялися керівники партії і уряду. Під звуки оркестрів секретар ЦК КП України М. С. Хрущов підійшов до високого гранітного постаменту, перерізав червону стрічку, і, коли спустилося біле покривало, перед захопленими очима тисяч людей постав увічнений у бронзі, величний і водночас простий, близький усім Тарас Шевченко.

Про грандіозне вшанування пам'яті Шевченка писав у ті дні російський радянський письменник Корній Чуковський: «Нинішнє всенароднє вшанування Тараса Григоровича і порівняти не можна ні з яким літературним ювілеєм, що відбувався будь-коли в Європі, в Америці або в нас до Жовтневої революції»⁴.

Свою синівську любов і пошану до великого сина українського народу радянські люди яскраво виявили і в грізні роки Великої Вітчизняної війни. Як і раніше у дні лихоліття і бід народних, поезія Шевченка стала могутньою зброєю у священній боротьбі проти фашистської навали. З початком війни кількість відвідувачів на Тарасовій горі не тільки не зменшувалась, а невпинно зростала. Могили і музей Великого Кобзаря відвідували бійці Радянської Армії, які відправлялися на фронт. Їх гнівні, схвильовані записи, зроблені в хвилини короткого

⁴ Газ. «Советская Украина», 9 травня 1939 р.

перепочинку, сприймаються, як клятва: «Ми відвідали могилу й музей великого українського поета Т. Г. Шевченка. Клянемося до останньої краплі крові і останнього подиху захищати нашу Батьківщину від фашистських варварів»,— написали у книзі вражень за дорученням Н-ської частини бійці тт. Балацький і Дебелий⁵.

16 серпня 1941 р. фашисти вдерлися на Тарасову гору. Інсценізувавши «розстріл» Шевченка, гітлерівці зробили 18 ран-пробоїн у його монументі. П'яні, осатанілі, з диким реготом бігали вони по залах музею, зривали зі стін дорогі картини і панно, топтали їх кованими чобітьми. З другого поверху викидали на брук або розбивали іржавим молотом чудові скульптури. Розгромивши прекрасну бібліотеку, що налічувала понад 13 тис. томів, вкрили книгами дах своєї кухні, топили ними пічки. Розкішний парк поліг під їх сокирами. Доступ до могили й музею Кобзаря був закритий.

Та навіть під фашистськими кулями йшли до своєї святині нескорені радянські люди. На могилі Шевченка час від часу з'являлися вінки з живих квітів і ялинових гілок.

У багатьох областях України діяли партизанські загони ім. Т. Г. Шевченка, яким активно допомагало все місцеве населення, розуміючи, що для скорішої перемоги над ворогом «треба громадою обух сталить та добре вигострить сокиру». Під ногами у фашистів горіла земля.

Відступаючи, гітлерівці влаштували підлу провокацію. Встановивши за Тарасовою горою свої батареї, вони обстрілювали радянські позиції, щоб викликати вогонь наших гармат на могилу Кобзаря, але жоден радянський снаряд не впав навіть до півніжжя гори, не потривожив праху Тараса.

30 січня 1944 р. Тарасова гора була очищена від фашистських загартників. Військовий кореспондент «Правди» Борис Полевой, який побував на могилі Великого Кобзаря в день її визволення, розповідає, що весь район народної святині був визволений глибоким обхідним маневром, здійсненим так навально, що есесівці, які відступали, покидали свої гармати та боєприпаси і не встигли підірвати міни, підведені під пам'ятник і фундамент музею. Так було врятовано могилу Шевченка від повного зруйнування. Увесь фронт з гарячим схваленням зустрів звістку про це.

Партія і уряд, усі радянські люди дбали про те, щоб могилі й музеєві Великого Кобзаря знову повернути вигляд, гідний його славного імені. Вже у 1946 р. на Тарасовій горі були проведені значні відбудовні роботи — відремонтовано приміщення музею, опоряджена могила, відкрито тимчасову виставку про життя й діяльність Шевченка та виставку, присвячену Великій Вітчизняній війні.

18 липня 1950 р. уряд Радянської України виніс рішення про всебічне упорядкування всієї території заповідника та про дальше поповнення музею новими високохудожніми творами мистецтва. В 1952 р. тисячі відвідувачів Тарасової гори могли пересвідчитись, що музей став значно кращим, ніж був до війни.

Великі й важливі події нашого часу, що відбуваються в Радянській країні і за її межами, знаходять яскраве відображення у книгах вражень відвідувачів народної святині.

Коли в 1954 р. відзначалась знаменна історична дата — 300-річчя возз'єднання України з Росією,— на могилі Кобзаря в Каневі у дружньому братньому потискові сплелися руки не тільки представників ук-

⁵ Фонди КМШ, книга вражень за 1941 р.

раїнського та російського народів, а й усіх націй нашої великої Батьківщини. «З великим хвилюванням побували ми в пам'ятні дні 300-ліття возз'єднання України з Росією на могилі великого співця і великого громадянина..., радісно бачити, як бережуть соціалістичні народи пам'ять своїх великих людей»,— читаємо сердечні слова М. Тихонова, А. Первенцева, В. Луговського, Ю. Смирнова, В. Кетлінської та інших добре відомих українському читачеві російських радянських письменників. Словнений широї приязні запис зробив донський козак М. Зайцев: «Донські козаки боролись разом з козаками запорізькими ще під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького»⁶. Багато інших відвідувачів також писали про братерську дружбу народів нашої Вітчизни та її глибокі історичні корені.

У 1956 р. на ознаменування сторіччя з дня народження Івана Франка — гідного продовжувача революційних традицій Шевченка — на Тарасову гору в Канів прибули представники широких кіл радянської і світової громадськості, серед них член Всесвітньої Ради Миру Хорхе Саламеа, прогресивний діяч Канади Петро Прокопчак та інші громадські діячі, які розповідали про світове значення творчості Великого Кобзаря і Великого Каменяра.

А хіба не знаменням нашого часу є той факт, що в 1959 р. провідні вчені різних країн, найвидатніші спеціалісти в галузі ядерної фізики, з'їхавшись до Києва на свою міжнародну конференцію, незважаючи на зайнятість і, здавалося б, дуже специфічний напрям діяльності, виявили бажання поїхати в Канів і покласти вінок на могилу співця дружби між народами!

З великим задоволенням зустріли український народ і всі радянські люди звістку про те, що Президія Всесвітньої Ради Миру одностайно ухвалила широко відзначити 100-річчя з дня смерті та 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка в усьому світі. У цьому благородному історичному акті народи нашої Вітчизни вбачають глибоку пошану людей доброї волі всього світу до світлого імені великого сина українського народу, визнання його величезного вкладу у вселюдську скарбницю культури.

Навіть ті з радянських і зарубіжних туристів, які за рік-два перед ювілеєм відвідали народну святиню і бачили, яким піклуванням держави і любов'ю народу оточений державний заповідник «Могила Шевченка», були вражені тим, що бачили, пережили й відчули тут у 1961 р.

Дбайливими руками молоді, працівників заповідника й багатьох громадських організацій Канівщини тут викохано новий розкішний парк, що є чудовим місцем відпочинку трудящих. У вестибюлі і 10 залах музею було зроблено новий розпис на теми й мотиви української народної творчості. Експозиція збагатилась високохудожніми творами митців-професіоналів і чудовими працями народних майстрів-умільців. Особливе захоплення відвідувачів викликали портрет Кобзаря, вишитий гладдю на атласі київською художницею Катериною Костиркіною, керамічна ваза на тему дружби народів СРСР (фарфор, кобальт, золото), подарована латвійськими трудящими, фарфорові погруддя поета, вази й тарілки Баранівського заводу ім. В. І. Леніна, художні вироби Косівської художньо-промислової артілі та багато інших прекрасних витворів нашого талановитого народу.

В травні 1961 р., коли минало сто років з часу поховання Кобзаря, недалеко від древнього Канева зібрались тисячі відвідувачів з усіх кінців нашої країни і всього світу.

⁶ Фонди КМШ, книга вражень за 1954 р.

Ще на світанку 21 травня до канівського причалу підійшли теплоходи Дніпровського пароплавства: «Тарас Шевченко», «Чернишевський», «Іван Франко», «Ломоносов», «Леонтович», «Тургенев». Легким сніжнобілим птахом, розсікши гладінь ріки, прилинула до берега ракета «Юрій Гагарін»... Гаряче почуття радості переповнює серця радянських людей, яким є що принести в дарунок Великому Кобзареві! У Шевченківський рік син першої в світі соціалістичної держави першим розвідав космічні простори, відкривши людям нові дороги в майбуття!

З теплоходів на священну канівську землю сходили керівники партії і уряду Радянської України, діячі культури і представники громадських організацій усіх братніх республік, велика група українців з Канади, делегації від багатьох країн світу.

Тисячі людей з непокритими головами несли вінки на Кобзареву могилу. Схилялися в земному поклоні державні мужі і рядові колгоспники, столітні діди і гаряча молодь, посланці з далеких країн і жінки з немовлятами з околиць сіл. Не було ліку вінкам, ніхто не міг сказати, скільки людей прийшло до Тараса в гості. Здавалося, що вся мати-земля шанувала в урочистий день свого великого світоча-сина.

Бурхливими оплесками зустріли тисячі людей, присутніх на мітингу, повідомлення про те, що Центральний Комітет Комуністичної партії України і Уряд Української РСР встановили три щорічні державні премії ім. Тараса Григоровича Шевченка, які будуть присуджуватися за кращі твори української літератури і мистецтва.

«Видно сьогодні Тарасову гору,— говорив у своєму виступі письменник Олесь Гончар,— всій Україні, видно її всім народам-братям нашої неосяжної соціалістичної Вітчизни. Бачать цю гору тепер і на канадських берегах, і в пушах Аргентини, в Індії, і в Китаї, і з далеких Японських островів побачиш її силуєт. З цілковитим правом можемо назвати Шевченка поетом єднання, і як не радіти, як не пишатися нам, його потомкам, що слово співця України лунає сьогодні на десятках мов, що пам'ять поета вшановують на всіх континентах...»⁷.

З теплим віршем звернувся на мітингу до присутніх російський письменник Анатолій Софронов. Від трудівників міста і села Радянської України виступили робітник заводу «Арсенал» депутат Верховної Ради УРСР Г. Я. Царик і голова колгоспу ім. Федоренка Канівського району П. Н. Височин. Зворушливим було слово діяча прогресивних українських організацій Канади Михайла Короля: «Завжди і всюди, в найглухшій ізоляції, при найважчій роботі, з нашими людьми був нерозлучний «Кобзар» Тараса Шевченка — єдина школа, уся надія, уся розрада...»⁸.

Під час мітингу полив густий дощ, але тисячі людей залишилися стояти на місці, уважно слухали промовців, а потім разом з державною заслуженою капелою «Думка» і Черкаським народним хором співали безсмертний Тарасів «Заповіт». Далеко-далеко розносились могутня велична мелодія.

У теплу, напоєну дощем землю, посадили сто дубочків, щоб росли і розповідали нашим далеким нащадкам про цей урочистий день.

22 травня в літературно-художньому музеї на Тарасовій горі розпочалася десята ювілейна наукова шевченківська конференція, яка закінчилася вже в розквітлому каштанами Києві. Кожне слово радянських і зарубіжних вчених, перекладачів, які виступили на конференції, стверджувало вікову славу й безсмертя Великого Кобзаря. Проникливо

⁷ «Літературна газета», 23 травня 1961 р.

⁸ Там же.

говорив про це Микола Бажан: «Сто років оце минуло, як покоїться прах поетів на шовбі Чернечої гори, на галяві, не раз топганій змореними Тарасовими ногами і потім второваній сотнями і согнями тисяч людей, синів і дочок різних народів, що приходили, приходять і придуть сюди вклонитися могилі, дорогій і священній для всього людства. Ні, не про могилу, не про смерть, не про похорон і прах, а про життя, безсмертність, поезію і любов народу будемо ми сьогодні говорити, стоячи на цій горі. Невисока вона і не льодовиками та вічними снігами вкрита, встелена живим цвітом і вічною славою. Невисока вона, а далеко-далеко її видно, за океанами, континентами, горами і степами, по всій землі і для більшості народів»⁹.

А 28 травня могилу Великого Кобзаря в Каневі відвідав Перший Секретар ЦК КПРС і Голова Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущов, який поклав до підніжжя пам'ятника Тарасові Григоровичу вінок з живих квітів. На шовковій стрічці вінка золотом палали слова: «Великому українському поетові, революціонеру-демократу Т. Г. Шевченку від М. С. Хрущова». В молоденькім дубовім гаю з'явилося ще одне деревце, посаджене руками Микити Сергійовича. У книзі почесних відвідувачів лишився автограф високого дорогого гостя.

Приїжджаючи на Україну, друзі з усіх кінців СРСР, з зарубіжних країн обов'язково просять: «Повезіть нас у Канів, на могилу Шевченка». Проходять у нас тижні літератури й мистецтва братніх республік, і першим місцем, якому вклоняються митці на гостинній українській землі, є Тарасова гора в Каневі. В травні 1962 р. її відвідали письменники з сонячного Таджикистану, весною 1963 р. — з повітої прозорими туманами Литви, протягом останніх років — багато діячів культури з країн Європи і Азії, Африки і Америки.

Не тільки бажання віддати шану великому світлому імені керує майстрами слова, пензля, різця чи чудового звуку, коли вони схиляються в земному поклоні перед народною святинею. Всі вони — відомі і початкуючі, сивоголові і юні — звіряють Великому Кобзареві найпоетаємніші свої думи, наче ведуть з ним сердечну розмову і слухають його віщі слова, щоб потім у творчій горінні й неспокої народжувати твори, достойні нашої сучасності.

Коло Тарасової гори на обох берегах оспіваного великим поетом Дніпра вдень і вночі не затихає симфонія будівельних робіт. Тут споруджується Канівська гідроелектростанція на 250 тис. кіловат. Вона залле вогнями Шевченків край, дозволить незрівнянно піднести його економіку, оживить степи, озера і стане ще одним грандіозним пам'ятником вдячних нащадків своєму великому співцеві на вільних широких шляхах комунізму.

Т. Г. Шевченко і після смерті — завжди з народом: і в тяжкі дні боротьби з ворогами, і в дні величних трудових звершень.

В. Г. САРБЕЙ

ДОЖОВТНЕВА БІЛЬШОВИЦЬКА ПРЕСА ПРО ВЕЛИКОГО РЕВОЛЮЦІОНЕРА-ДЕМОКРАТА

В епоху імперіалізму буржуазна культура остаточно потрапила у безвихідь і переживала глибоку ідейно-теоретичну кризу, яка в Росії особливо проявилась у період політичної реакції після поразки

⁹ «Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції», К., 1962, стор. 5.

революції 1905—1907 рр. У той час глашатаєм передової культури народів Росії виступила більшовицька партія — єдина суспільно-політична сила, яка виявилась гідною спадкоємицею прогресивної демократичної культури минулого і успішно та плідно розвивала кращі традиції цієї культури. Животворні марксистсько-ленінські ідеї, які робили вирішальний вплив на розвиток усього передового в національних культурах народів Росії, більшовицька партія пропагувала через свої видання, насамперед через пресу. В. І. Ленін зазначав, що в дожовтневій більшовицькій пресі знайшли загалом і в цілому, безумовно, правильне відображення всі скільки-небудь серйозні відтінки марксистської теоретичної думки¹. Ці періодичні й неперіодичні видання приділяли багато уваги висвітленню історії українського народу та популяризації кращих скарбів його духовної культури, заклавши основу й марксистсько-ленінського шевченкознавства.

Одним з перших більшовицьких видань, в якому говорилося про Т. Г. Шевченка, була надрукована в 1905 р. в Женеві книга «Матеріали до вивчення історії революційного руху в Росії (1800—1854)», яку підготував і видав засновник першої наукової бібліотеки РСДРП в Женеві (1902—1917 рр.), відданий справі соціалістичної революції історик-дослідник Г. А. Куклін². Створена на основі великого документального матеріалу, почерпнутого головним чином з російських нелегальних і зарубіжних революційних джерел, праця Кукліна була написана в зрілий період його творчої діяльності, коли він вступив до лав більшовицької партії³.

Розглядаючи з марксистських позицій основні етапи визвольного руху в Росії першої половини ХІХ ст., Куклін окремо спинився на історії Кирило-Мефодіївського товариства⁴, учасником якого був Т. Г. Шевченко. Правильно пов'язуючи нелегальну діяльність товариства з розвитком загальноросійського революційного руху, серед членів товариства з «цілком розвинутою національною свідомістю і з певними поглядами на минуле і сучасне України» Куклін ставив Шевченка на перше місце⁵, тим самим історично правдиво оцінюючи українського революціонера-демократа як видатного політичного діяча свого часу.

Під час першої буржуазно-демократичної революції в Росії виходили легальні більшовицькі видання, зокрема, науковий, літературний і політичний журнал «Вестник жизни», який видавався у Петербурзі в 1906—1907 рр. В роботі журналу брали участь і друкувалися в ньому В. І. Ленін, а також його близькі соратники того часу — В. Д. Бонч-Бруєвич, В. В. Воровський, А. В. Луначарський, М. С. Ольмінський, І. І. Скворцов-Степанов та ін.

Значну увагу «Вестник жизни» приділяв історії України. Ряд статей з історії національного руху на Україні, надрукованих у журналі, належали перу активного діяча київського «Союзу боротьби за визво-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 465.

² Н. С. Комаров. Создание и деятельность Библиотеки и Архива РСДРП в Женеве (1904—январь 1906 гг.), «Исторический архив», 1955, № 1, стор. 235, 239; К. К. Абрамов, В. А. Кузько. В. И. Ленин и Библиотека им. Г. А. Куклина в Женеве, журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 9, стор. 69—70.

³ На жаль, смерть від туберкульозу 30 квітня 1907 р. перервала серйозну дослідницьку роботу Кукліна над вивченням історії революційного руху в Росії. Більшовицький журнал «Вестник жизни» (№ 7 за 1907 р.) вмістив на своїх сторінках співчутливий некролог на смерть історика.

⁴ Г. А. Куклин. Материалы к изучению истории революционного движения в России, т. I (1800—1854), Женева, 1905, стор. 281—290.

⁵ Там же, стор. 284.

лення робітничого класу» і учасника першого з'їзду РСДРП П. Л. Тучапського (1869—1922). Хоча Тучапський в своїх статтях, опублікованих у журналі «Вестник жизни», допускав деякі помилки щодо перспектив розвитку української культури, викриваючи реакційність програмних настанов українських буржуазно-націоналістичних партій, він високо оцінював роль Т. Г. Шевченка, називав його «гігантською силою» української літератури⁶⁻⁷.

Популяризацію прогресивної культурної спадщини російського, українського та інших народів Росії більшовики ще більше посилили в період століпінської реакції 1907—1910 рр., коли навіть ліберальні представники буржуазної культури стали відверто паплюжити не тільки сучасних їм героїв-революціонерів, а й борців проти царського самодержавства — революціонерів-демократів ХІХ ст. В своїй відомій праці «Про «Віхи» (1909 р.) В. І. Ленін рішуче затаврував ренегатство ідеологів російського лібералізму, які проголосили повний розрив з демократичними традиціями російського визвольного руху. Серйозним дослідженням творчості російських революціонерів-демократів зайнявся В. В. Воровський, який успішно використовував для пропаганди марксистсько-ленінських ідей легальну пресу і якого В. І. Ленін називав одним з «головних письменників більшовиків»⁸.

Ряд статей Воровський присвятив В. Г. Белінському, М. Г. Чернишевському, М. О. Добролюбову, Д. І. Писареву, не обминувши їх бойового соратника та однодумця — великого українського революціонера-демократа Т. Г. Шевченка. 26 лютого 1910 р. в одеській газеті «Наше слово» з'явилася стаття Воровського «Пам'яті Т. Г. Шевченка», в якій відзначалось міжнародне значення творчої спадщини Великого Кобзаря, як першого світового поета українського народу. Більшовицький публіцист вказав на особливу популярність творів Шевченка серед народів Росії, причину чого вбачав у близькості народним масам ідей, які пропагував правдивий і щирий український поет. У той час, як апологети загниваючої буржуазної культури проповідували безідейність, поширювали облудну антинародну теорію «мистецтва для мистецтва», Воровський наголошував на передових ідейних засадах творчості Шевченка, який вважав літературу за могутню суспільну силу, за зброю в боротьбі проти гнобителів народу. В цьому була сила і велич українського поета, що здобув «загальноросійську славу», зазначав Воровський. Підходячи до оцінки значення великого українського революціонера-демократа для народних мас багатонаціональної Росії, публіцист підкреслив те, що спадщина Великого Кобзаря потрібна всеросійському пролетаріату в його боротьбі з реакцією.

Гостра злободенна публіцистика Воровського сприяла зростанню популярності газети «Наше слово». Вона стала широковідомою не тільки робітникам Одеси, а й Миколаєва, Катеринослава, Києва. За газетою почали пильно слідкувати і царські власті, за розпорядженням яких у березні 1910 р. видання «Нашего слова» було припинене, а її редактора-видавця заарештовано й посаджено в тюрму⁹.

Через рік після виступу Воровського з статтею про Т. Г. Шевченка в одеській газеті, в зовсім іншому районі багатонаціональної Росії знову пролунав більшовицький голос на захист пам'яті великого сина українського народу. Професіональний революціонер-більшовик,

⁶⁻⁷ П. Лукашевич (Тучапський). Украинские национальные партии, «Вестник жизни», 1906, № 1, стовпець 40.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 434.

⁹ Н. Пияшев, Воровский, М., 1959, стор. 144—146, 295.

талановитий журналіст Сурен Спандарян в керованій ним тифліській легальній газеті «Листок — Копейка» опублікував 5 березня 1911 р. статтю, в якій гнівно засудив місцевих підлабузників царизму, які під виглядом відзначення п'ятдесятиріччя з дня смерті Т. Г. Шевченка фактично організували глум над пам'яттю «великого українського поета, поета-бідлаха, народного кобзаря»¹⁰. Брутально вихватку місцевих реакціонерів більшовицький публіцист вірно кваліфікував як типовий вияв сваволі, звичайної для внутрішньої політики царизму.

Найвизначнішу роль у дожовтневому марксистсько-ленінському шевченкознавстві відіграла масова більшовицька робітнича газета «Правда», яка стала публічною трибуною для пропаганди серед мас марксистсько-ленінської теоретичної думки в усіх галузях суспільної науки. «З перших днів свого існування газета була самовідданим борцем за зміцнення непорушної дружби і братерського співробітництва між російським і українським народами, закликала їх до спільних дій проти експлуататорів, підіймала українських робітників і селян на штурм капіталу...»¹¹. Саме цими ідеями проінїяті статті «Кріпосники і Шевченко» і «Пам'яті Т. Г. Шевченка», вміщені на сторінках «Правды» в ювілейні шевченківські дні 1914 р. Не випадково, що за опублікування першої з них «Правда» була оштрафована властями на досить велику тоді суму — 250 крб.¹²

В указаній статті викривалась реакційна, ворожа народові суть царського циркуляру про заборону відзначати Шевченків ювілей, чітко визначались причини злобної ненависті нащадків кріпосників до народного поета. «Адже він,— писала «Правда»,— заподіяв відразу два великі злочини: він, по-перше, вийшов з народу, з кріпаків, і він, по-друге, став не просто поетом, а поетом-демократом, співцем пригноблених мас народу... До того ж Шевченко — українець, тобто, на погляд «певною підлотою уславлених батьків»,— «мазепинець» і ледь-ледь не «жид». Цього цілком досить для гонителів пам'яті народного поета»¹³. Отже, більшовицька газета переконливо характеризувала Т. Г. Шевченка як співця пригноблених мас народу.

Зв'язок між творчою спадщиною Шевченка і визвольною боротьбою, яку вів український народ під керівництвом більшовицької партії в роки революційного піднесення 1910—1914 рр., простежено в статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка»¹⁴. З одного боку, «Правда» звернула увагу на конкретні факти, які свідчили про те, що народ широко готувався відзначити 100-літній ювілей з дня народження Т. Г. Шевченка, і вважала це цілком природним явищем, бо поет заслужив «право на вічну славу і добру пам'ять нащадків, за благо і щастя яких він все своє життя боровся». З другого боку, «Правда» гнівно затаврувала тих можновладних земляків Т. Г. Шевченка, які і через більше як півсторіччя після його смерті тримали творчу спадщину поета під заборону.

В статті «Під гнітом кріпосників» «Правда» переконливо показала, що ім'я Шевченка тісно пов'язано з піднесенням революційної боротьби трудящих України. Газета звернула увагу на досить показовий

¹⁰ С. Спандарян (Тимофей). Статті, письма, документи, Єреван, 1940. стор. 259—260.

¹¹ «Привітання Центрального Комітету Комуністичної партії України, Президії Верховної Ради Української РСР та Ради Міністрів Української РСР з приводу 50-річного ювілею газети «Правда», газ. «Радянська Україна», 5 травня 1962 р.

¹² Журн. «Красная летопись», 1930, № 2, стор. 254.

¹³ Газ. «Путь Правды», 18 лютого 1914 р. (В умовах постійних переслідувань царськими властями «Правда» багато разів міняла свою назву).

¹⁴ Газ. «Путь Правды», 25 лютого 1914 р.

збіг: в один і той самий день Державна дума обговорювала питання про вшанування пам'яті Шевченка, пов'язавши його з українським рухом, а Державна Рада обговорювала питання про козаків. У статті був зроблений недвозначний висновок: «Кріпосницьку реакцію жахає самий привид пробудження українського селянства»¹⁵.

Таке підкреслення більшовицькою пресою революціоніруючого впливу імені та творів Т. Г. Шевченка на трудящих України спростовувало тодішні фальшиві писання М. Грушевського, який безпідставно заперечував те, що постать Т. Г. Шевченка закликала до протесту проти існуючого державного ладу¹⁶ і, заграваючи з царизмом, намагався вихолостити революційну суть творів великого українського революціонера-демократа. Більшовики-історики і публіцисти переконливо спростовували облудні твердження великодержавницької чорносотенної історіографії про те, що великий український поет нібито не тільки не був ворогом царизму, а навіть виступав як монархіст слов'янофільського забарвлення. Зокрема, щоб довести цю фальшиву тезу, професор-чорносотенець з Київського університету Т. Д. Флоринський, використовуючи фальшиві, підробні матеріали, спеціально написав навіть брошуру¹⁷. Багато робила в цьому відношенні царська цензура, дозволяючи друкувати деякі твори Шевченка, але при цьому викреслюючи цілі рядки й абзаци, силкуючись революційного поета перетворити на поміркованого ліберального письменника, який нібито примирився з самодержавством.

В статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка» на фактах з творчої діяльності Шевченка розкривався справжній історичний образ поета-борця, який до кінця свого життя залишився непохитим у революційно-демократичних переконаннях. «Проживши все своє життя спочатку під гнітом кріпосних кайданів, потім під гнітом солдатчини кріпосних часів, Тарас Шевченко, — писала «Правда», — цей різносторонній могутній талант, на багато років позбавлений можливості проявитися, все-таки не втратив віру в життя і прагнення діяти»¹⁸. Зокрема, газета наголошувала на активній діяльності Т. Г. Шевченка в останні місяці його життя в галузі освіти народних мас, коли він склав і видав дешевий буквар і заходився готувати цілу серію підручників для народу з різних галузей знань. Тим самим спростовувалась створена буржуазно-націоналістичною історіографією легенда, нібито після заслання Шевченко не виявляв будь-якої значної громадської активності.

Вперше в марксистсько-ленінській історіографії «Правда» підкреслила революційну діяльність Т. Г. Шевченка під час його численних подорожей по Україні, зазначивши, що революціонер-демократ глибоко ненавидів кріпосне право і всюди виступав на захист пригнобленого народу. В той час, як між буржуазними істориками і літературознавцями точилися суперечки з приводу того, чи належав Т. Г. Шевченко до Кирило-Мефодіївського товариства, для марксистсько-ленінської історіографії членство поета-революціонера в названій організації було і є безсумнівним. Уже в радянський час це остаточно доведено в спеціальних дослідженнях.

Торкаючись участі великого українського революціонера в цій організації, «Правда» дала загальну характеристику Кирило-Мефодіїв-

¹⁵ Газ. «Путь Правды», 28 лютого 1914 р.

¹⁶ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 125.

¹⁷ Т. Д. Флоринський, Славянофільство Т. Г. Шевченко, К., 1906.

¹⁸ Газ. «Путь Правды», 25 лютого 1914 р.

ського товариства як таємного політичного товариства, «одним з пунктів статуту якого було визволення селян і освіта народу»¹⁹.

Ця більшовицька газета вперше в дожовтневій марксистсько-ленінській історіографії дала розгорнуту наукову оцінку історичних заслуг великого революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, правдиво показавши його як мужнього революціонера-демократа, до кінця відданого інтересам народу, і гнівно затаврувавши царських посіпак, які цькували поета, коли він жив, і паплюжили його ім'я і творчу спадщину після смерті.

Марксистсько-ленінські ідеї більшовицької «Правды» ніс в маси також ряд професіональних газет і журналів, створених за зразком «Правды» і нерідко з її прямою допомогою,— «Металлист», «Вестник приказчика», «Жизнь пекарей» та ін.²⁰ Так, у петербурзькому соціал-демократичному журналі «правдистського» напрямку²¹ «Жизнь пекарей» була вміщена стаття К. Буревого «За правду і свободу. До сторіччя з дня народження Т. Г. Шевченка (1814—1914)». Стаття з'явилась уже після шевченківського ювілею, що, за образом висловом автора, святкувався демократією під скрип казенних пер, які одним розчерком забороняли вшанування пам'яті геніального українського Кобзаря, а також під свист нагайок та під шипіння і хамські вихватки зграї «двоглавовців». К. Буревої підкреслював, що Т. Г. Шевченко, який вірив, що наступить «правда на землі», «правда-помста», і в ХХ ст. викликав страх з боку охоронців устоїв царського самодержавства, внаслідок чого в ювілейні дні навіть могила «батька Тараса» була оточена суворою охороною стражників і козаків. Журнал відзначав близькість і зрозумілість творчості Т. Г. Шевченка простим трудящим людям, які виявились найкращими цінителями великих історичних заслуг українського революціонера-демократа. «Народ, незважаючи на темряву, в якій він перебував тоді,— писалося в статті,— по-своєму правильно визначив значення Шевченка в справі визволення трудового народу і дав влучну характеристику літературної діяльності Кобзаря: «Волю писав!»²².

К. Буревої коротко простежив еволюцію поглядів великого революціонера-демократа, зробив спробу намітити періодизацію розвитку його революційного світогляду. Автор статті в «Жизни пекарей» першим у марксистсько-ленінській історіографії вказав і на атеїстичні переконання Т. Г. Шевченка, тим самим викрив жалогідні потуги українських буржуазних націоналістів, які фальсифікували творчість Шевченка шляхом замазування і вихолощення в ній атеїстичних ідей (націоналістичний публіцист М. Євшан написав навіть статтю, в якій безуспішно намагався довести, нібито релігія становила основу світогляду Великого Кобзаря)²³.

Про революційний напрям цієї статті свідчить, зокрема, і те, що саме через неї був конфіскований відповідний номер журналу «Жизнь пекарей». Царський цензор добре зрозумів революційну політичну

¹⁹ Газ. «Путь Правды», 25 лютого 1914 р.

²⁰ «Материалы к сессии, посвященной 50-летию «Правды» и Ленской стачки. Рабочая печать (Тезисы)», М., 1962, стор. 59.

²¹ «Русская периодическая печать (1895—октябрь 1917). Справочник», М., 1957, стор. 204—206.

²² Журн. «Жизнь пекарей», 1914, № 2, стор. 2.

²³ М. Євшан. Релігія Шевченка. Журн. «Українська хата», К., 1910, № 4. Та й серед великоруських шовіністів знаходились такі, які заперечували атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка. Так, професор Харківського університету Соловйов у 1911 р. запевняв, що всі твори Шевченка пройняті «крайне-релігійним напрямком», що поет «покірно схилився перед провидінням» (журн. «Красный архив», 1938, № 6, стор. 258—259).

спрямованість статті, зазначаючи у відзиві на неї: «...Вся викладена стаття не тільки пройнята революційним настроєм, а й містить у собі прямий заклик до певних бунтівницьких діянь: автор, керуючись «начертанним священним гнівом» заповітом Шевченка: «борітеся — поборе́те», рекомендує тільки один шлях — шлях боротьби, боротьби кривавої, коли «ми скинемо кайдани, коли Дніпро понесе ворожу кров у синє море», і закликає свято виконати «заповіт» поета-революціонера. «Скинемо кайдани,—говорить він,— і тоді — вільні — прийдемо на могили великих мучеників... з чистою кров'ю... на не застиглих ще ранах...»²⁴.

Революційну спадщину великого українського поета пропагувала в найсуворіших умовах нещадних переслідувань царизмом більшовицька преса й національних районів Росії. Зокрема, побратим більшовицької «Правди» естонська робітничка газета «Кийр» («Промінь»), яка, як і «Правда», неодноразово закривалася за розпорядженням царських властей і знову починала виходити під новими назвами²⁵, в дні шевченківського ювілею 1914 р. опублікувала ряд матеріалів, присвячених пам'яті великого українського революціонера-демократа. В одній з статей давався виклад біографії Т. Г. Шевченка, підкреслювались його революційні заслуги. В іншій статті, надрукованій в «Кийрі», різко таврувалася політика царського самодержавства щодо вшанування пам'яті борців за свободу, одним з яких був Т. Г. Шевченко. Трагічне життя українського поета пов'язувалось в статті з тяжкою долею у царській Росії великих корифеїв передової російської літератури О. С. Пушкіна і М. Ю. Лермонтова²⁶. Так на багатонаціональній передовій культурній спадщині різних народів більшовицька преса цементувала дружбу всіх трудящих багатонаціональної Росії.

Появу шевченківських матеріалів в естонській більшовицькій газеті можна певною мірою пов'язувати з діяльністю одного з видатних сподвижників В. І. Леніна, активного співробітника «Правди» Г. І. Петровського. Він підтримував тісні зв'язки з естонськими соціал-демократами і саме у березні 1914 р., коли в «Кийрі» з'явилися матеріали про Т. Г. Шевченка, приїхав до Талліна на нараду представників естонських організацій РСДРП і виступив там з доповіддю про стан справ у партії та про діяльність більшовицької фракції в Державній думі²⁷. Депутат цієї думи від робітників України Г. І. Петровський, який разом з В. І. Леніном готував промову для виступу 19 лютого 1914 р. в думі проти заборони царизмом святкувати Шевченківський ювілей²⁸, безперечно, сприяв ознайомленню трудящих Естонії з творчою спадщиною великого українського революціонера-демократа.

У деяких більшовицьких листівках були також висловлені цікаві думки про Т. Г. Шевченка і його творчість. Так, листівка Київського комітету РСДРП, випущена в світ у 1914 р., до Шевченківського ювілею, вказувала на те, що в творах Шевченка відбито весь гніт кріпосницького ладу, весь жах народного безправ'я, і тим самим вони близькі до пролетаріату, який «не спить, як спав народ в часи Шевченка, придавлений кріпосниками-поміщиками», а «веде героїчну боротьбу

²⁴ Журн. «Звезда», 1934, № 9, стор. 163.

²⁵ «Материалы к сессии, посвященной 50-летию «Правды» и Ленской стачки. Рабочая печать (Тезисы)», М., 1962, стор. 32—38.

²⁶ Газ. «Советская Эстония», 10 березня 1961 р.

²⁷ «Большевистская печать. Краткие очерки истории. 1894—1917 гг.», М., 1962, стор. 375; Э. И. Л а у л. Из истории эстонской рабочей печати (со времени возникновения до Октябрьской революции), Таллин, 1962, стор. 14—15.

²⁸ Г. І. Петровський. З революційного минулого. К., 1958, стор. 85—89.

з капіталістичним ладом»²⁹. В цих положеннях привертає увагу порівняльна історична характеристика розвитку революційного руху від часу діяльності Шевченка до періоду масової визвольної боротьби всеросійського пролетаріату в перше десятиріччя ХХ ст.

Ця характеристика ґрунтувалася на ленінських оцінках епохи кріпосництва. Як відомо, В. І. Ленін у 1911 р. в статтях, написаних в зв'язку з 50-річчям так званої «селянської» реформи, прямо писав, що народ, який сотні років був у рабстві у поміщиків, був тоді неспроможний піднятися на широку, відкрити, свідому боротьбу за свободу, що віки рабства настільки забили й притупили селянські маси, що й під час проведення реформи 1861 р. вони виявились нездатними ні на що, крім роздроблених, одиночних повстань, скоріше навіть «бунтів», не освітлених ніякою політичною свідомістю³⁰.

Картина класової боротьби різко змінилася, коли активною історичною силою в усій Росії (в тому числі й на Україні) став пролетаріат. «З року в рік,— писалося в тій самій листівці,— робітничий рух стає все ширшим і глибшим, пов'язуючись у широку інтернаціональну сім'ю, робітник бореться проти пригнічення всіх націй». І в цій героїчній боротьбі з капіталістичним ладом робітничий клас по праву успадкував сповнену революційних закликів творчу спадщину «поета-демократа», «поета-трибуна» Тараса Григоровича Шевченка.

Повчальний досвід керованої В. І. Леніним дожовтневої більшовицької преси в ознайомленні широких народних мас з революційно-демократичними ідеями Т. Г. Шевченка, як і вся велика роль Комуністичної партії в боротьбі за утвердження і розвиток передової української культури в цілому, повинні стати предметом пильної уваги радянських дослідників.

А. В. САНЦЕВИЧ

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Життя і творча діяльність великого генія українського народу Т. Г. Шевченка широко і різнобічно вивчається літераторами, філософами, істориками та іншими дослідниками. Увагу істориків, зокрема, особливо привертає відображення історичного минулого українського народу у творчості великого поета і визначного художника¹. Ця тематика надзвичайно плідно і з великою любов'ю висвітлювалася Великим Кобзарем. Водночас Шевченкові як революціонерові і гуманістові були дуже близькі найкращі надбання світової людської культури.

Радянські дослідники чимало зробили, щоб показати великий вклад Т. Г. Шевченка у світову культуру, його конкретний доробок у цій галузі. Особливо плідно попрацювали тут літературознавці². З питань всесвітньої історії дослідники розглядали досить повно лише од-

²⁹ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», К., 1950, стор. 374—375.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 61—62, 91.

¹ М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, К., 1957, 196 с.

² М. Чубач. Античність в творчості Шевченка, «Наукові записки Київського державного університету. Збірник філологічного факультету», № 1, К., 1939, стор. 251—274; О. І. Білецький. Шевченко і світова література, «Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814—1939», К., 1939, стор. 207—226; його ж. Шевченко і західноєвропейська література, «Від давнини до сучасності», т. II, К., 1960, стор. 314—337; його ж. Світове значення творчості Шевченка, «Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції», К., 1962, стор. 10—21; та ін.

не — про ставлення Т. Г. Шевченка до минулого слов'янських народів. Над цією темою спеціально працювали І. Д. Назаренко, Є. П. Кирилук, О. І. Білецький, К. П. Дорошенко та ін.³ Радянські автори показують Т. Г. Шевченка переконаним поборником дружби і єдності слов'янських народів, самовідданим борцем за їх соціальне і національне визволення. Найбільшу увагу привертає висвітлення Т. Г. Шевченком визвольної боротьби чеського народу під проводом Яна Гуса та Яна Жижки проти німецьких феодалів та католицької реакції.

Ставлення Шевченка до інших питань всевітньої історії присвячуються лише поодинокі статті⁴. Тому назріла конча потреба прослідкувати погляди Великого Кобзаря на минуле зарубіжних країн.

Насамперед слід відзначити, що Шевченко досить глибоко вивчав систематичні курси історії — стародавню історію Греції Галіса, історію хрестових походів французького історика Жозефа-Франсуа Мішо, історію занепаду і руйнування Римської імперії англійського історика Едуарда Гібона. Крім того, він читав «Одіссею» Гомера у перекладі Жуковського, праці польського історика Іоахіма Лелевеля та ін., а також твори Геродота, Плутарха, Вергілія («Георгіки»), Горация, Овідія, Тита Лівія та різних латинських і грецьких авторів пізньої епохи⁵, перекладені російською мовою. В Академії мистецтв Шевченко вчився у класі історичного живопису К. П. Брюллова. Отже, і сам хід занять в академії спонукав до вивчення історії зарубіжних країн, оскільки сам його керівник особливу увагу звертав на античну історію. Т. Г. Шевченко, безперечно, мав глибокі знання з всевітньої історії.

Але констатації цього факту замало. Важливо з'ясувати, як ці знання засвоювались Шевченком, впливали на його історичні погляди, відображались у його багатогранній творчості.

Насамперед необхідно застерегти, що Тарас Григорович створив мало поетичних і зовсім не писав прозових творів, спеціально присвячених темам всевітньої історії, але є досить згадок на ці сюжети в плані порівняння з подіями вітчизняної історії, протиставлення їм. В образотворчій спадщині Шевченка відповідних картин чимало. Вони переважно відносяться до раннього петербурзького періоду (1835—1837 рр.) та 1856 р.

Щоб чітко показати, як певні питання історії зарубіжних країн привертати увагу Великого Кобзаря, розглянемо їх у тісному зв'язку з його життям і творчою діяльністю. Ще до визволення з кріпацтва, у 1835 р., познайомившись з художником І. Сошенком, Шевченко став неофіційно вчитись в Академії мистецтв, виконуючи роботи, які звичайно давались її учням.

У 1835—1836 рр. Шевченко брав для своїх творів сюжети з історії стародавнього Риму. Першим з них був малюнок «Смерть Лукреції» (т. VII, кн. 1, с. 4). Зміст його такий: легендарна героїня стародавнього Риму Лукреція була збещена Секстом Тарквінієм, сином царя Тарквінія Гордого, і покінчила самогубством. На малюнку зображено померлу і біля неї її чоловіка, друзів. Серед них і Люцій Брут, який, вийнявши ніж з грудей Лукреції, поклявся помститися. Але в цьому малюнку лише намічена тема помсти.

Більш радикальна ідея закладена в малюнку «Смерть Віргінії»

³ Ів. Назаренко. Співець свободи слов'янських народів, К., 1943, 27 с.; Є. П. Кирилук. Шевченко і слов'янські народи, К., 1958, 61 с.; О. І. Білецький. Шевченко і слов'янство, К., 1961, 26 с.; К. П. Дорошенко. Т. Г. Шевченко — борець за свободу та єдність слов'янських народів, К., 1950, 28 с.; та ін.

⁴ Див., наприклад, П. М. Попов. Т. Г. Шевченко про Тайпінську революцію в Китаї, журн. «Вісник Академії наук УРСР», 1957, № 3, стор. 26—31.

⁵ О. І. Білецький. Від давнини до сучасності, т. II, стор. 318.

(т. VII, кн 1, мал. 7). Історична основа його така: у V ст. до нашої ери децемвір Аппій Клавдій, щоб оволодіти дочкою плебея Люція Вірґінією, оголосив її рабинею свого клієнта Марка Клавдія. Батько Вірґінії вбив її, щоб врятувати від рабства. На малюнку зображено, як батько Вірґінії плебей Люцій закликає римське військо до повстання проти влади децемвірів. Виступ закінчився перемогою повсталих. У цьому творі чи не вперше відображено Шевченком заклик до справедливого повстання. За ідеєю до цих малюнків примикає пізніша згадка в поемі «Княжна» (1847—1858) про красуню Беатріче Ченчі, яка жила в Римі в другій половині XVI ст. і яка, за переказами, вбила свого батька за намагання збездечити її («тая Ченчіо колись убила батька кардинала і саваофа не злякалась» — т. II, с. 17).

В ранніх малюнках на сюжети з історії стародавньої Греції (1836—1837 рр.) молодий художник виявляє, так би мовити, свою позитивну програму щодо людини, розкриває її кращі риси — довір'я, готовність служити до кінця своєму обов'язку. На малюнку «Олександр Македонський виявляє довір'я своєму лікареві Філіппу» (т. VII, кн. 1, мал. 6) Шевченко показав хворого полководця, який, незважаючи на одержану записку з повідомленням про намір лікаря отруїти його, передає цю записку Філіппу і з повним довір'ям п'є ліки. Малюнок «Смерть Сократа» (т. VII, кн. 1, мал. 9) зображує старогрецького філософа у в'язниці. Сократ, тримаючи в руці келих отрути, звертається з промовою до своїх учнів. Останні твори, присвячені високим людським почуттям, безумовно, значною мірою результат сердечного ставлення до обдарованого хлопця його петербурзьких друзів (І. Сошенка, В. Жуковського, К. Брюллова, Є. Гребінки та ін.), їх благодірного впливу на його ідейне формування.

Тарас Григорович досить часто у своїх творах використовував стародавньогрецьку міфологію та історію. Вже в ранньому творі «На вічну пам'ять Котляревському» (1838) він пише, що за автором «Енеїди» «все сумує, як руїни Трої» (т. I, с. 13). Пізніше він повертається до теми Троянської війни. В повісті «Художник» він згадує сюжет свого малюнка в академії — Андромаха побивається над тілом свого убитого чоловіка Гектора (т. IV, с. 168) (у Шевченка помилково названий Патроклом). Він порівнює своїх сучасників гостинних господарів з міфічним тринфським царем Амфітріоном (т. III, с. 200—201, 321; т. V, с. 163).

В 1856 р. Шевченко створив картину «Телемак на острові Каліпсо». Неодноразово писав Шевченко і про легендарного творця «Іліади» та «Одіссеї» Гомера. У «Капітанше» він іронізує над «гомерівським» описом у віршах в сучасному йому журналі заїжджого двору, протиставляючи геніальному авторові «досужих списателів» (т. III, с. 307—308), називає Гомера «великим сліпцем Хіоським» (т. III, с. 349), пишні приготування до балу іменує «гомеричними», «циклопічними», використовуючи образи безсмертного епосу.

Т. Г. Шевченко вважав цілком законним і справедливим порівняння поем Гомера з українськими історичними думами, які «так піднесено-прости і прекрасні» (т. IV, с. 238—239). Але Тарас Григорович занадто контрастно протиставляє українські думи гомерівському епосу. Як вірно зазначав М. Чубач, ця оцінка має полемічний характер. Цим Шевченко заперечував однобічну дворянсько-кріпосницьку традицію, яка абсолютизувала, канонізувала зразки, етнічно-естетичні принципи античного мистецтва⁶.

⁶ М. Чубач. Назв. праця, стор. 255.

Велике місце в творчості Шевченка займає стародавньогрецька міфологія. Найяскравішим прикладом її використання є знаменитий образ Прометея в поемі «Кавказ» (1845):

Споконвіку Прометея	Розбиває, та не вип'є
Там орел карає,	Живучої крові,—
Що день божий довбе ребра	Воно знову оживає,
Й серце розбиває.	І сміється знову.

(т. I, с. 325).

Т. Г. Шевченко в цих рядках образно показав народ (насамперед трудове населення Кавказу), що страждає під гнітом царизму, і висловив віру в народні сили.

В своїх творах Шевченко згадує багатьох богів та божеств стародавньогрецької міфології — Зевса (Кроніона) (т. II, с. 275—276; т. V, с. 13), Аполлона (т. II, с. 69, 75), Морфея (т. IV, с. 212, 299; т. V, с. 48, 54, 96), Немезиду (т. V, с. 21) та багато інших. Найчастіше вони використовуються поетом як тропи, фігури, іронічний перифраз⁷.

Особливо широко вдається Шевченко до міфологічних образів у останньому вірші «Чи не покинуть нам, небого» (1861). Він згадує і «Лету бездонну», яка за грецькими міфами відділяє потойбічний світ від земного, і міфічного Харона — перевізника душ померлих через цю річку. Він порівнює річки підземного царства Флегетон і Стікс з рідним йому Дніпром. Використання античних образів надає поезії урочисто піднесеного забарвлення.

Правда, слідом за перекладачами «Іліади» і «Одіссеї» М. Гнедичем і В. Жуковським він називає богинь долі не мойрами, за старогрецькою традицією, а парками, як їх іменували римляни.

У «Художник» Шевченко дав яскравий опис вже історичних Афін у V ст. до нашої ери за малюнком К. Брюллова: «На горизонті начорно закінчений Парфенон (храм богині Афіни-Паллади.— А. С.), але ще риштування не прибрані. На першому плані, серед вулиці, пара буйволів везе мармурову статую «Река Іліс» Фідія. Збоку сам Фідій, якого зустрічають Перікл і Аспазія і все, що було славного в періклових Афінах...» (т. IV, с. 174). У скупих рядках Т. Г. Шевченко переконливо показав, як на малюнку відображено розвиток грецької культури в V ст. до нашої ери, сприяння йому з боку державного діяча Перікла.

Особливу увагу Т. Г. Шевченка в історії стародавньої Греції привертють видатні діячі науки і культури. Після згаданого вище картини «Смерть Сократа» Шевченко неодноразово повертався до цього образу. Звертаючись до слави у вірші «О думи мої! О славо злая!» (1847), поет уболіває, що вона привітала, полюбила однаковієнько і «доброго грека» Сократа і кесарів-катів (т. II, с. 32). У повісті «Художник» він пише про невдалий шлюб славнозвісного філософа (т. IV, с. 191).

В період заслання Шевченко намалював грецького філософа IV ст. до нашої ери Діогена у діжці, коли той спостерігав при тьмяному світлі ліхтаря вночі за жуком-рогачем. Спосіб життя давньогрецького вченого дещо нагадував важкі умови самого художника у солдатах. Напевно, Шевченкові певною мірою імпонувало і те, що Діоген був виразником протесту найбідніших прошарків античного демосу проти пануючого ладу.

У своїх творах Шевченко згадує також великого вченого-математика і фізика Еллади Архімеда (IV—III ст. до нашої ери) (т. II,

⁷ Великий конкретний матеріал про засоби втілення образів античності в творах Шевченка наводиться в назв. статті М. Чубача, стор. 262—270.

с. 347), великого скульптора Скопаса (IV ст. до нашої ери) (т. III, с. 350).

Крім діячів стародавньогрецької історії, Тарас Григорович виявляв великий інтерес до древнього Риму. Цілу поему «Неофіти» (1857) він присвятив переслідуванням ранніх християн у Римі I—III ст. нашої ери. Високий пафос цієї поеми полягає в тому, що великий поет розумів під стародавнім Римом сучасну йому дійсність царської Росії, а під неофітами — російських революціонерів, насамперед, декабристів, під кесарями Нероном і Декієм — російських царів Миколу I і Олександра II. Начебто «помиляючись», автор назвав Скіфію «Сибіром», плебеїв — «гречкосіями» тощо. Він цілком відверто писав 16 лютого 1856 р. Я. Г. Кухаренку: «Скомпонував ще я з нудьги одну штуку, поему «Неофіти», нібито з римської історії» (т. VI, с. 172; підкреслення моє. — А. С.).

Проте, як відзначають усі дослідники, Шевченко вірно показав і історичну обстановку Риму перших століть нашої ери. За наказом жорстокого римського імператора Нерона (54—68 рр.) герой поеми Алкід був страчений, але йому на зміну прийшла його мати. Поет з любов'ю описує простих людей Риму: Алкіда, його матір, їхніх друзів, їх веселі розваги, прагнення до щастя. Але гнівом таврує він жорстокого імператора, римську знать — патриціїв, імператорську гвардію — преторіанів, сторожу вищих урядовців — лікторів. Автор переконливо показав, як челядь славословить свого кесаря. Однак Шевченко чітко проводить думку про те, що тиранів чекає жорстока кара. В образі легендарної Медузи поет змальовує невблаганну долю, яка

От-от прокинеться... і потом,
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить

(т. II, с. 270).

Тарас Григорович використовував матеріал історії стародавнього Риму, щоб показати не лише царів-деспотів, а й «ліберальних» правителів. У вірші «Колись то ще, во время оно» (1860) поет з в'їдливим сарказмом розповідає про легендарного римського царя Нуму Помпілія (VIII—VII ст. до нашої ери) — «тихенького, кроткого государя»:

Втомившись пишучи закони, Додумать, як би то скувать
Пішов любенько погулять Кайдани на римлян
І одпочить. Та, спочивавши, (т. II, с. 335).

Можна вважати, що під Нумою Шевченко розумів царя Олександра II, якого буржуазна історіографія облудно іменувала «визволителем».

Отже, поет переконливо доводить, що всі царі й у всіх країнах незалежно від того, якими засобами вони діють, — гнобителі народу. В творах Шевченка є й інші паралелі між римськими імператорами і російськими царями. Так, характеризуючи Августа і Миколу I, він з гнівом вигукує: «Обидва кати!» (т. V, с. 12).

У посланні «І мертвим, і живим...» (1845) Тарас Григорович згадує політичних діячів Риму Брутів і Коклеса. Луцій-Юній Брут у 510 р. до нашої ери очолив повстання проти царя Тарквінія Гордого, внаслідок чого Рим став республікою. Марк-Юній Брут був одним з організаторів змови і вбивства Юлія Цезаря (44 р. до нашої ери). Легендарний герой Горацій Коклес відзначився тим, що в 507 р. до нашої ери хоробро обороняв від ворожого етрусського війська міст на Тібрі у Римі. Ці діячі авторові потрібні для того, щоб шляхом саркастичного протиставлення показати всю жалюгідність продажних українських панів, ясновельможних гетьманів.

У 1856 р. на засланні Т. Г. Шевченко створив малюнок «Умираючий гладіатор». З великою симпатією зобразив художник смертельно пораненого бійця, протестуючи проти боїв гладіаторів, влаштовуваних знаттю стародавнього Риму, щоб свідомо розбещувати римський люд, прищеплювати йому низькі інстинкти і почуття.

Т. Г. Шевченко широко використовував не лише грецьку, а й римську міфологію. Він називає головного бога римлян Юпітера (т. III, с. 267), бога торгівлі, покровителя купців Меркурія (т. IV, с. 125), бога посівів, землеробства Сатурна (т. IV, с. 178, 186) та ін. У «Наймичці» царицю свята жнив він називає Церерою — богинею плодів (т. III, с. 76).

Тараса Григоровича захоплювали кращі надбання культури стародавнього Риму. Він знайомився з творчістю поетів Вергілія, Горация, Тита Лівія, Овідія в російських перекладах. Особливо близьким йому був Овідій Назон, як і він, — засланець. У «Щоденнику» (19 червня 1857 р.) Шевченко порівнює своє становище з Овідієвим і приходиться до висновку, що Микола I — жорстокіший, ніж імператор Август, який заслав Назона, бо останньому не було заборонено малювати і писати.

Серед творів Овідія Назона найбільше враження на Т. Г. Шевченка справили його «Метаморфози». В кількох творах («Художник», «Прогулка») він пише про «Овідієво перетворення» (т. IV, стор. 168, 271). Напевно, з твору Овідія він бере образи двох простих і бідних, але гостинних стареньких — Філемона і Бавкідиди, навіяні римському поетові зворушливою фрігійською легендою про благочестиве подружжя. До цих образів Шевченко вдається у «Прогулке», характеризуючи подружжя Прехтелів (т. IV, с. 297), у «Щоденнику» (30 червня 1857 р.), згадуючи Зигмونتівських, які виявляли гостинність до поета у засланні (т. V, стор. 25).

Епізод з «Метаморфоз» був втілений у 1856 р. Шевченком у малюнку «Нарціс та німфа Ехо». За грецькою міфологією Нарціс, син річкового бога Кефіса, відзначався незвичайною красою. Але він відкидав жіноче кохання і був проклятий за це німфою Ехо, яка попрохала богиню краси Афродіту покарати його. За волею богині Нарціс закохався в своє відображення на поверхні води. Тарас Григорович саме зобразив, як Нарціс милується собою, а німфа Ехо підглядає за ним. Згодом Нарціс зачах від невдоволеного кохання до себе і перетворився на квітку.

Дуже слушно зауважив О. І. Білецький, що тематика перетворень знайшла ширше втілення у творчості Шевченка на близькому йому українському матеріалі. В поезії «Тополя» він показав нещасну дівчину, розлучену з милим, що пішов на війну. Від довгого чекання ця дівчина перетворилася на тополя при дорозі. Позашлюбна дочка одного пана, знеславлена людьми, що мстяться їй, ні в чому не винній, за вчинене поміщиком зло, оживає після смерті снігоцвітом-лілеєю («Лілея»). Отже, у Шевченка «не наслідування Овідія, а зустріч з ним у галузі тематики, зустріч, яка могла зміцнити інтерес до дальшого знайомства з римським поетом»⁸.

Дещо менше місця, ніж античності, Шевченко приділяє історії стародавнього Сходу. Але і цей матеріал, який майже цілком обходять дослідники, показує, що Великий Кобзар досить вільно орієнтувався у наявних за його часу відомостях з далекого минулого Єгипту, Вавілонії, Ассирії, Палестини.

⁸ О. І. Білецький. Від давнини до сучасності, т. II, стор. 322.

Розкриваючи у «Гайдамаках» історичну обстановку, в якій відбувалась Коліївщина, Шевченко виділяє образ місяця, щоб показати спільне в історичному процесі. Він писав, що в той час місяць сіяв, «як над Вавилоном, над його садами» (т. I, с. 75). Поет мав на увазі славнозвісні «висячі сади» біля палацу царів, влаштовані на штучних горах і терасах, до яких вода підіймалась цілою системою спеціальних споруд. Це місто Шевченко використовує і як символ тиранічної монаршої влади: «Царі лупилися, росли і Вавілони мурували» (т. II, с. 351).

Серед найжорстокіших правителів, гнобителів народу Тарас Григорович називає останнього ассирійського царя Сарданапала (т. II, с. 32, 281), вавілонського царя Навуходносора (т. V, с. 166—167), єгипетських фараонів:

А то були фараони	Та цур же вам,
Кесарі — то погани!	Новим фараонам
Погань лютая без бога	І кесарям людоїдам...
Сказано — дракони!..	(т. II, с. 466).

Отже, поет-революціонер переходить від стародавніх гнобителів до йому сучасних. У поемі «Марія» (1859) Шевченко розповідає про Єгипет, сфінксів, які, «мов сичі, страшними мертвими очима на тебе дивляться». «За ними на голому піску стоять по шнуру піраміди вряд, мов фараонова сторожа» (т. II, с. 315). Дуже вірно, чітко і образно показано призначення пірамід, як символу монаршої влади. У вірші «Кума моя і я» (1860), щоб зіставити в іронічному плані соціальну роль релігії в різні часи, поет пише, що кума запросила його до піраміди⁹, тобто церкви, під час прогулянки по Петербургу. Автор порівнює попа за «чепурненьким жрецем Ізиди» — давньоєгипетської богині плодючості.

Чимало згадок у Шевченка з історії стародавніх Палестини та Іудеї. Він часто користувався відомостями з біблії, псалтиря, «пророків»¹⁰. Як і в міфології, у цих джерелах є певний матеріал про тогочасне життя відповідних народів. Найповніше історія Іудеї представлена у поемі «Марія», в якій біблійний матеріал служить лише канвою для цілком самостійних революційних висновків поета. У поемі викладається одна з історій матері-«покритки»: старий тесляр одружився зі своєю служницею Марією, яка «согрішила», і тим врятував її від поневірян, а може й смерті. Бідна служниця виховує сина в дусі народної правди, самовідданого служіння їй.

Поет пристрасно описує жорстокості властей Іудеї, винищення за наказом царя Ірода немовлят, показує, як тяжко працювали в Єгипті Йосип та Марія. Образно розкриває Шевченко становище Іудеї під зверхністю Риму:

...Єрусалим	Ізраїльський архіерей!
Розкинувсь гордо перед ним,	Романський золотий плебей!
Сіє в золотім вісоні	(т. II, с. 321).

Шевченко акцентує увагу читача на тому, що Єрусалим і вся Іудея були в залежності від Риму, платили йому багато податків, золота. У віршах «О думи мої! О славо злая!» (1947) і «Во Іудеї во дні они» (1859) великий поет також гнівно картає іудейського царя Ірода, який

⁹ Єгипетські піраміди ніколи не використовувались для відправлення релігійного культу. Тут поет вдається до іронічного художнього прийому, оскільки з вищезазначеного видно, що він прекрасно знав призначення пірамід.

¹⁰ Про це докладніше див. О. І. Білецький. Від давнини до сучасності, т. II, стор. 334—336.

жорстоко розправлявся з народним рухом, спрямованим проти римського гніту.

Значне місце в творчості Т. Г. Шевченка належить сюжетам з епохи середньовіччя. У 1838 р. він з великим задоволенням читав «Історію хрестових походів» Мішо і намалював ескіз (т. VII, кн. 2, мал. 338), як Петро Пустельник Ам'єнський, французький чернець-проповідник, веде юрбу перших хрестоносців через одно з німецьких містечок. Про це Тарас Григорович писав і в повісті «Художник» (т. IV, с. 147).

Особливо ж цікавили Шевченка життя і діяльність видатного чеського і слов'янського діяча Яна Гуса, про якого він написав одну з найвидатніших своїх поем «Єретик» (1845), присвячену П. Шафарикові — ідеологові і борцю за національне визволення чеського народу від німецького панування, палкого прихильника єдності слов'ян.

О. С. Чужбинський залишив цікаву згадку про те, як Шевченко готувався до написання своєї визначної поеми: «Шевченко розповідав мені, що прочитав усі джерела про гуситів та епоху, що їм передувала, які тільки можна було дістати, а щоб не наробити похибок проти народності — не залишав у спокою жодного чеха, що зустрічався в Києві чи інших місцях,.. розпитував топографічні та етнографічні подробиці»¹¹.

Зауважимо, що так само старанно працював Шевченко і над іншими сюжетами з всесвітньої історії. Про це свідчить хоча б те, що у відповідній тематиці майже не зустрічається помилок. Принаймні вона цілком на рівні останніх досягнень сучасної поетові науки.

Через усю поему «Єретик» червоною ниткою проходить ідея про єдність, братерство і дружбу слов'янських народів. У вступі до поеми автор образно нагадує читачеві історію поневолення західнослов'янських земель чужинцями і висловлює тверду впевненість у тому, що буде повстання проти іноземного ярма:

А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла,
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих,—
І діждалась...

(т. I, с. 262—263).

І далі поет звертається до Яна Гуса, який піднімав народ на боротьбу проти поневолювачів:

Слава тобі, любомудре,   В німецькій пучині
Чеху-слов'янине!   Нашій правді!
Що не дав ти потонути   (т. I, с. 263).

В XIII—XIV ст. посилюлося гноблення Чехії Римом та Германською імперією, Ян Гус в 1412 р. виступив з гнівною проповіддю у Віфлеємській каплиці проти папи римського, католицької церкви і її служителів, обстоюючи народ, чеську мову, національну незалежність:

Прозріте, люди, день настав!   Прокиньтесь, чехи, будьте люди,
Розправте руки, змийте луду.   А не посмішище ченцям!

(т. I, с. 266).

Поет пристрасно викриває католицьку церкву, яка жорстоко розправилась з Гусом. У 1415 р. Гус був викликаний на Констанцький собор і за його вироком спалений на вогнищі. Шевченко показав борця за народну справу мужнім до кінця, («І не стрепенувся перед вогнем»). Поема закінчується оптимістичним акордом. Справа Гуса не пропала:

¹¹ «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників», К., 1958, стор. 79.

Он над головою
Старий Жижка з Таборова

Махнув булавою.
(т. I, с. 272).

У своїй поемі Т. Г. Шевченко блискуче показав Чехію початку XV ст., прогресивний суспільний рух у цій країні і її вождя — великого Яна Гуса.

Шевченко був добре обізнаний з середньовічною історією Італії. Астрахань здала нагадає йому в 1857 р., під час повернення із заслання, «Венецію часів дожів» (т. V, с. 69). З певною симпатією він пише в «Щоденнику» 19 червня 1857 р. «про напівдику, несамовиту середньовічну» Флорентійську республіку. І тут відчувається не лише особистий момент, який полягає в тому, що ця республіка обійшлася з вигнанцем Данте Аліг'єрі м'якше, ніж цар Микола I з Шевченком, а взагалі протиставлення республіканської форми правління монархічній. Далі побачимо, що ця теза знаходить і інше, більш переконливе підтвердження.

Шевченко звертається знову до творчості геніального поета середньовіччя, викриваючи гноблення, жорстокість українського панства щодо трудящих. В «Іржавці» (1847) він пише:

Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать

Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.
(т. II, с. 30).

Поет-революціонер часто згадує повстання в середньовічній Західній Європі, порівнюючи їх з народними виступами на Україні. Він співставляє бій, даний Максимом Залізником ляхам у 1768 р. в Лисянці, з сіцилійською вечернею — повстанням проти французьких загарбників у Сіцилії в 1282 р., а всю Коліївщину — з Варфоломійською ніччю з 23 на 24 серпня 1572 р., коли католики в Парижі влаштували різню протестантів-гугенотів. Він жорстоко засуджує «пройдоху» Катерину Медічі, запеклу католичку, матір короля Карла IX, яка виступила натхненницею різні (т. IV, с. 225). Отже, письменник проводить різку лінію між авантюристичними цілями організаторів кривавих подій на зразок Варфоломійської ночі і визвольною метою народних повстань на Україні. Порівняння ж Коліївщини з Варфоломійською ніччю, напевно, потрібно було Шевченкові, щоб підкреслити запеклість цих обох подій.

Висвітлюючи у своїх творах визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування, Тарас Григорович приділяє значну увагу внутрішньому становищу феодальної Польщі.

У вірші «Ще як ми були козаками» (1847) поет пише про часи до Брестської унії 1596 р., про дружбу з поляками:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!

Братались з вільними ляхами,
Пишались вольними степами.
(т. II, с. 33).

Причину боротьби українського народу за своє визволення поет бачить в реакційній, загарбницькій політиці польського уряду:

...ми братались з ляхами!
Аж поки третій Сигізмунд

З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас...

(т. II, с. 233).

Великий поет цілком чітко виділяє ті сили, які вели Польщу до занепаду. Сигізмунд III підтримував католицьку реакцію, сприяв проведенню Брестської церковної унії (1596 р.), підтримував колонізацію польськими феодалами українських і білоруських земель, жорстоко придушував народні визвольні повстання. Шевченко вірно бачив також

причину братовбивчої боротьби між поляками і українцями в підступній діяльності католицької церкви, антинародних устремліннях польського панства:

Неситіі ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели
(т. II, с. 33).

Безперечний інтерес істориків викликає таке висловлення Шевченка. Устами свого героя Микити Гайдая, козака-посланця до польського короля, Великий Кобзар називає Владислава IV Вазу «добрим королем» (т. III, с. 63). На перший погляд це ніби суперечить звичайній шевченківській характеристиці монархів. Але аналізуючи далі поетів текст, приходиш до висновку, що Шевченко має на увазі лише *одну сторону* діяльності короля. В драмі «Микита Гайдай» є згадка про те, що Владислав — «друг благородного Хмельницького» (т. III, с. 63). Т. Г. Шевченко, напевно, має на увазі королівський привілей, даний українській козацькій старшині, у тому числі й Б. Хмельницькому, на право вербувати військо для походу на Кримське ханство. Цей привілей був використаний українськими патріотами для підготовки визвольної війни 1648—1654 рр.

В «Гайдамаках» (1841) Тарас Шевченко яскраво змалював становище у Польщі в другій половині XVIII ст., зокрема напередодні Коліївщини 1768 р. В той час для цієї країни характерними були економічна відсталість, шляхетська анархія, що підривала міць держави. Шевченко дошкульно висміював гоноровиту польську шляхту за безладдя, неподобства. Тоді іронічно говорили: «Польща тримається на безладді». Останній польський король, ставленик Катерини II Станіслав II Август Понятовський запровадив у 1768 р. в Польщі закон, що зрівнював православних у правах з католиками, обмежував привілеї шляхти. «Єдине слово «*nie rozwalam*» у шляхти думав одібрати», — образно писав поет (т. I, с. 83). Закон викликав обурення польської шляхти, яка об'єднувалась у конфедерації — збройні союзи:

Розбрелись конфедерати   По Литві, по Молдаванях
По Польщі, Волині,   І по Україні.

(т. I, с. 33).

Ці конфедерації обстоювали повну шляхетську свободу, виступали фанатичними прихильниками католицької віри. Крім того, кожна конфедерація відбивала інтереси певного магната. Озброєні загони конфедератів діяли і на Правобережній Україні («руйнували, мордували, церквами топили»). У важкій обстановці соціального і національного гноблення українського народу, розгулу шляхетської реакції вибухнуло в 1768 р. велике народне повстання — Коліївщина.

Т. Г. Шевченко різко засуджував «візантійство» (візантинізм). У «Щоденнику» зустрічаємо згадки про «оригінальну візантійську потвору» (т. V, с. 150), про «візантійсько-старовірське торжество» (т. V, с. 161). У часи Великого Кобзаря під терміном «візантинізм» розуміли сукупність темних сторін державного і особистого життя у Візантії — деспотизм і бюрократизм, придворні лестощі, розпуста тощо. Саме такі і подібні негативні явища в сучасному йому житті Шевченко визначав епітетом «візантійський».

Такі погляди Тараса Григоровича на минуле Візантії склалися, напевно, під впливом тогочасної літератури. Як зауважує П. М. Попов, Шевченко вивчав цю проблему за книгою Е. Гіббона «Історія занепаду й руйнування Римської імперії». А Гіббон зобразив минуле Візантії

дуже темними фарбами як суцільне втілення морального і політичного занепаду¹².

Значний інтерес Шевченка викликало мистецтво середніх віків. Він виявляв значну обізнаність з життєвим і творчим шляхом великих італійських художників С. Рафаеля і Мікельанджело. А. Корреджіо і Д. Цампієрі, фламандських живописців П. Рубенса, А. Ван-Дейка, славетного іспанського художника Д. Веласкеса і багатьох інших. Таким чином, Т. Г. Шевченко досить широко використовував матеріал всесвітньої історії епохи середньовіччя.

У творах Шевченка знайшли відображення і події його сучасності, що відбувалися за межами вітчизни. Цей матеріал має для нас чимале історіографічне значення. Насамперед, Т. Г. Шевченка цікавили питання революційної боротьби (які він часто пов'язував, порівнював з прагненнями свого народу), соціального прогресу. З великим схваленням він згадував визволення з-під влади Англії колоній у Північній Америці в другій половині XVIII ст., встановлення там буржуазної демократичної республіки. Саме це маючи на увазі, він писав в 1857 р. у поезії «Юродивий»:

Коли ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?

(т. II, с. 280).

Не випадково поет називає першого президента США, за правління якого проходила буржуазна революція. Отже, Великий Кобзар віддавав належне революційним традиціям американського народу. А ідеологи, апологети загниваючого імперіалізму, наводячи ці рядки, намагаються представити великого революційного поета прихильником «американського способу життя» взагалі. Поет вельми критично ставився до Сполучених Штатів його днів. Сучасниця Шевченка Є. Ф. Юнге у своїх спогадах писала, що український поет і художник глибоко співчував великому американському трагіку — негру Айрі Олдріджу, який належав до зневажаваної в США раси: «...Обидва вони були зворушені одного вечора, коли я розповіла Олдріджу історію Шевченка, а останньому перекладала з його слів життя трагіка...»¹³. Тарас Григорович рішуче засуджував расову дискримінацію в США. В «Щоденнику» (10 серпня 1857 р.) є характерний запис про те, що поет найняв в Астрахані для ночівлі хижку (біля помийниці) за 20 копійок срібла на добу (дуже дорого на ті часи). Автор вигукує: «Та це хоч і в Сан-Франціско, так в пору». Безумовно, що з газет, а, можливо, й з розповідей Олдріджа Великий Кобзар знав про важке життя трудівників в Америці, про високі ціни на житло.

Неодноразово виявляв Т. Г. Шевченко своє гаряче співчуття французьким буржуазним революціям. В «Прогулке» він схвально пише про французьку буржуазну революцію кінця XVIII ст. (т. IV, с. 225). Але робить цікаве зауваження про те, що в 1768 р. під час Коліївщини його покійні земляки «перешеголяли» навіть цю революцію, зважаючи на те, що на Україні подібні Коліївщині повстання були «справою всієї нації». Цим Шевченко підкреслює, що повстання українського народу проти польсько-шляхетського панування мали гострий як соціально-, так і національно-визвольний характер протягом усього часу. Український народ цим повстанням вніс в антикріпосницьку боротьбу певний вклад європейського значення, бо сприяв розхитуванню основ феодалізму не лише на Україні, а й у Польщі.

¹² «Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції», стор. 157.

¹³ «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників», стор. 225.

Прямих висловлювань Шевченка про французькі революції — Липневу 1830 р. і Лютневу 1848 р. — не виявлено. Але його згадки в «Щоденнику» щодо співців цих революцій П'єра-Жана Беранже і Огюста Барб'є та їх перекладача В. С. Курочкина свідчать про те, що він цілком позитивно оцінював ці революції, усією душею був на боці французьких трудящих у їх боротьбі проти реакції.

Явно під впливом революції в країнах Західної Європи Шевченко писав у 1848 р. в Кос-Аралі у вірші «Старенька сестро Аполлона»:

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських
(т. II, с. 75).

Т. Г. Шевченко різко засуджував монархію у Франції — III імперію. В «Щоденнику» (16 жовтня 1857 р.) він називає французького імператора Наполеона III «коронованим Картушем», тобто розбійником, представляє його гонителем усього прогресивного, нового.

Т. Г. Шевченко високо оцінював тайпінський рух в Китаї¹⁴. Революціонер-демократ цілком схвалював дії повстанців проти експлуаторів.

На цікавому матеріалі всесвітньої історії Шевченко показує значення технічного прогресу в долі людства. Повертаючись із заслання волзьким пароплавом «Князь Пожарський», 27 серпня 1857 р., він робить симптоматичний запис у «Щоденнику». Вночі пароплав здавався йому величезною потворою з розкритою величезною пащею, що глухо реве, готовою проковтнути поміщиків-інквізиторів. Т. Г. Шевченко звертається до винахідника пароплава американця Фултона, творця парової машини шотландця Джеймса Уатта: «Ваше молоде дитя, що росте не по днях, а по годинах, незабаром пожре багоди, престולי і корони, а дипломатами й поміщиками тільки закусить, побалується, як школяр леденцем. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить на нашій планеті ваше колосальне геніальне дитя. Мое пророцтво безсумнівне» (т. V, с. 80).

Отже, Великий Кобзар прекрасно бачив значення технічного прогресу в розвитку людства, помітив, як він висловлювався, «політико-економічну пружину» цього розвитку.

Надзвичайно близькими і цікавими для Шевченка були питання розвитку світової культури. Він добре знав видатних митців — сучасників з зарубіжних країн. У «Художник» він згадував відомого датського скульптора Б. Торвальдсена (т. IV, с. 117). В листі до Бр. Залеського (1853 р.) він високо оцінював твори художників «нової французької школи» Е. Делакруа, П. Делароша, О. Верньє (т. VI, с. 78), але цілком віддавав належне і вітчизняному живопису. 20 травня 1856 р. Шевченко з гордістю писав М. О. Осипову про те, що «у нас свої є і Прадье (видатний французький скульптор XIX ст. — А. С.), і Делакруа, і Деларош» (т. VI, с. 112).

Питання всесвітньої історії в творах поета, письменника і художника переважно подаються у тісному зв'язку з подіями української історії шляхом паралелей, співставлень тощо. Шевченко добирав, як правило, матеріал з всесвітньої історії, співзвучний з його власними переживаннями і поглядами. Торкаючись минулого зарубіжних країн, він яскраво виявляв свої прогресивні, революційно-демократичні переконання, інтернаціональні почуття, засуджував експлуаторів, гнобителів народних мас, оспівував визвольну боротьбу і трудові діла народу, віддавав данину захоплення і любові кращим досягненням світової культури.

¹⁴ П. М. Попов. Назв. праця, стор. 26—31.

Товідошлення

А. С. ТКАЧЕНКО

ПОЛІТМАСОВА РОБОТА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ В 1953—1958 рр.

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Комуністична партія приділяє велику увагу підвищенню ролі партійних організацій у розв'язанні господарсько-політичних завдань, живому зв'язку з місцями, безпосередній роботі з людьми.

ЦК КПРС і його місцеві організації приділяли велику увагу галузям важкої індустрії, насамперед вугільній промисловості. Протягом 1953—1958 рр., як і раніше, вугільний Донбас залишався на передній лінії трудового фронту, даючи країні значну частину загальної вуглевидобутку. Піклування про цей важливий промисловий район яскраво проявилось в постанові ЦК КП України від 3 жовтня 1953 р. Відзначивши серйозні недоліки в діяльності партійних організацій і виявивши причини відставання вугільної промисловості, Центральний Комітет КП України, підкресливши необхідність перебудови організаційно-технічного керівництва, вимагав значного підвищення рівня масово-політичної роботи¹. Донецький обком, міськкоми і райкоми партії, шахтні первинні партійні організації негайно приступили до здійснення відповідних заходів. Поряд з випробуваними формами політичного виховання трудящих великого поширення набули нові, зокрема постійно діючі виробничі наради і робітничі збори, особливо дільничі, бригадні, змінні, збори робітників по професіях.

Велику роль у розвитку ініціативи мас відігравали виробничі наради і виробничо-технічні конференції. В лютому 1954 р. гірники шахтоуправління № 7 тресту «Макіїввугілля» на постійно діючій виробничій нараді запропонували оволодіти суміжними професіями, створити наскрізні комплексні бригади, перевести лави з одного на два цикли за добу. В квітні 1954 р. колектив шахти ім. Калініна тресту «Калінінвугілля» прийняв рішення перевести всі дільниці на графік і зробити своє підприємство шахтою суцільної циклічності.

Серйозну увагу зборам трудящих і виробничим нарадам приділяли Донецький, Шахтарський та інші міськкоми партії. В 1954 р. і в першій половині 1955 р. на вугільних підприємствах Донецької області було проведено понад 22,5 тис. робітничих зборів і виробничих нарад, на яких робітники та інженерно-технічні працівники внесли понад 32 тис. пропозицій, з них 25 тис. запровадили у виробництво²⁻⁶.

Крім зборів і нарад, партійними і профспілковими організаціями широко використовувались такі дійові засоби політичної роботи, як громадські конкурси, огляди і рейди перевірки організації праці, стану робочих місць, використання техніки і обладнання, дні передових бригад, взаємоперевірки виконання соціалістичних зобов'язань, вечори трудової слави, семінари-практикуми, школи передових методів праці, взаємовідвідування делегацій від колективів шахт, будов, трестів, комбінатів,

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп.145, од. зб. 1534, арк. 10.

²⁻⁶ Архів Донецького обкому профспілки працівників вугільної промисловості. Обласна конференція 25—26 січня 1956 р., арк. 23.

вугільних басейнів, що змагаються, творчі відрядження і екскурсії на ударні будови, обмін технічною інформацією.

14 травня 1954 р. Міністерство вугільної промисловості СРСР і ЦК профспілки вугільників ухвалили провести в липні — серпні конкурс-огляд впровадження нової техніки і прогресивних методів видобутку вугілля, а також двомісячник збору пропозицій раціоналізаторів і винахідників⁷. Цими заходами було охоплено широке коло робітників та інженерно-технічних працівників. По комбінатах «Донецьквугілля» та «Донецькшахтобуд» було зібрано 2049 раціоналізаторських пропозицій, з них впроваджено у виробництво 927 пропозицій, а 68 — відібрано і поширено на інші вугільні басейни країни⁸. В результаті впровадження у виробництво цих новаторських пропозицій економія державних коштів становила 15 255 тис. крб.⁹

Ще ширшого розмаху набули громадські огляди і конкурси. За рішенням Донецького обкому КП України з 1 по 25 грудня 1955 р. провадився громадський огляд організації праці¹⁰. В ньому брали участь 352 комісії, що об'єднували близько 2 тис. передових робітників та інженерно-технічних працівників¹¹.

Розвиваючи і удосконалюючи форми агітаційно-масової роботи, партійні організації Донбасу в 1953—1955 рр. почали практикувати випуск «шахтних телевізорів» та звуко-світлових газет, «блискавок», «літучок», плакатів, виступи агіткультбригад. За прикладом партійних організацій м. Чистякового на 126 підприємствах вугільної промисловості Донецької області застосовувались «телевізори» та світло-звукові газети, на ста підприємствах культури гірників працювали агіткультбригади¹².

На шахтах і будовах м. Донецька створювались кінолекторії, набрали поширення «кусні журнали», вечори зустрічей з новаторами і ветеранами праці. З ініціативи партійних організацій шахт № 5—6 ім. Димитрова тресту «Червоноармійськвугілля» ввійшло в практику проведення вдень культурних заходів для робітників нічних змін. Ці активні і гнучкі форми політичної агітації дали можливість проводити всебічну виховну роботу серед трудящих не тільки в клубах і палацах культури, а й у гуртожитках, червоних кутках та на агітпунктах. Гірники, зайняті в нічний або вечірній зміні, мали змогу послухати лекцію, подивитись кінофільм, взяти участь у художній самодіяльності, культурно відпочити¹³.

Використовуючи досвід партійної організації Жданівського тресту «Азовстальбуд», комуністи шахти ім. Кисельова тресту «Чистяковантрацит» в кінці 1955 р. одними з перших створили самодіяльну кіностудію і почали випускати двічі на місяць кіногазету. Партійне бюро затвердило редколегію у складі 25 чоловік, подавало їй повсякденну допомогу. В 1956 р. кіногазету було представлено на перший республіканський огляд аматорських кіностудій, а фільм цієї кіностудії «Метод Олександра Кольчика — на всі підприємства міста» визнано за один з найкращих¹⁴. У 1956 р. на 116 шахтах комбінату «Донецьквугілля» видавались кіно-світлові газети¹⁵.

Високому рівню виховної роботи сприяло те, що комуністи — передовики виробництва, ветерани праці Герой Соціалістичної Праці О. Ю. Тюренков, П. Н. Савін і багато інших виступали перед робітниками, проводили бесіди та читки, ділилися своїм досвідом. Понад 20 тис. агітаторів повсякденно спілкувалися з шахтарями, регулярно проводили бесіди, лекції, доповіді. Політмасовою роботою серед вугільників Донецька було зайнято 2050 чоловік, Горлівки — 2700, Чистякового — 3800 чоловік, Макіївки — 4 тис. чоловік¹⁶.

Найважливішою формою керівництва агітколлективами були семінари і наради. Через 3—4 місяці скликались обласні семінари агітаторів і керівників агітколлективів¹⁷. Донецький обком КП України організовував не тільки звичайні семінари в обласному центрі, а й семінари-практикуми на передових підприємствах, зокрема на шахтах Чистякового, Макіївки, Горлівки та ін. З великою активністю проходив у

⁷ Центральний державний архів народного господарства при Раді Міністрів СРСР, ф. 8225, оп. 28, спр. 285, арк. 1.

⁸ Архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості, оп. 41, в. 1, спр. 550, арк. 3—4.

⁹ Грошові обчислення даються в старому масштабі цін.

¹⁰ Газ. «Социалистический Донбасс», 27 листопада 1955 р.

¹¹ Центральний Державний архів народного господарства при Раді Міністрів СРСР, ф. 8226, оп. 2, спр. 2, арк. 127.

¹² Архів Донецького обкому профспілки працівників вугільної промисловості. Обласна профконференція 25—26 січня 1956 р., арк. 33.

¹³ Газ. «Социалистический Донбасс», 16 травня 1959 р.

¹⁴ Поточний архів Донецької облпрофради. Постанова Президії ДОПР від 26 вересня 1956 р., арк. 2—6.

¹⁵ Архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості. Обласна профконференція 25—26 січня 1956 р., арк. 33.

¹⁶ Партійний архів Донецької області, ф. 99, оп. 9, од. зб. 1, арк. 19; ф. 79, оп. 13, од. зб. 3, арк. 29.

¹⁷ Журн. «Агитатор», 1958, № 9, стор. 10.

серпні 1953 р. за участю 103 секретарів первинних парторганізацій семінар-практикум на шахті ім. Лутугіна тресту «Чистяковантрацит»¹⁸, колектив якої дом.гся високої продуктивності праці, чому значною мірою сприяла добре продумана масово-політична робота¹⁹.

Вивчити на місці і поширити досвід лутугінців на всі вугільні підприємства було головним завданням семінару-практикуму. Заслухавши і обговоривши доповіді секретаря Донецького обкому КП України Р. І. Кигинька «Про завдання шахтних партійних організацій по посиленню політичного виховання трудящих», парторга ЦК КПРС на шахті ім. Лутугіна М. М. Закацолі «Про керівництво масово-політичною роботою серед трудящих шахти», а також цикл лекцій про передові методи праці, учасники семінару-практикуму всебічно ознайомилися з практикою господарського і політичного керівництва виробництвом. У 1954—1955 р. подібні семінари проходили Чистяківський міськком КП України на шахті № 3-б-с²⁰, Калінінський РК КП України м. Горлівки — на шахті ім. Румянцева²¹; Макіївський міськком КП України — на шахті ім. Орджонікідзе²².

Донецька міська партійна організація приділяла постійну увагу вихованню агітаторів. У Донецьку було створено на шахтах 16 шкіл, які охоплювали понад 600 молодих агітаторів²³.

Але не завжди партійні організації вугільних підприємств Донбасу використовували всі можливості для більш чіткої політичної роботи в масах. На ряді шахт і будов ще не були ліквідовані шаблон, недооцінка нових, дійових форм і методів ідеологічного виховання. Деякі райкоми партії м. Макіївки не приділяли належної уваги пропаганді передового виробничого досвіду²⁴. В м. Горлівці деякий час недооцінювали досвід чистяківців по випуску «шахтарських телевізорів», озвучених світлових газет і виступів агіткульбригад²⁵.

Недоліки і промахи в партійно-політичному керівництві негативно позначалися на господарських справах, стримували темпи розвитку вугільної промисловості, гальмували виконання державних планів видобутку вугілля. Шахтарі Донбасу в 1953—1955 рр. не досягли довоєнної продуктивності праці, не додали народному господарству сотні тисяч тонн палива²⁶.

Бойовою програмою господарсько-політичної діяльності партійних організацій стали історичні рішення XX з'їзду КПРС. Партійні організації Донбасу спрямували масово-політичну роботу на всебічну популяризацію ініціативи знатних шахтарів Донбасу.

Велику практичну допомогу комуністам Всесоюзної кочегарки подав М. С. Хрущов під час перебування у серпні 1956 р. з групою спеціалістів на шахтах і будовах комбінатів «Донецьквугілля» і «Луганськвугілля»²⁸. На основі постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1956 р. «Про невідкладні заходи розвитку вугільної промисловості Української РСР»²⁹ і травневого Пленуму ЦК КП України 1956 р. «Про хід виконання Директив XX з'їзду КПРС про розвиток вугільної промисловості в Українській РСР»³⁰ ґрунтовно перебудовувалась організація праці на шахтах, запроваджувався скорочений день для гірників. На важливі ділянки виробництва посилялись кращі комуністи і комсомольці, досвідчені спеціалісти. У 1956—1957 рр. на будівництво нових шахт було послано 2,5 тис. комсомольців. Понад 70% комуністів були зайняті на підземних ділянках. На звітно-виборних зборах первинних парторганізацій, що проходили в той час, у дебатах виступило 38 тис. чоловік. Комуністи вносили цінні пропозиції щодо удосконалення організаційно-технічного і політичного керівництва промисловістю. Ці пропозиції були вивчені й узагальнені спочатку міськими, районними парторганізаціями, а потім Донецькою обласною партійною конференцією, що відбулася 12—13 грудня 1957 р.

В багатьох містах і районах дедалі більше уваги приділялось залученню до політичної агітації керівного активу. У відстаючі вугільні трести і шахти посилялись групи пропагандистів, до складу яких входили кваліфіковані партійні, профспілкові, комсо-

¹⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 26 серпня 1953 р.

¹⁹ Архів Донецького обкому профспілки працівників вугільної промисловості, оп. 1, в. 42, спр. 558, арк. 16.

²⁰ В. Закацова. Назв. праця, стор. 19—20.

²¹ Газ. «Социалистический Донбасс», 10 червня 1955 р.

²² «Донецкая областная парторганизация в борьбе за выполнение плана пятой пятилетки». Донецк, 1959, стор. 22—23.

²³ Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 18, од. зб. 1152, арк. 98.

²⁴ Партійний архів Донецької області, ф. 79, оп. 13, од. зб. 3, арк. 86—87.

²⁵ Партійний архів Донецької області, ф. 232, оп. 15, од. зб. 3, арк. 80.

²⁶ Центральний Державний архів народного господарства при Раді Міністрів СРСР, ф. 8225, оп. 28, спр. 180, арк. 11.

²⁸ «Рассказ о почетном шахтере. Н. С. Хрущев в Донбассе», Донецк, 1961, стор. 185.

²⁹ «Директиви КПРС і Радянського уряду про господарські питання», 1958, т. 4, стор. 649—650.

³⁰ Газ. «Правда Украины», 26 травня 1956 р.

мольські працівники, діячі науки і культури. Так, на шахти Макіївського тресту «Радянськвугілля» було послано групу обкому партії, члени якої виступили з лекціями і доповідями, допомогли райкому партії відібрати 100 кращих комуністів-виробничників для роботи на підземних дільницях, створити додатково 12 дільничних парторганізацій і 6 партгруп, налагодити агітаційно-масову роботу. Група узагальнила практику господарсько-політичного керівництва на шахтах № 21, № 19—20 та ім. Кірова³¹.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що без особистої участі керівників у вихованні мас немає ні справжньої політичної діяльності, ні організаційної роботи. Виходячи з цих лєнінських вказівок, М. С. Хрущов на XX з'їзді нагадав про те, щоб партійні робітники апарату не замикались у кашчеларіях, а повсякденно були в гуші мас³². Значна частина керівників промислових підприємств Донбасу брала активну участь у політичному житті. Донецький міськком КП України широко залучав керівні кадри до масово-політичної роботи: багато партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників не менш як 2—3 рази на місяць виступали перед шахтарями з лекціями і доповідями. Уміло пов'язуючи господарське керівництво з політичною діяльністю, начальник шахти № 5-біс тресту «Петровськвугілля» Герой Соціалістичної Праці К. С. Млодецький, начальник шахтоуправління № 17—17-біс тресту «Рутченківвугілля» Є. О. Лопухін, перший секретар Донецького міськкому партії О. А. Титаренко, голова Донецького міськвиконкому О. М. Бахаєв³³ та ін. повсякденно займались вихованням робітників і службовців. За прикладом керівних працівників Донецька систематично виступали перед трудящими з доповідями на політичні теми перший секретар Чистяківського МК КП України Герой Соціалістичної Праці П. І. Власенко, начальник тресту «Чистяковантрацит» В. І. Дегтярьов, перший секретар Горлівського МК КП України Герой Соціалістичної Праці С. В. Судейко і багато інших. Робітники Донецького раднаргоспу періодично звітували перед робітниками про роботу відділів і управлінь³⁴. Понад 4 тис. теоретично підготовлених і досвідчених керівників Донецької області систематично виступали перед трудящими з публічними доповідями, лекціями, звітами³⁵.

Однією з ефективних форм залучення керівних кадрів до громадської роботи на багатьох підприємствах були політичні інформації, які проводились перед початком або після зміни. За планом партбюро керівники шахт, ділянок, бригад, члени лекторських груп готували короткі повідомлення з конкретних питань поточної політики. На політінформаціях робітники не тільки вивчали події міжнародного і внутрішнього життя країни. Систематичне їх проведення давало можливість активізувати діяльність агітколективів, лекторів і груп доповідачів, науково-технічну пропаганду. Ініціатива парторганізації Чистякового у проведеної однієї важливої форми політмасової роботи³⁶ була підхоплена в інших місцях Донбасу, зокрема на шахті № 8 «Вітка» тресту «Куйбишеввугілля».

Цікавим є досвід підприємств Єнакіївського вугільного басейну, де протягом кількох років застосовували «мовні дошки пошани», на яких вившувались портрети кращих виробничників шахт і будов. Перед початком і після зміни біля «дошки» включався записаний на плівку виступ новатора виробництва про досвід своєї роботи. Цей метод наочної агітації застосовували партійні організації шахт «Юний комунар», ім. К. Маркса, № 1—2 «Червоний Жовтень» та ін.³⁷.

У Кіровському районі м. Донецька вперше були створені агітпункти на квартирах трудящих. Ініціатором цієї справи виступив М. П. Шипулін. Вечорами на квартирі ентузіаста збирались сусіди, щоб послухати лекцію, доповідь, твір художньої літератури, бесіду, консультацію лікаря, юриста, одержати книгу з пересувної бібліотеки. Великий інтерес викликала розповідь депутата Верховної Ради СРСР, бригадира прохідницької бригади комуністичної праці І. Л. Замури про сесії Верховної Ради СРСР і почесного шахтаря Є. Ф. Корольової про життя і діяльність М. С. Хрущова в Донбасі. Систематично працювали домашні агітпункти на квартирах вугільників сусідніх шахт тресту «Рутченківвугілля» № 30, № 19, № 2—7, ім. Абакумова³⁸. В 1958 р. Донецьким обласним товариством «Знання» було прочитано 88 тис. лекцій³⁹. Партійні організації Донбасу добилися того, що такі агітмайданчики працювали і взимку. Народа, що відбулася 19—22 жовтня 1959 р. в ЦК КПРС з питань масово-політичної роботи, схвалила досвід Донецького міськкому і райкомів партії в організації агітмайданчиків⁴⁰.

³¹ Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 52, од. зб. 1, арк. 104, 106, 137, 154.

³² М. С. Хрущов. Звітна доповідь ЦК КПРС XX з'їзду партії, К., 1956, стор. 122.

³³ «Партійна робота в промисловості», К., 1959, стор. 100.

³⁴ Газ. «Социалистический Донбасс», 20 березня 1959 р.

³⁵ Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 31, од. зб. 13, арк. 12.

³⁶ В. І. Закатова. Назв. праця, стор. 12—13.

³⁷ Газ. «Социалистический Донбасс», 13 травня 1960 р.

³⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 15 грудня 1959 р.

³⁹ Газ. «Социалистический Донбасс», 20 березня 1959 р.

⁴⁰ Газ. «Правда», 24 жовтня 1959 р.

Творчий підхід до справи, почуття нового — такі головні риси, що характеризують обличчя комуністів Горлівської шахти ім. Румянцева. Вони першими приступили до промислового освоєння видобутку вугілля комбайнами і циклічної організації на стрімко падаючих пластах, не раз виходили переможцями у Всесоюзному соціалістичному змаганні, почали великий похід за нову, комуністичну працю і побут, добивались високих виробничих показників⁴¹. Важливу роль у цьому відіграла зміло поставлена, цілеспрямована масово-політична робота. Обговоривши в грудні 1958 р. досвід практичної діяльності партійної організації шахти ім. Румянцева, бюро Донецького обкому КП України підтримало здійснені нею заходи, спрямовані на поліпшення комуністичного виховання трудящих, насамперед створення шахтарського університету культури та інституту політормганізаторів.

Розвиваючи далі цей почин горлівчан, партійні організації «Донгіпровугільмашу» і шахти «Вітка-Глибока» тресту «Куйбишеввугілля» відкрили на шахті університет технічного прогресу для пропаганди науки, техніки, передового досвіду серед шахтарів і зміцнення творчої співдружності працівників науки і виробництва. Вивчивши досвід роботи цього університету, Донецький обком КП України в жовтні 1959 р. прийняв рішення про поширення ініціативи партійних організацій згаданих інституту і шахти на всі промислові підприємства. Обком партії запропонував міськкомом і райкомом партії «взяти активну участь у створенні і роботі університетів технічного прогресу на підприємствах»⁴². У 1958—1959 рр. на шахтах і будовах Донецької області працювало вже близько 30 таких університетів, в яких понад 500 викладачів і наукових працівників учбових та проектно-дослідних інститутів не лише читали лекції для слухачів, а й підтримували з ними зв'язки на виробництві.

Досвід масово-політичної роботи партійних організацій вугільних районів Донбасу був вивчений і узагальнений на обласному семінарі керівників агітколективів, що відбувся 21—23 серпня 1958 р. в Чистяковому. Учасники семінару заслухали доповідь секретаря Донецького обкому КП України Д. З. Білоколоса «Політичну роботу — на піднесення вуглевидобутку», віддали передові підприємства, ознайомились із станом політичної агітації, обмінялись власним досвідом роботи⁴³.

Отже, партійні організації Донецької області після XX з'їзду КПРС і XIX з'їзду КП України почали ширше застосовувати численні форми організаторської та ідейно-виховної роботи для успішного розв'язання завдань господарського і культурного будівництва. Це відзначалось у постанові ЦК КПРС від 11 березня 1959 р.⁴⁴

Партійні організації Донбасу забезпечили нове велике зростання вугільної промисловості. Внаслідок самовідданої праці гірників до січня 1959 р. на шахтах Донецької області була завершена механізація зарубки, відбою, транспортування і вантаження вугілля у вагони, 277 установок і механізмів переводились на автоматичне і дистанційне управління, на 10 шахтах комбінату «Донецьквугілля» розпочався перехід до повної комплексної механізації і автоматизації⁴⁵.

Високий рівень технічного оснащення шахт Донбасу сприяв безперервному зростанню продуктивності праці робітників, збільшенню видобутку вугілля. В 1959 р. гірники Донецької області досягли довоєнної продуктивності праці, зекономили мільйони державних коштів і дали Батьківщині сотні тонн понадпланового палива⁴⁶.

Досягнення шахтарів Донбасу створили у вугільній промисловості, як і в усьому народному господарстві Радянського Союзу, надійну базу для дальшого зростання економіки і культури, для втілення в життя наміченого Програмою КПРС головного економічного завдання партії і радянського народу — створити в СРСР протягом найближчих двох десятиліть матеріально-технічну базу комунізму.

М КОЗИБАЄВ, А. ЖУМАСУЛТАНОВ

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ КАЗАХСТАНА У ВІДБУДОВІ ДОНБАСУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Непорушна дружба народів СРСР витримала суворе випробування і ще більш загартувалася в спільній боротьбі проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни і стала тією могутньою життєвою силою, яка дала можливість почати

⁴¹ Газ. «Социалистический Донбасс», 26 грудня 1959 р.

⁴² Газ. «Социалистический Донбасс», 24 жовтня 1959 р.

⁴³ Газ. «Социалистический Донбасс», 27 серпня 1958 р.

⁴⁴ Журн. «Агитатор», 1959 р., № 5, стор. 3.

⁴⁵ Газ. «Социалистический Донбасс», 24 червня 1960 р.

⁴⁶ Поточний архів Донецького раднаргоспу. Звіт про роботу комбінату «Донецьквугілля» за 1959 р., арк. 5.

успішну відбудову народного господарства визволених районів країни ще в період війни. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР надавали особливого значення відбудові промисловості Радянської України і, насамперед, Донбасу у зв'язку з тим, що Донецький промисловий район відіграв величезну роль у розвитку економіки нашої країни. До війни його вугільні шахти давали 64% загальносоюзного видобутку вугілля. Відбудова цього вугільно-металургійного комплексу була справою загальнодержавної ваги. Тому навіть в найтяжчі дні, у жовтні 1941 р., коли ворог підходив до Москви, у м. Пермі було створено Бюро генерального плану по відбудові Донбасу.

Великої шкоди завдали німецько-фашистські окупанти народному господарству Донбасу. Гітлерівці зруйнували й затопили в Донбасі 314 основних шахт і 31 шахтубудову, 2800 км підземних виробітків. Загальні збитки, заподіяні фашистськими окупантами народному господарству Донбасу, досягали 50 млрд. крб.¹⁻²

У зв'язку з важливим економічним й оборонним значенням Донбасу необхідно було відбудувати його вугільну промисловість у найстисліші строки. 22 лютого 1943 р. Державний комітет оборони (ДКО) прийняв постанову «Про відбудову вугільних шахт Донбасу», яка зобов'язувала Наркомвугілля негайно розпочати відбудову шахт і підприємств вугільної промисловості у визволених районах Ростовської, Луганської і Донецької областей³. Згідно з постановою, в складі Наркомату вугільної промисловості було створено Головне управління по відбудові вугільних шахт Донбасу, на яке покладалось оперативне, господарче й технічне керівництво всією роботою. В кінці 1943 р. Державний комітет оборони прийняв ряд інших постанов, що визначали головні завдання і строки відродження вугільної, металургійної і машинобудівної промисловості Донецького басейну⁴. Радянська держава виділила великі кошти і матеріальні ресурси для відродження вугільної і металургійної промисловості Донбасу.

Вся країна брала участь у відбудові цього важливого економічного району. У різних союзних республіках зразково виконувались замовлення вугільної промисловості Донбасу. На підприємствах країни розгорнулось масове соціалістичне змагання за достроковий і надплановий випуск продукції (устаткування, матеріалів та ін.) для вугільного Донбасу. Повсюдно розгорнувся рух шефства над шахтами і підприємствами вугільної промисловості Донбасу. Активно допомагали його відбудові трудящі Казахстану. Найбільші заводи республіки взяли шефство над шахтами і підприємствами Донбасу. Колективи багатьох підприємств брали на себе підвищені зобов'язання з тим, щоб надпланову продукцію відправити у цей басейн. Поширивши рух за економію, мобілізуючи додаткові резерви, республіка виділила Всесоюзній кочегарці устаткування, будівельні матеріали і сировину. В Караганді, Балхаші, Карсакпаї і Джезказгані з ініціативи партійних організацій було проведено місячник, під час якого збирали устаткування для шахт Донбасу. У позаслужбовий час робітники ремонтували врубові машини та іншу техніку, призначену для відправки на шахти Всесоюзної кочегарки. Машинобудівники республіки високоякісно і достроково виконували замовлення Макіївського металургійного і Кіровського коксохімічного заводів, металургійного комбінату в Донбасі.

20 листопада 1943 р. ЦК КП(б) Казахстану прийняв спеціальну постанову «Про виділення верстатного устаткування для відбудови і ремонту зруйнованого устаткування підприємств Наркомчермету в Донбасі»⁵. Була створена спеціальна комісія для обліку устаткування і організації відправки його на Україну. Уряд республіки виділив з свого фонду для заводів Донбасу 15 металорізних верстатів, 2 ковальських преси, 4 деревообробних верстати і 5 комплектів ливарного устаткування. Багато різних машин і обладнання виділили і відправили для шахт Донбасу підприємства вугільної промисловості Казахстану⁶.

Велику допомогу вугільному басейну України подали шахтарі Караганди. Кровні узи братерського співробітництва гірників двох басейнів ще більше зміцнили в дні суворих випробувань воєнного часу. З ініціативи начальника передової ділянки шахти № 2 м. Караганди І. Г. Горохова кожний шахтар відробляв два дні на відбудові Донбасу⁷. Напередодні нового 1944 р. вугільники Донбасу одержали лист від трудящих Карагандинського вугільного басейну. Карагандинці писали донецьким шахтарям про свої виробничі успіхи, про своє гаряче прагнення допомогти якнайскоріше відродити Всесоюзну кочегарку: «У фонд відбудови Донбасу ми виділили тисячі тонн вугілля понад план..»

¹⁻² Газ. «Луганская правда», 1 вересня 1947 р.

³ «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, 1929—1945 гг.», т. 2, М., 1957, стор. 751.

⁴ Там же, стор. 802—815.

⁵ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 515, арк. 122.

⁶ Партархів Інституту історії партії ЦК КП Казахстану (далі — ПА ИП ЦК КП Казахстану), ф. 708, оп. 7, од. зб. 1704, арк. 114—117.

⁷ Центральний державний архів Казахської РСР (далі — ЦДА КазРСР), ф. 1489, оп. 1, спр. 233, арк. 159.

зібрали більше як 100 тис. крб. для відбудови клубів, палаців культури Донбасу. Наша допомога буде зростати з кожним днем»⁸. Гірники Кіровського району м. Караганди зібрали 340 тис. крб. на відбудову шахт № 4 і Василівської тресту «Бочураєввугілля», направили 20 кваліфікованих робітників і надіслали устаткування для механічної майстерні і водозливну установку⁹. Колектив машинобудівного заводу ім. О. Пархоменка виготовив для Донбасу понад план шахтного устаткування на суму 1,8 млн. крб.¹⁰ Відправляючи в Донбас у жовтні 1943 р. першу партію устаткування, друзі писали: «Трудящі Карагандинської області не пошкодують ні сил, ні коштів для того, щоб допомогти відбудувати рідний Донбас, щоб вугілля відродженої Всесоюзної кочегарки стало джерелом нових, ще більш славних перемог Червоної Армії»¹¹.

У червні 1944 р. у м. Донецьк прибула делегація гірників Караганди, яка привезла в подарунок шахтам комбінату «Донецьквугілля» 15 вагонів гірничого устаткування¹². Гості побували на шахтах Горлівки, Макіївки, ознайомилися з ходом відбудови, розповіли про життя й наполегливу працю трудящих Казахстану¹³. Колектив Чимкентського свинцевого заводу взяв шефство над металургійним заводом Донецька, допомагав йому інструментами, литвом, деталями; мобілізувавши внутрішні ресурси і провівши недільники, робітники і службовці підготували і відправили для підшефного заводу 4 вагони матеріалів¹⁴. На Алма-Атинській хутровій фабриці звістка про визволення Донбасу прийшла в час одержання колективом перехідного Червоного Прапора за відмінну роботу. Відбувся мітинг, на якому було вирішено стати на трудову вахту, виконати місячну програму до 24 вересня і за рахунок надпланового випуску продукції створити фонд допомоги відбудові Донбасу¹⁵.

У грудні 1943 р. на зборах партійного активу м. Балхаша жваво обговорювалось питання про допомогу підприємств міста визволеним районам. Так, мідеплавильний завод виділив для промислових підприємств цих районів, у тому числі і для Донбасу, 60 електромоторів і повне устаткування однієї електростанції¹⁶. Учасники зборів звернулися із закликом до партійних організацій промислових підприємств, усіх трудящих міста ще активніше включитися в цю благородну справу, повніше використовувати внутрішні резерви виробництва, щоб вивільнити частину устаткування і робочої сили для відбудовуваних підприємств визволених районів¹⁷.

Велику допомогу кадрами подав Казахстан промисловим підприємствам України, направивши тільки в Донбас 550 партійних, радянських і господарських працівників¹⁸. Лише ремісничі училища Караганди підготували для Донецького басейну 900 молодих робітників різних кваліфікацій.

Чудову патріотичну ініціативу виявили жінки Караганди. Перший зліт жінок — передовиків Карагандинської області, — що відбувся 26—27 листопада 1943 р., звернувся із закликом до всіх робітниць, колгоспниць, представниць інтелігенції і домогосподарок області розпочати збір коштів на будівництво у Донбасі дитячого будинку для дітей, які залишилися без батьків¹⁹. Жінки Караганди гаряче відгукнулися на цей заклик. За короткий час вони зібрали 1 млн. 207 тис. крб.²⁰ Гроші було переведено Донецькій обласній Раді депутатів трудящих. У вересні 1944 р. на шахті «Червона зірка» в м. Чистяковому було відкрито дитячий будинок ім. жінок Караганди, в якому знайшли притулок 130 сиріт — дітей гірників Донбасу²¹. Незабаром у м. Донецьк приїхала делегація карагандинських жінок — ініціаторів створення дитячого будинку, — на чолі з секретарем Карагандинського обкому партії Б. Даненовою. У складі делегації була відома наваловідбійниця К. Куманова, передовий старший флотатор Балхашського мідеплавильного заводу К. Сажина та ін. Посланці Караганди привезли вихованцям дитячого будинку коштовні подарунки від трудящих і лист від жінок Карагандинської області трудівницям Донбасу²². Гості з Казахстану ознайомилися з роботою дитячих закладів Донецької області, побували на шахтах і заводах Донбасу. Скрізь і всюди їх зустрічали як дорогих гостей і дякували за піклування про дітей.

Полум'яний заклик ЦК ВЛКСМ допомагати партійним і господарським організа-

⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 1 січня 1944 р.

⁹ ЦДА КазРСР, ф. 1489, оп. 1, спр. 232, арк. 179.

¹⁰ Газ. «Социалистический Донбасс», 1 січня 1944 р.

¹¹ Газ. «Социалистический Донбасс», 5 липня 1944 р.

¹² Газ. «Правда Украины», 7 липня 1944 р.

¹³ Газ. «Социалистический Донбасс», 5 липня 1944 р.

¹⁴ ЦДА КазРСР, ф. 1489, оп. 1, спр. 233, арк. 164.

¹⁵ Там же, арк. 73.

¹⁶ Газ. «Правда», 4 грудня 1943 р.

¹⁷ Там же.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП Казахстану, ф. 708, оп. 7, од. зб. 17079, арк. 114—117.

¹⁹ Газ. «Социалистическая Караганда», 30 листопада 1943 р.

²⁰ ЦДА КазРСР, ф. 1489, оп. 1, спр. 323, арк. 39.

²¹ Газ. «Социалистический Донбасс», 3 листопада 1944 р.

²² Газ. «Социалистический Донбасс», 3 листопада 1944 р.

ціям у відбудові шахт Донецького басейну знайшов гарячу підтримку серед комсомольців і молоді всього Радянського Союзу, зокрема Казахстану. Комсомольці Карагандинської області взяли шефство над трестом «Червоноармійськвугілля» комбінату «Донецьквугілля». Вони провели місячник по збору і виготовленню устаткування для підшефних шахт²³. Почин молодих шахтарів підтримали мідеплавильники Балхаша і Карсакпая, гірники Коунрада і Джезказгана. Молодь шахти № 20 на чолі з комсоргом тов. Пожидаєвою в позаробочий час відремонтувала для Донбасу врубову машину і привід; ремісничі училища Караганди підготували і відправили у Донбас 50 комплектів інструментів, подали велику допомогу у відбудові шкіл ФЗН і ремісничих училищ Донбасу²⁴. Комсомольці і молоді робітники заводів республіки взяли шефство над виконанням замовлень Донбасу. Молоді патріоти заводу ім. О. Пархоменка достроково виконали замовлення ІV кварталу 1943 р., виготовивши 8 лебідок замість 5 за планом, 13 трансформаторів замість 5 за завданням²⁵. У відбудові Донецького басейну брали участь і молоді нафтовики Гур'євської області. Так, комсомольці нафтопромислу «Сагыз» відрахували на відбудову Всесоюзної кочегарки п'ятиденний заробіток. Приклад комсомольців наслідував увесь колектив промислу. Свій чотириденний заробіток на відбудову Донбасу відрахувала молодь промислу «Макад»²⁶. У відповідності з рішенням ЦК ВЛКСМ від 21 січня 1944 р. ЦК ЛКСМ Казахстану відправив у комбінат «Ростовуголь» 75 комсомольців²⁷. 7 лютого 1944 р. бюро ЦК ЛКСМ Казахстану ухвалило мобілізувати 90 комсомольців для роботи у Донбасі. А вже в кінці лютого молоді посланці Алма-Атинської, Західно-Казахстанської, Південно-Казахстанської і Кзил-Ординської областей прибули на місце²⁸. Так, беручи активну участь у відбудові вугільного Донбасу, радянська молодь і її передовий загін — Ленінський комсомол — з честю виконували почесне й важливе завдання Комуністичної партії.

В рух допомоги Донбасу включилися і колгоспники республіки. Так, члени сільгоспартії «Путь к социализму», Тельманівського району, Карагандинської області, виділили для визволених районів України і шахтарів Донбасу 400 голів великої рогатої худоби, 1350 овець, 1200 пудів зерна, 300 пудів городнини, 200 кг вовни²⁹. Їх приклад наслідувала більшість колгоспів республіки.

Таким чином, внаслідок спільних зусиль трудящих усього Радянського Союзу, в тому числі й Казахської РСР, гірники Донбасу за період 1943—1945 рр. досягли значних успіхів у відбудові підприємств вугільної промисловості. Підсумки відбудови вугільної промисловості Донецької і Луганської областей за 1943—1945 рр. були підведені в доповіді М. С. Хрушова на урочистому засіданні партійно-радянського активу м. Києва 13 жовтня 1945 р.³⁰ У доповіді зазначалося, що за два роки роботи вугільна промисловість Донбасу досягла 33,5% від середньодобового довоєнного видобутку вугілля³¹. У 1945 р. по кількості видобутку вугілля цей басейн знову посів провідне місце в країні. Лише в 1945 р. країна одержала від донецьких гірників 38,5 млн. т вугілля, що становило 25,7% загальносоюзного і 40,7% видобутку вугілля у 1940 р.³² Великих успіхів було досягнуто у відбудові й інших галузей промисловості Донбасу, особливо металургійної.

За два роки в Донецькій області було відбудовано і споруджено 2 млн. 92 тис. квадратних метрів житла, відкрито шість театрів, 610 клубів, читальні і 200 кіноустановок; понад 350 тис. учнів сіли за парти в 1420 школах області і тисячі студентів почали навчання в 6 вузах і 40 технікумах³³.

Успіхи, досягнуті у відродженні економіки Донбасу в роки війни, стали можливими завдяки тому, що на допомогу донецьким трудящим на заклик партії прийшов увесь радянський народ. З приводу цього «Правда» писала у передовій: «Відродження Всесоюзної кочегарки, як і відродження інших, визволених від гітлерівців районів, стає загальнонародною справою, що відповідає кровним і життєвим інтересам усіх радянських людей»³⁴. Свій помітний вклад у цю важливу справу зробили і трудящі Казахстану.

Український народ не раз підкреслював значення братерської допомоги народів СРСР у справі відбудови народного господарства республіки в роки війни. Керівники

²³ ПА ІІП ЦК КП Казахстану, ф. 812, оп. 7, од. зб. 2483, арк. 61—62.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ ЦДА КазРСР, ф. 1489, оп. 1, спр. 235, арк. 83.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП Казахстану, ф. 812, оп. 8, од. зб. 258, арк. 33.

²⁸ Там же, оп. 7, од. зб. 2341, арк. 306.

²⁹ ЦДА КазРСР, ф. 1489, оп. 1, спр. 233, арк. 159.

³⁰ Н. С. Хрущев. Итоги первого года восстановительных работ на Украине и наши очередные задачи, К., 1945.

³¹ Там же, стор. 10.

³² «Промышленность СССР. Статистический сборник», М., 1957, стор. 141—143.

³³ Газ. «Социалистический Донбасс», 9 вересня 1944 р.

³⁴ Газ. «Правда», 28 листопада 1943 р.

партії і уряду України в ті дні неодноразово надсилали привітання казахстанцям, висловлюючи подяку за їх братерську допомогу³⁵.

Висловлюючи волю усього українського народу, М. С. Хрущов, виступаючи в Києві 14 жовтня 1944 р. на урочистому засіданні, присвяченому дню визволення Радянською Армією України, сердечно подякував усім трудящим Радянського Союзу, Радянському уряду за подання допомоги українському народу³⁶.

Братерська допомога народів Казахстану українцям — це яскравий прояв ленінської національної політики КПРС, утвердження нових відносин між людьми у суспільстві, де людина людині друг, товариш, брат.

М. І. ЛАВРИНОВИЧ

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПО ВІДБУДОВІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

(1943—1945 рр.)

Велика Вітчизняна війна з усією переконливістю показала, які гігантські духовні й матеріальні сили криються в народі. Колгоспне селянство, як і весь радянський народ, виступило активною силою в боротьбі з гітлерівським фашизмом. Комуністична партія зуміла підняти мільйонні маси селян до будівництва нового життя і з цього шляху їх не змогли звернути ні економічні труднощі, ні помилки, породжені культом особи Сталіна. Про вірність колгоспного селянства колективній формі господарювання яскраво свідчить і широке розгортання робіт по відбудові сільського господарства Радянської України, яке розпочалося ще в роки війни в ході визволення її районів і області від німецько-фашистських загарбників.

Сільське господарство Радянської України за період окупації зазнало величезної шкоди. Німецько-фашистські загарбники ліквідували колгоспи й радгоспи, зруйнували машинно-тракторні станції, вивезли звідти все цінне устаткування, хліб, худобу та інше майно. За неповними даними, тільки колгоспам республіки було завдано матеріальних збитків на суму 88,1 млрд. крб.¹ «Ці руйнування такі великі,— говорив М. С. Хрущов,— що в умовах дрібного селянського господарства потрібно було б багато років для його відбудовання. А колгоспний лад дає можливість відбудувати наше соціалістичне землеробство в короткий строк»².

Незважаючи на величезний обсяг робіт і серйозні труднощі при їх проведенні, трудівники села з ентузіазмом відроджували свої колгоспи. Це було вищим проявом животворного радянського патріотизму колгоспного селянства, його відданості Комуністичній партії, піклування про долю Батьківщини. Зразу ж після визволення селяни з власної ініціативи збирали сільськогосподарський реманент, ремонтували колгоспні будівлі, з особистих запасів створювали громадські насінневі фонди. З допомогою і під керівництвом райкомів партії колгоспники обирали правління та голів колгоспів і починали відбудову артільного господарства. У відродженні колгоспного виробництва важливе значення мала взаємодопомога колгоспів насінням, реманентом та іншими матеріалами, яка розпочалася з ініціативи комуністів та комсомольців колгоспу ім. Комінтерну, Синельниківського району, на Дніпропетровщині, і набула великого поширення по всій республіці³. В результаті проведеної роботи вже в 1944 р. в республіці було відновлено 26 448 колгоспів⁴. Деяке зменшення числа колгоспів порівняно з 1941 р. (на початку 1941 р. налічувалось 27 659 колгоспів)⁵ пояснюється тим, що багато сіл було повністю зруйновано гітлерівцями і землі відійшли до складу сусідніх сільськогосподарських артілей.

³⁵ ЦДА КазРСР, ф. 1489, оп. 1, спр. 291, арк. 42.

³⁶ Газ. «Правда України», 21 жовтня 1944 р.

¹ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1961., стор. 101.

² М. С. Хрущов. Найближчі завдання працівників сільського господарства України, К., 1945, стор. 5.

³ Паргархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 16, од. зб. 216, арк. 29.

⁴ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 497.

⁵ Див. М. С. Хрущов. До нових успіхів соціалістичного сільського господарства України, К., 1941, стор. 4.

Колгоспне селянство України дістало величезну матеріальну підтримку з боку Радянської держави, а також усіх народів багатонаціонального Радянського Союзу. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР 21 серпня 1943 р. прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької окупації», яка створила реальну основу для широкої організації відновлення сільського господарства Радянської України⁶.

Важливою умовою успішного розв'язання завдань, що стояли перед трудівниками колгоспного села, були заходи Комуністичної партії України по відродженню та ідейно-організаційному зміцненню сільських парторганізацій, розгортанню серед сільського населення величезної агітаційно-пропагандистської роботи по роз'ясненню рішень Комуністичної партії та Радянського уряду, спрямованих на відбудову сільського господарства. Цьому значною мірою сприяла постанова ЦК ВКП(б) від 17 липня 1943 р. «Про організацію політичних доповідей партійних і радянських працівників для сільського населення». При обкомах і райкомах партії були створені групи доповідачів, до складу яких входили найбільш теоретично підготовлені працівники з числа партійного та радянського активу. Про розмах політичної роботи в масах свідчить приклад діяльності Чернігівської обласної парторганізації, що протягом жовтня — грудня 1943 р. силами цих груп провела близько 700 лекцій, доповідей і бесід, якими було охоплено понад 100 тис. чоловік⁷. Велику політичну роботу серед трудівників села розгорнули сільські агітатори, а також періодична преса. В 1944 р. на Україні виходило 1 млн. 738 тис. примірників центральних, республіканських, обласних, міських та районних газет⁸. Крім того, випускалась велика кількість стіпних газет, блискавок, полівок тощо. Так, у Житомирській області в період збирання врожаю 1944 р. було випущено близько 20 тис. бойових листків і 5340 стінгазет⁹.

Практика роботи окремих парторганізацій підтвердила велику силу особистого прикладу керівних партійних і радянських працівників у проведенні агітаційно-масової роботи. Постійне перебування в гуці народу, спілкування з масами допомагало вивчати їх настрої, знаходити шляхи до піднесення політичної і трудової активності трудящих. Наприклад, систематично виступали з політичними доповідями перед колгоспниками секретарі Димерського райкому партії Київської області тт. Волков і Приходько, завідувача відділом пропаганди і агітації тов. Рак, голова райвиконкому тов. Котляренко. Тільки за період весняних польових робіт 1944 р. вони прочитали на селі 44 лекції та доповіді. Все це сприяло тому, що колгоспники району одними з перших в області завершили весняну сівбу, добились визначних успіхів у відродженні колгоспів та проведенні всіх сільськогосподарських робіт¹⁰.

В успішному розв'язанні всього комплексу завдань по відбудові сільського господарства велике значення мало соціалістичне змагання трудівників села, організація якого була важливою ділянкою роботи партійних організацій. Так, ще задовго до весняної сівби 1944 р. розгорнули між собою змагання трудівники сільського господарства Остерського і Козелецького районів на Чернігівщині. Колгоспи, бригади, ланки, окремі колгоспники брали на себе конкретні зобов'язання. Райкоми партії і первинні парторганізації надали змаганню широкої гласності. Під час весняної сівби в колгоспах обладнувались Дошки пошани передовиків та дошки показників змагання. Для переможців змагання були встановлені перехідні Червоні прапори та грошові премії. Все це морально і матеріально захоочувало колгоспників, сприяло підвищенню продуктивності праці. Під час весняної сівби у Козелецькому районі колгоспники вивели на поля своїх корів, а багато з них копали землю вручну. Понад 4 тис. колгоспниць обробили 520 га площі. Багато колгоспників виконували по дві і більше норми. В творчій праці народжувалось багато цінних починань, які зразу ж ставали надбанням колгоспників усього району. Коли, наприклад, тракторист І. Лискович за зміну вiorав колісним трактором 6 га, райком партії через парторгів поширив цей досвід серед усіх тракторних бригад і трактористів району¹¹.

Комуністична партія і Радянський уряд надавали соціалістичному змаганню трудівників сільського господарства винятково великого значення. 25 квітня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову «Про Всесоюзне соціалістичне змагання колгоспів, МТС, районів, областей, країв і республік за високий урожай і піднесення колгоспного тваринництва в 1944 році». Для переможців змагання було встановлено 40 перехідних Червоних прапорів з грошовими преміями, з них 10 — для

⁶ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», вид. 7, К., 1954, ч. III, стор. 437.

⁷ ПА ІІІ ЦК України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 216, арк. 16.

⁸ Там же, од. зб. 300, арк. 412.

⁹ Партійний архів Житомирської області, ф. 76, оп. 4, од. зб. 2, арк. 189.

¹⁰ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 3, од. зб. 14, арк. 111—113; од. зб. 60, арк. 27.

¹¹ Газ. «Деснянська правда», 17 травня 1944 р.

областей, країв і республік¹². Відповідні постанови прийняли ЦК КП(б)У, а також обласні і районні комітети партії.

Під керівництвом партійних організацій колгоспники, робітники МТС розгорнули напружену боротьбу за першість у соціалістичному змаганні. Особливо значних успіхів досягли працівники сільського господарства Київської області. Обком, райкоми партії та первинні парторганізації зуміли очолити політичну та трудову активність мас і спрямувати її на успішне розв'язання головних завдань відбудови зруйнованого сільського господарства і посилення допомоги фронту. В 1944 р. в селах області працювало 1940 агітколлективів, що об'єднували 16 640 агітаторів. Це були, головним чином, комуністи, комсомольці і безпартійний актив, які добре зарекомендували себе в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників та в мирній праці, користувалися авторитетом і повагою в масах. Протягом 1944 р. Київська область двічі одержувала перехідний Червоний прапор Державного Комітету Оборони¹³. В кінці липня 1945 р. Уряд СРСР підвів підсумки Всесоюзного соціалістичного змагання в умовах переможного закінчення війни. І знову в число перших по виконанню плану весняних польових робіт вийшла Київська область. Їй втретє було присуджено перехідний Червоний прапор¹⁴.

Комуністична партія і Радянський уряд проявляли повсякденне піклування про організаційне і господарське зміцнення колгоспів. Однією з найбільш складних проблем у сільському господарстві в 1943—1945 рр. була проблема забезпечення колгоспів кваліфікованими кадрами, від чого насамперед залежало здійснення невідкладних завдань у галузі відбудови сільського господарства. На фронт пішла значна частина досвідчених колгоспних керівних працівників і на їх місце прийшли нові кадри, насамперед жінки та молодь, які вперше стали працювати на керівній роботі, не маючи для цього певного досвіду і знань. Зважаючи на це, Центральний Комітет ВКП(б) у постанові «Про організацію в областях, краях і республіках місячних курсів для голів колгоспів» (18 жовтня 1943 р.) поставив перед партійними організаціями завдання підготувати значну кількість спеціалістів, організаторів сільського господарства, провести роботу по підвищенню кваліфікації наявних кадрів. У відповідності з цією постановою ЦК КП(б)У зобов'язав партійні та сільськогосподарські органи республіки вже до весни 1944 р. організувати підвищення кваліфікації не менше половини голів колгоспів, залучивши до викладання на курсах керівних працівників обкомів партії, облвиконкомів, кваліфікованих спеціалістів земельних органів та викладачів у навчальних закладів¹⁵.

Партійні організації організували також широку сітку короткотермінових семінарів і шкіл агрономічного і зоотехнічного навчання безпосередньо на виробництві. У 1943 р. Наркомзем СРСР затвердив примірний тематичний план бесід-лекцій для бригадирів, ланкових, працівників тваринницьких ферм тощо, розрахований на 8 занять, протягом яких вони повинні були одержати необхідний мінімум політичних і практичних знань¹⁶. Всього за першу половину 1944 р. на Україні пройшли підготовку і перепідготовку близько 15 тис. організаторів і спеціалістів сільськогосподарського виробництва¹⁷. З метою дальшої підготовки кваліфікованих спеціалістів у 1945 р. рішенням Раднаркому УРСР було організовано 50 однорічних сільськогосподарських шкіл, в яких навчалося 5200 агротехніків, зоотехніків, ветлікарів та інших спеціалістів¹⁸.

Багато обласних партійних організацій добре організували роботу по підготовці кадрів села, запроваджували нові, ефективні форми навчання. Так, у Чернігівській області з 1 липня 1944 р. в кожному районі почали працювати кушові школи, в яких за окремими програмами навчалися голови колгоспів, бригадири, ланкові, тваринники. У Коропському районі працювало 5 таких шкіл, в них навчалось 276 чоловік¹⁹. Завдяки такій системі навчання в області протягом 1945 р. було підготовлено понад 58 тис. організаторів і спеціалістів різних галузей сільського господарства. Бюро обкому партії в 1945 р. 20 разів обговорювало питання про роботу з кадрами, провело з цього питання ряд семінарів і нарад²⁰.

Проте в діяльності окремих партійних організацій по роботі з кадрами сільського господарства, особливо кадрами голів колгоспів, були серйозні хиби, характерні для періоду культу особи Сталіна. Деякі працівники відривали політичну діяль-

¹² Газ. «Правда», 8 травня 1944 р.

¹³ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 3, од. зб. 45, арк. 88; од. зб. 60, арк. 27.

¹⁴ Газ. «Правда», 2 серпня 1945 р.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 181, арк. 9—10.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 294, арк. 65.

¹⁷ Газ. «Колгоспник України», 29 серпня 1944 р.

¹⁸ Газ. «Правда України», 17 січня 1945 р.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 212, арк. 64.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1562, арк. 122; од. зб. 1562, арк. 141, 143.

ність від повсякденної роботи по господарському будівництву. Центральний Комітет КП(б)У вказував на ці недоліки у роботі з кадрами. Так, у постанові ЦК КП(б)У від 21 грудня 1944 р. «Про недоліки в роботі з кадрами Житомирського обкому КП(б)У» відзначалось, що окремі партійні і радянські керівники в області підмінюють наполегливу виховну роботу з кадрами адмініструванням і що це призводить до частоті зміни керівників, підриву їх авторитету серед колгоспників, зниження трудової дисципліни. ЦК КП(б)У поставив вимогу перед обкомом і райкомами партії рішуче поліпшити роботу з кадрами²¹.

Виконуючи постанову ЦК КП(б)У, Житомирський обком партії намітив протягом 1945 р. підготувати на різні курсах, у школах і семінарах 38 495 працівників. Обком і райкоми партії стали більш уважно підбирати кадри голів колгоспів, поліпшили їх навчання, а разом з тим посилити відповідальність за стан справ у колгоспах²². Це сприяло тому, що Житомирська область у 1945 р. була однією з найбільш укомплектованих кадрами спеціалістів сільського господарства. Якщо на 1 серпня 1945 р. в усій республіці спеціалістів було 65,1% від їх потрібної кількості, то в Житомирській області вони становили 73,5%²³.

Поряд з навчанням та вихованням сільськогосподарських кадрів Комуністична партія України приділяла виняткову увагу питанням організації праці у колгоспному виробництві. У доповіді на VI сесії Верховної Ради УРСР М. С. Хрущов говорив: «Ми повинні відновити в усіх колгоспах постійні виробничі бригади, закріпити за ними тягло, сільськогосподарські машини і транспортні засоби, а також прикріпити для використання на польових роботах корів особистого користування колгоспників. Найближчим часом в усіх колгоспах треба організувати ланки і виділити їм ділянки в натурі; встановити для ланок завдання по врожайності і роз'яснити закон про додаткову оплату праці, який є стимулом для росту продуктивності праці»²⁴. 20 березня 1944 р. ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР прийняли постанову «Про заходи по забезпеченню виконання державного плану розвитку сільського господарства на 1944 р. по Українській РСР», в якій також підкреслювалось велике значення правильної організації праці в сільськогосподарському виробництві. Виконуючи вказівки Центрального Комітету, обкоми і райкоми КП(б)У провели в колгоспах велику роботу в цьому відношенні. Практика показала, що там, де парторганізація по-справжньому приділяла увагу виробничим бригадам і ланкам, подавали їм всебічну допомогу, було досягнуто значних успіхів. Про це свідчить приклад бригади колгоспу с. Піски, Житомирського району. Партійна організація постійно контролювала і спрямовувала роботу цієї бригади. За її рекомендацією правління колгоспу поставило на чолі бригади здібного організатора комуніста М. А. Шевченка, задалегідь укомплектувало ланки, поставивши перед ними конкретні завдання по врожайності. Агітатори роз'яснили кожному члену бригади закон про додаткову оплату. Завдяки добрій організації праці і дотриманню принципу матеріальної заінтересованості бригада одержала з одного га в 1944 р. по 16 ц жита, 10 ц гречки, 170 ц картоплі. Лише в рахунок додаткової оплати колгоспники одержали на трудовість по 5 кг зерна. 17 квітня 1945 р. бюро Житомирського обкому КП(б)У схвалило досвід роботи цієї бригади²⁵.

В ході боротьби за відбудову сільського господарства Комуністична партія України піклувалась про забезпечення правильного поєднання громадських і особистих інтересів, про матеріальну заінтересованість колгоспників у результатах своєї праці. Незважаючи на те, що в умовах культу особи Сталіна розв'язання цих питань зустрічало серйозні перешкоди, окремі партійні організації проявляли сміливу ініціативу і добивалися проведення в життя дійових заходів. Так, у колгоспі «Прогрес», Глухівського району, Сумської області, з ініціативи партійної організації і правління колгоспу було вирішено, щоб працю колгоспників оцінювати не тільки по кількості вироблених трудовнів, а й по якості роботи. Весною 1944 р. у колгоспі створили 26 постійних ланок, за кожною з яких закріпили площу, визначили план урожайності по всіх культурах, роз'яснили закон про додаткову оплату. Після закінчення польових робіт 16 ланкам з 26 була нарахована така оплата²⁶. Наступного року було вирішено питання про впровадження поряд з додатковою диференційованою оплати праці. Так, якщо бригада або ланка перевиконувала план урожайності, то їй нараховувалась крім додаткової, ще й оплата на заощаджені трудовні. Все це збільшувало заінтересованість колгоспників у підвищенні продуктивності праці і зниженні собівартості

²¹ ПА ІП ЦК КП України, од. зб. 1566, арк. 2.

²² Партійний архів Житомирської області, ф. 76, оп. 2, од. зб. 34, арк. 6—8.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 294, арк. 8.

²⁴ М. С. Хрущов. Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України, К., 1945, стор. 43.

²⁵ Партійний архів Житомирської області, ф. 76, оп. 2, од. зб. 39, арк. 188.

²⁶ Газ. «Більшовицька зброя» (орган Сумського обкому КП(б)У та облвиконкому), 6 лютого 1945 р.

продукції. Така організація праці привела до значного піднесення ініціативи і винахідництва колгоспників. В артілі стали рішуче викорінюватися недисциплінованість, порушення Статуту сільськогосподарської артілі і т. д. Виросли й вимоги до керівників. Колгоспники самі вимагали в свою бригаду або ланку дбайливого господаря, активно вникали в роботу правління. Звітно-виборні збори колгоспників на початку 1945 р. схвалили ініціативу партійної організації та правління артілі по запровадженню нової форми оплати праці в колгоспному виробництві²⁷.

Під керівництвом партійних організацій правління багатьох колгоспів України успішно застосували закон про додаткову оплату праці. В 1944 р. додаткову оплату видавали в 3170 колгоспах республіки²⁸. Тільки в Київській і Чернігівській областях додаткову оплату одержало понад 30 тис. колгоспників. Вона була нарахована в 152 бригадах і 2490 ланках²⁹. Проте все це становило надзвичайно малий процент їх загальної кількості. В ряді колгоспів закон про додаткову оплату не застосовувався тільки тому, що колгоспники не знали планів урожайності і продуктивності тваринництва, не було організовано обліку врожайності по бригадах і ланках, в більшості колгоспів не дотримувалися принципу матеріальної заінтересованості колгоспників.

Зусилля партійних і радянських органів сприяли тому, що налагоджувалась нормальна господарська діяльність колгоспів. Однак успішну відбудову сільського господарства можна було забезпечити лише при умові відродження його матеріально-технічної бази. Внаслідок окупації на Україні залишилось 41,6% тракторів (з них тільки 10—15% придатних до роботи), 26% робочих коней і 19,8% волів в порівнянні з довоєнним рівнем³⁰. Навесні 1944 р. загальна кількість живого і механічного тягла в колгоспах і МТС була в 3 рази менша, ніж у 1940 р., тоді як планова посівна площа — тільки на третину менша за довоєнну³¹. Все це надзвичайно ускладнювало справу успішного проведення сільськогосподарських робіт.

У доповіді на VI сесії Верховної Ради УРСР М. С. Хрущов поставив перед партійними організаціями завдання якнайшвидше провести ремонт наявних тракторів і сільськогосподарського реманенту, підготувати максимальну кількість тяглової сили, використавши за цією метою корів колгоспників. Швидкому відродженню матеріально-технічної бази сільського господарства України велику допомогу подав уряд Союзу РСР. За станом на 24 травня 1944 р. МТС України одержали 4200 тракторів, багато пального і запасних частин³². Використовуючи цю допомогу, Центральний Комітет КП(б)У і місцеві партійні організації спрямували свою роботу на швидке відродження МТС, вишукування резервів збільшення тяглової сили і транспортних засобів у колгоспах. Тільки протягом 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв шість важливих рішень про роботу МТС та піднесення їх ролі у колгоспному виробництві³³. Парторганізації України приділили велику увагу забезпеченню МТС досвідченими кадрами механізаторів, організації ремонту тракторного парку. На кінець 1944 р. на Україні у відбудованих МТС працювало 47 807 тракторів і 14 932 комбайни, які виконали річний план в умовній оранці на 101,9%³⁴.

Багато МТС республіки відіграли велику роль у відбудові сільського господарства і піднесенні врожайності. Показова в цьому відношенні робота тракторної бригади І. Ф. Півня з Котівської МТС, на Чернігівщині, яка в 1944 р. виконала план тракторних робіт на 275%. Бюро Чернігівського обкому КП(б)У схвалило методи роботи цієї бригади і зобов'язало всі партійні організації та дирекції МТС намітити конкретні заходи по поліпшенню використання тракторного парку і сільськогосподарських машин³⁵.

Велику допомогу у проведенні сільськогосподарських робіт в той період подали колгоспники, які використовували на польових роботах власних корів. Так, під час

²⁷ Газ. «Більшовицька зброя», 17 квітня 1945 р.

²⁸ Див. М. С. Хрущов. Найближчі завдання працівників сільського господарства України, стор. 23.

²⁹ Підраховано автором по зведених річних звітах колгоспів УРСР за 1944 р. Див. Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 26, арх. № 1, арк. 9—10, 115.

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 658, арк. 4.

³¹ М. С. Хрущов. Найближчі завдання працівників сільського господарства України, стор. 5—6.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 344, арк. 10; од. зб. 348, арк. 10; од. зб. 391, арк. 59, 74; од. зб. 403, арк. 1, 38.

³³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 658, арк. 5.

³⁴ «XI Сесія Верховного Совету СССР 24—27 апреля 1945 года. Стенографический отчет», М., 1945, стор. 41; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 285, арк. 1.

³⁵ Газ. «Деснянська правда», 4 і 6 квітня 1945 р.

весняної сівби 1944 р. на полях Київщини працювало понад 36 тис. корів колгоспників, якими було виорано 71 тис. і забороновано 148 тис. га посівної площі³⁶.

Відсутність достатньої кількості тягла і робочої сили вимагала великого трудового напруження в проведенні польових робіт. Проте трудівники села справилися з поставленими перед ними завданнями. Їх праця одержала високу оцінку на травневому (1944 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, який розглянув питання «Про підсумки весняної сівби, підготовку і збирання врожаю в 1944 році». В резолюції Пленуму відзначалось, що «трудове піднесення колгоспних мас, робітників МТС і радгоспів та велика допомога Уряду Союзу РСР визволенням від німецької окупації районам України — тракторами, насінням, матеріалами та худобою — створили умови для повного виконання плану весняної сівби і скорішого відбудування зруйнованого німецькими загарбниками сільського господарства Радянської України. Саме цим пояснюється організоване проведення весняної сівби в 1944 році в більшості районів і областей УРСР»³⁷.

Жива, конкретна й систематична робота з людьми, яку проводили партійні організації України в 1943—1945 рр., забезпечила успішний хід відбудови сільського господарства. У 1944 р. колгоспи республіки засіяли 17,2 млн. га площі, а середній урожай зернових культур становив 10,8 ц з га³⁸. На кінець 1945 р. було освоєно 76% довоєнних посівних площ, а по зернових культурах — 84%³⁹. Певні досягнення були й у відновленні громадського тваринництва. До 1945 р. у колгоспах УРСР було відбудовано 26 030 ферм великої рогатої худоби і 1649 свиноферм, що в середньому становило на колгосп по 2—3 тваринницькі ферми⁴⁰. Трудівники українського села здали державі десятки мільйонів пудів хліба, картоплі та інших сільськогосподарських продуктів, чим внесли величезний вклад у справу остаточної перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. В ці роки на Україні багато славних передовиків колгоспного виробництва, застосовуючи свій передвоєнний досвід, в надзвичайно складних умовах зуміли одержати високі врожаї.

Стже, заходи Комуністичної партії України по відбудові соціалістичного сільського господарства в роки Великої Вітчизняної війни зусиллями партійних організацій, керованих Центральним Комітетом КП(б)У на чолі з вірним ленинцем М. С. Хрушовим, успішно перетворювалися в життя. Успіхи в організаційно-господарському зміцненні колгоспів і піднесенні політичної активності колгоспних мас, досягнуті в ті роки, відіграли важливу роль у післявоєнному розвитку сільськогосподарського виробництва.

В. В. ЗАСАНСЬКИЙ

РОЗВИТОК ПОЛІГРАФІЇ І КНИГОДРУКУВАННЯ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

(ДО 400-РІЧЧЯ КНИГОДРУКУВАННЯ В РОСІЇ)

У 1964 р. радянський народ відзначає 400-річчя книгодрукування в Росії, початок якому поклав Іван Федоров. Будучи дяком у кремлівській церкві в Москві, Іван Федоров разом з Петром Мстиславцем в 1563 р. відкрили друкарню, а 1 березня 1564 р. надрукували першу книгу — «Апостол». Та друкарню не пощастило довго працювати. Внаслідок переслідувань з боку реакційних елементів він змушений був залишити Москву і переїхати в Литву. В маєтку гетьмана Г. А. Ходкевича в Заблудові І. Федоров разом з П. Мстиславцем у 1569 р. надрукував «Евангеліє учительное», а в 1570 р. — «Псалтир».

Незабаром І. Федоров переїхав до Львова, який тоді був найрозвинутішим ремісничим і торговельним центром західноукраїнських земель, що сприяло там розвитку друкарської справи. У 1574 р. у Львові І. Федоров надрукував книгу «Апостол», а потім «Буквар». То було початком книгодрукування на Україні. Після виходу в світ цих перших видань друкарська справа в нашій країні пережила цікаву і складну історію. Книгодрукування відіграло дуже важливу роль у розвиткові суспільства і в справі зближення між народами.

Велика Жовтнева соціалістична революція була початком нової епохи в розвит-

³⁶ «Визволення Київщина», К., 1944, стор. 93.

³⁷ «Резолюції Пленуму Центрального Комітету КП(б)У 24—26 травня 1944 року», К., 1944, стор. 1.

³⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 682, арк. 4.

³⁹ «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 497.

⁴⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 402, арк. 4—5.

ку вітчизняної поліграфічної промисловості і книгодрукування. Дальший всебічний розвиток Країни Рад, здійснення культурної революції в країні вимагали постійного і значного зростання друкарської справи, яка в цьому мала відіграти важливу роль. «Раніше, — говорив Ленін, — весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки і культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»¹.

Основою розвитку книгодрукування в СРСР була передача всіх технічних засобів книгодрукування до рук народу. За роки Радянської влади створено всі необхідні умови для його розвитку.

У спадщину від царської Росії Радянська влада одержала дуже слабу поліграфічну матеріальну базу. Поліграфічна промисловість царської Росії складалася з 970 друкарень, в яких працювало 54 тис. працівників, а річний виробіток валової продукції становив 92 млн. крб.² Все устаткування для друкарень довозилось з-за кордону. В друкарнях країни переважала кустарна техніка і ручна праця. Машинну техніку застосовували тільки окремі друкарні у великих містах. Напередодні першої світової війни в середньому на одну друкарню було не більше двох-трьох машин. Майже зовсім була відсутня механізація складальних робіт. Якщо врахувати, що в роки першої світової війни, а потім громадянської, значна частина друкарень була зруйнована, а машини в основному спрацювались, то буде зрозумілим, з якими труднощами зустрілись поліграфісти молоді Радянської держави. На порядок денний стало питання створити нову і потужну матеріально-технічну базу книгодрукування, яка відповідала б запитам Радянської держави.

Вже в перші роки Радянської влади були закладені основи для розвитку поліграфії. Соціалістична індустріалізація забезпечила розвиток поліграфічного машинобудування, перетворила поліграфічну промисловість у велику галузь народного господарства. Швидко поліграфічне машинобудування розвивалось на початку 30-х років. У липні 1931 р. перша радянська плоскодрукарська машина «Піонер» була виготовлена «Рыбинским металлом». Це було справжнім святом для радянських поліграфістів. У 1932 р. поліграфісти одержали перші радянські строківидливні машини і першу радянську малоформатну газетну ротацію, створені на заводі ім. Гельца в Ленінграді. Тигельні друкарські машини виготовляв Московський завод ім. Компартії Німеччини. Постійно зростали капіталовкладення в поліграфічну промисловість.

Поліграфічне машинобудування, створене за роки Радянської влади, забезпечило можливість реконструювати наявні підприємства і оснастити новостворені друкарні найновішою технікою: літотипами, ротаційними і плоскодрукарськими машинами, фальцмашинами і офсетами. Число робітників на поліграфічних підприємствах зросло у 1962 р. до 160 тис., тобто в три рази у порівнянні з дореволюційним часом.

Значного розвитку матеріальна база книгодрукування набула за роки Радянської влади на Україні. Вже в 1940 р. тут працювало 827 поліграфічних підприємств, у тому числі 30 республіканських, 24 обласних, 57 міських, 715 районних і 59 відомчих. У друкарнях республіки налічувалось 19 офсетів, 1125 плоскодрукарських і 55 ротаційних машин, 253 складальних машини та багато іншого поліграфічного устаткування.

Війна перервала розвиток поліграфічної промисловості. На тимчасово окупованих землях СРСР було введено в ладу 450 складальних машин, 38 ротаційних, зокрема газетних, 1859 плоскодрукарських машин і багато устаткування палітурно-брошурувальних цехів. Великої шкоди завдали німецько-фашистські загарбники поліграфічній промисловості Української РСР. Вона практично була ліквідована, устаткування пограбоване. У Києві, наприклад, було зруйновано друколітографію Держполітвидаву, газетно-журнальну фабрику «Комуніст», книжково-журнальну друкарню, у Харкові — літографію ім. Дзержинського, книжкову фабрику ім. Петровського, в Одесі — літографію Дитвидаву та ін. Про розміри руйнувань поліграфічної промисловості під час фашистської окупації свідчить такий факт. Якщо в 1940 р. поліграфічна промисловість дала валової продукції на 157 млн. крб., то в 1945 р. — тільки на 25,2 млн. крб., або близько 20% довоєнного рівня.

Завдяки героїчній праці радянських людей, повсякденній турботі Комуністичної партії і Радянського уряду, братерській допомозі всіх радянських людей швидко відновлювалась виробнича потужність промислових підприємств на Україні, у тому числі й поліграфічної промисловості. Протягом четвертої п'ятирічки було відновлено довоєнний рівень поліграфічної промисловості. На цій базі далі зростала матеріальна основа книгодрукування.

XX з'їзд КПРС став поворотним пунктом у розвитку матеріальної бази книгодрукування. В рішеннях з'їзду вказувалось на необхідність збільшити випуск книг,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

² Архів Українського поліграфічного інституту ім. Ів. Федорова. Матеріали кафедри технології поліграфічного виробництва.

журналів, газет, поліпшити художнє оформлення і поліграфічне виконання книги, збільшити потужність поліграфічних підприємств Міністерства культури СРСР майже на 50%. Велика увага приділялась також оснащенню друкарень сучасним устаткуванням, поліпшенню шрифтового господарства і якості поліграфічних фарб.

Розвиток книгодрукування сприяв дальшому розвитку соціалістичної культури. В історично короткі строки в нашій країні була створена книга нового типу — партійно-радянська книга, що служить народу, відстоє його інтереси. За даними Всесоюзної книжкової палати, на початку 1957 р. в СРСР видавались книги 122 мовами народів нашої і зарубіжних країн. Число книг, виданих мовами народів СРСР, зросло до 59,5 тис., тиражем 1,1 млрд. примірників, тобто в 12,8 раза більше, ніж у 1913 р.

В умовах, коли наша країна вступила у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, матеріальна база книговидавничої справи набула ще більшого розвитку. Тільки за 1958—1959 рр. на поліграфічних підприємствах встановлено нового устаткування на суму понад 5 млн. крб. У число діючих стали поліграфічні комбінати, розраховані на 2 млрд. аркушів-відбитків на рік. Семирічним планом розвитку народного господарства в 1965 р. передбачено довести тираж книг до 1 млрд. 800 млн. примірників, тираж газет збільшити майже в півтора раза, журналів — більш як удвоє³. За семиріччя (1959—1965 рр.) на нове будівництво і технічне переоснащення існуючих поліграфічних підприємств відпущено (у новому масштабі ціи) 3 млн. 125 тис. крб.⁴. Передбачається значне зростання потужностей по випуску газет, книг, журналів, образотворчої та іншої продукції. В 1959—1961 рр. стали до ладу Ярославський, Саратовський та Мінський поліграфічні комбінати, 1-ша офсетна фабрика і друкарня ім. Ів. Федорова в Ленінграді. Великі поліграфічні підприємства збудовані у Волгограді, Мурманську, Воронежжі, Петрозаводську, Магадані, Йошкар-Олі.

На Україні збільшується випуск друкованої продукції на основі розвитку автоматизації і механізації виробничих процесів. У Києві стала до ладу фабрика кольорового друку, оснащена найновішими машинами високого, офсетного і глибокого друку, комбінат періодичних видань «Радянська Україна». Річна потужність комбінату «Радянська Україна» становить 4418 млн. кольоропрогонів. Тут друкується 14 щоденних центральних і республіканських газет разовим тиражем майже 4 млн. примірників. Складальний цех комбінату оснащений строковідливними машинами «Н-7», машиною з дистанційним управлінням «Н-10», 22 коректурними верстатами «НВК», усім, що потрібне для випуску періодичної літератури.

В Українській РСР будуть збудовані також газетно-книжкові друкарні в Івано-Франківську, Ровно, Луганську, Одесі, Харкові, Кіровограді, Ужгороді та інших містах. Потужність нових поліграфічних підприємств становитиме 1,3 млрд. відбитків і 430 млн. кольоропрогонів. Тепер створюється ряд спеціалізованих підприємств. Наприклад, у Херсоні будується фабрика потужністю в 300 млн. аркушів-відбитків на рік. Тут друкуватимуть підручники масовим тиражем для початкових, середніх і спеціальних учбових закладів. У Чернігові буде створена друкарня кольорового друку потужністю в 200 млн. кольоропрогонів. У Києві стане до ладу складальна фабрика потужністю 40 тис. аркушів на рік. Тут здійснюватиметься складання книг основних республіканських видавництв, фабрика також постачатиме матрицями і гальваностеретипами друкарні Києва, Дніпропетровська, Харкова, Львова. У Львові починається будівництво книжкової фабрики потужністю 300 млн. аркушів-відбитків на рік.

Заводи поліграфічного машинобудування розширили номенклатуру виготовлюваного устаткування. Освоєно виробництво різних складальних машин, фотомеханічного і формного устаткування, нових типів друкарських машин, у тому числі великих газетних агрегатів, палітурних напівавтоматів та автоматів. В ряді друкарень запроваджена поточна організація виробництва, механізований розлив кислот, розмотка паперу, відливка фарбових валиків. Тільки за останні два роки семирічки встановлено 1925 нових складальних і 1870 друкарських машин та інше устаткування. В експлуатацію здано 310 електрогравірувальних автоматів, застосовуються нові ниткошвейні, блокообробні агрегати. Для поліграфічних підприємств створено ряд нових технічних процесів і зразків устаткування.

XXII з'їзд партії і нова Програма КПРС підвели підсумки діяльності партії і радянського народу за звітний період, прийнято велику Програму побудови комунізму в СРСР. В нових умовах одержує значний розвиток поліграфія як матеріальна основа книговидавничої справи. Потужність поліграфічних підприємств по книжковій продукції в 1980 р. в порівнянні з 1960 р. виросте в 4 рази і становитиме 4800 млн. аркушів-відбитків на рік, а по кольоровому друку більше як у 8 разів —

³ «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр.», К., 1959, стор. 95.

⁴ Поточний архів науково-технічного товариства поліграфії і видавництва. Матеріали Держплану СРСР.

понад 6500 млн. кольоропрогонів. Широкого застосування набудуть електрогравірувальні автомати. Тепер у друкарнях України успішно експлуатуються майже 100 таких автоматів. Ця техніка встановлюється також у міських і районних друкарнях. Для продуктивнішого використання друкарських машин кожна друкарня буде забезпечена поліефіуретановими валиками, виробництво яких налагоджено в експериментальному цеху київської книжкової фабрики «Жовтень». Механізуються і автоматизуються брошурувально-палітурні процеси, де питома вага механізації досягає тільки 40%. Механізуються транспортування сировини, напівфабрикатів, готової продукції, встановлюються прилади об'єктивного контролю технологічних режимів.

Перспективним заходом у галузі дальшого розвитку наборних машин є заміна металічного набору пластмасовим. Як показали випробування у виробничих умовах, друкарський шрифт з пластмас служить в 4 рази довше, ніж гартований. Шрифт із пластмас удвоє дешевший і вдесятеро легший від шрифту гартового, він не шкідливий для здоров'я лінотипістів.

Важливою особливістю сучасного періоду технічного прогресу в поліграфічному машинобудуванні є, поряд з удосконаленням наявних типів устаткування, створення принципіально нових машин, що базуються на більш прогресивних технологічних процесах.

Зараз для поліграфічної промисловості кадри масової професії готуються в професійно-технічних училищах, поліграфічних технікумах, Московському і Українському поліграфічних інститутах, шляхом індивідуально-бригадного навчання на поліграфічних підприємствах. Тільки за роки семирічки загін поліграфістів УРСР поповниться за рахунок 8 тисяч висококваліфікованих робітників. За останнє десятиріччя Український поліграфічний інститут (м. Львів) підготував 458 інженерів-механіків, 924 інженери-технологи, 291 інженера-економіста, 79 редакторів масової політичної літератури. В українську поліграфічну промисловість тільки за 5 років направлено 558 інженерів-випускників інституту, в РСФСР — 571, Казахстан — 74, Білорусію — 74, всього в інші союзні республіки направлено 864 чоловіки.

В здійсненні завдань, поставлених новою Програмою КПРС, важливе місце займає преса, радянська книга, як могутній ідеологічний засіб у вихованні народних мас.

Зараз СРСР є найбільшим видавцем світу. В нашій країні у 1962 р. видавалось близько 4800 газет, разовий тираж яких становить 77 млн. примірників на 57 мовах народів⁵. У 1962 р., в порівнянні з 1940 р., випуск газет зріс більше ніж у 2 рази, журналів — у 3,6 раза, книг — у 2,7 раза. В нашій країні зараз виходить 980 журналів річним тиражем 658 млн. примірників і 3075 періодичних збірників, бюлетенів та інших видань журнального типу річним тиражем 239 млн. примірників. За даними Всесоюзної книжкової палати, в 1962 р. вийшло в світ 79,1 тис. назв різних книг загальним тиражем понад 1 млрд. 248 млн. примірників.

Значних успіхів у розвитку книговидавничої справи домоглися поліграфічні підприємства Української РСР. Тепер в Українській РСР щороку видається різних газет разовим тиражем близько 10 млн. примірників, 89 журналів, 395 періодичних збірників разовим тиражем майже в 3 млн. примірників. 15 республіканських, 15 обласних і 3 університетських видавництва тільки в 1960 р. випустили 7889 книг і брошур обсягом 42 556 друкованих аркушів і загальним тиражем більше 113 млн. примірників⁶. У перспективний період на Україні передбачається дальше зростання випуску книг. Якщо в 1960 р. випуск на душу населення становив 2,5 книги, то в 1980 р. випуск їх зросте до 6,2, а тираж — до 335 млн. примірників. Значно збільшиться в республіці випуск газет і журналів.

Коли йдеться про книгодрукування, ми, насамперед, маємо на увазі його ідейний зміст, художні якості. Але й поліграфічне оформлення книг — також важлива справа. В. І. Ленін завжди звертав увагу на зовнішнє оформлення книги. «Друкарська акуратність і чепурність видання дуже важливі»⁷, — вказував Володимир Ілліч. Поряд з кількісним зростанням книгодрукування передбачається значне поліпшення художнього оформлення і поліграфічного їх виконання.

400-річчя книгодрукування в Росії відзначається в обставці, коли радянський народ з великим патріотичним піднесенням будує комунізм, коли партія з новою силою підкреслила необхідність підвищення ролі науки, літератури, мистецтва в комуністичному вихованні народу.

Найважливішою особливістю радянської книги є її народність, масовість. Вона є дійовим знаряддям у боротьбі за мир, знайомить народи з будівництвом комунізму в нашій країні. Радянська книга, як найпередовіша в світі, служить інтересам народу. Радянська література, зазначав М. С. Хрущов на зустрічі керівників партії і уряду з діячами літератури і мистецтва 8 березня 1963 р., покликана відтворити

⁵ Матеріали Всесоюзної книжкової палати за 1962 р.

⁶ В. Засанський. Бригади комуністичної праці на поліграфічних підприємствах, журн. «Економіка Радянської України», 1963, № 1, стор. 111.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 87.

в яскравих художніх образах великий і героїчний час будівництва комунізму, правдиво відобразити утвердження і перемогу нових, комуністичних відносин у нашому житті.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК

ЗАХОДИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЗМІЦНЕННЮ КОМНЕЗАМІВ

(1925 р.)

Діяльність комітетів незаможних селян, як бойової політичної організації сільської бідноти, в роки воєнного комунізму цілком себе виправдала. Складність політичного і економічного становища на Україні при переході до нової економічної політики вимагала від Комуністичної партії й уряду УРСР особливої обачливості при її запровадженні. В республіці тривала класова боротьба на селі, продовжувалось розкуркулювання і наділення незаможницьких господарств землею, збереглись масові організації селянської бідноти — комітети незаможних селян (КНС). Стояло складне завдання: поєднати новий загальнодержавний політичний курс з політикою підтримки комнезамів, які були основною соціальною опорою партії в боротьбі проти куркульства, захистити інтереси незаможного селянства при проведенні закону про землю і продподаток. «Усякий штучний розрив в галузі проведення нашої економічної політики з минулим, — вказувалося в резолюції «Про продподаток і комнезани» Першої Всеукраїнської наради КП(б)У, — всяке послаблення комнезамів було б надзвичайно шкідливим для зміцнення нашого впливу на селі і вивело б з ладу ту надзвичайно серйозну опору Радянської влади на селі, якою є тепер організації селянської бідноти»¹.

Новим законом про комнезани від 13 квітня 1921 р. було чітко визначено права й обов'язки незаможницьких організацій. «Для захисту інтересів сільської бідноти і середняків, для зміцнення Радянської влади...» — говорилося в законі, — ВУЦВК робітничих, селянських і червоноармійських депутатів оголошує всі комітети незаможних селян і селянок, які існують тепер і організуються в майбутньому, організаціями державного значення»². Згідно з законом основним у діяльності КНС ставала не адміністративна робота, якою вони займалися у період воєнного комунізму, а виробничо-господарська.

Комуністична партія України з неослабною увагою стежила за діяльністю комнезамів, дбала про чистоту їх соціального складу, боролась проти ліквідаторських настроїв щодо КНС як у своїх рядах, так і серед незаможного селянства. В одному з листів до парторганізацій ЦК КП(б)У вказував, що «зміцнення комнезамів є однією з основних директив нашої політики в даний момент на селі», що тільки «через комнезани ми повинні підпорядкувати своєму впливові і взяти під своє керівництво всю селянську масу»³. Це сприяло зростанню незаможницьких організацій за рахунок бідноти, дедалі ширшому тяжінню до комнезамів середняцьких мас. На початку 1925 р. на Україні було 8987 комнезамів, в яких налічувалось 946 642 члени, з яких 290 тис. жінок. До складу незаможницьких організацій входило 85% бідняків і 15% середняків. На 1 червня 1925 р. в лавах КНС працювало 10 922 члени партії, 8645 кандидатів у члени партії, 45 тис. членів ЛКСМУ⁴. На кінець відбудовного періоду господарства членів КНС економічно зміцніли. Число безпосівних і тих, що засівали до 2 десятин, у 1925 р. зменшилося у порівнянні з 1923 р. з 40,6% до 35,9%⁵.

Проте ще дуже відчувались пережитки воєнного комунізму в діяльності тих комітетів, які продовжували виконувати адміністративні функції, часто підміняли сільські Ради, подекуди вдавались до розкуркулювання, не приділяли достатньої уваги бідноті, яка була поза організацією, ігнорували інтереси середняцької маси і т. п. Лнія партії на залучення середняків до активного громадсько-політичного життя нашоухувалась на протидію з боку КНС, що полегшувало куркульським елементам

¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 113.

² «Про комітети незаможних селян», Харків, 1921, стор. 2.

³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 3, од. зб. 1176, арк. 13.

⁴ Центральний Державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 257, оп. 1, спр. 331, арк. 12, 13; од. зб. 258, арк. 73, 118.

⁵ «V Всеукраїнський з'їзд незаможних селян. Стенографічний звіт і постанови», Харків, 1927, стор. 26.

підтримувати свої політичні позиції на селі. Все це затримувало розвиток продуктивних сил села, припиняло значення КНС серед широких верств бідноти та середняків. Тому, виходячи з настанов партії, потрібно було чітко визначити права й обов'язки незаможницьких організацій, їх роль і завдання в соціалістичному будівництві на селі.

Відповідь щодо майбутньої діяльності комнезамів дали ще XIII з'їзд партії і VIII конференція КП(б)У. XIII з'їзд РКП(б) визначив головний напрям діяльності комнезамів: самодіяльне господарське об'єднання незаможних селян у колективи різних типів і залучення до них середняків. Успішне здійснення цієї роботи було можливим при умові союзу незаможників з середняками, якому повинна підпорядковуватись уся політична і господарська робота комнезамів⁶.

VIII конференція КП(б)У запропонувала Центральному Комітету вжити заходів по дальшому посиленню парторганізації на селі, зосередивши їх увагу на роботі комнезамів і пильно стежачи за процесами соціальної диференціації, що відбувались на селі⁷.

Наскільки важливим і політично гострим було питання про дальшу діяльність КНС свідчить той факт, що ЦК РКП(б) вирішив провести обстеження ряду сіл, районів, окремих губерній, щоб уважно вивчити стан роботи комнезамів і водночас ознайомитись з економічним і політичним становищем на селі, з партійною і радянською роботою, діяльністю комітетів взаємодопомоги (КВД), кооперативних та інших громадських організацій. Уже в жовтні 1924 р. група відповідальних працівників апарату ЦК РКП(б) обстежувала 18 сіл республіки (по 2 села з кожної губернії). Крім цього, спеціальною комісією ЦК РКП(б) вивчався стан роботи КНС у Чернігівській і Полтавській губерніях⁸.

Питання про поліпшення роботи комнезамів і зміну напрямку їх діяльності широко обговорювались в республіці на партійних конференціях, з'їздах Рад, з'їздах незаможного селянства. В. П. Затонський, виступаючи на X Подільській губернській партконференції (1924 р.), вказував, що не тільки партійна організація України ретельно займалася комнезамами, а й ЦК РКП(б) постійно цікавився ними, вивчав і узагальнював їх досвід роботи, який вважав надзвичайно вдалим⁹.

Комуністична партія робила все необхідне, щоб підняти роль комнезамів і усунути недоліки в їх роботі, враховуючи при цьому зростання політичної активності всієї селянської маси. Рішення жовтневого (1924 р.) Пленуму ЦК РКП(б) і XIV партійної конференції (квітень 1925 р.) визначили конкретну програму, вказали шляхи боротьби партії за дальший розвиток сільського господарства, зміцнення союзу робітничого класу і найбіднішого селянства з середняком, активізації громадських організацій, залучення до їх роботи найширших трудящих мас села. «Шляхем посилення і поживлення Рад,— вказувалося в резолюції жовтневого Пленуму ЦК РКП(б) «Про чергові завдання роботи на селі»,— повинні бути створені навколо партії широкі кадри активних безпартійних селян, з яких партія могла б черпати сили і через які повинні бути закріплені наш зв'язок і керівництво широкими селянськими масами, а сама селянська маса повинна стати ще ближче до роботи Рад, повинна ще більше відчувати їх своїми близькими і керівними органами...»¹⁰. Саме через комнезама, які потрібно було зберегти, партія встановлювала найтісніші зв'язки з неорганізованою біднотою, середнім селянством і з їх активною допомогою спрямовувала в необхідному напрямку роботу сільських Рад, кооперації та інших громадських організацій села.

Комуністична партія і уряд Радянської України з надзвичайною уважністю і обережністю підходили до розв'язання цієї важливої і водночас складної проблеми. Тільки протягом 1925 р. на трьох пленумах (січневого, квітневого, липневого) ЦК КП(б)У гостро дискутувалось питання про комнезама¹¹. В тій чи іншій формі 24 рази це питання обговорювалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У¹².

Січневий Пленум (1925 р.) ЦК КП(б)У глибоко проаналізував суспільно-політичні та економічні процеси, що відбувались на селі, діяльність комнезамів, їх зв'язки з КВД і визначив завдання парторганізацій по поліпшенню всіх форм громадсько-політичної роботи, у тому числі й по відношенню до КНС. На Пленумі виявились

⁶ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, К., 1954, стор. 48.

⁷ «КП України в резолюціях і рішеннях...», стор. 226.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 216, од. зб. 323/3, арк. 135.

⁹ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 28, оп. 1, од. зб. 5, арк. 14.

¹⁰ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 98.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 156, 160, 165, 168.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 26, арк. 7, 8, 53, 61, 78, 128; оп. 145, од. зб. 10, арк. 51; оп. 145-а, од. зб. 27, арк. 33, 56, 101, 188; оп. 145, од. зб. 11, арк. 48, 96, 99, 106, 131, 117, 154, 155; оп. 145-а, од. зб. 31, арк. 102, 185; од. зб. 33, арк. 1; од. зб. 35, арк. 101, 142.

розходження щодо дальшої участі комнезамів у соціалістичному будівництві на селі. Дехто навіть пропонував поступово приступити до ліквідації КНС¹³. О. Г. Шліхтер, виступивши на Пленумі із співдоповіддю, намагався звести всю роботу комнезамів до політичних завдань, хоч висловив ряд цінних думок про діяльність незаможницьких організацій¹⁴. В резолюції Пленуму відзначалось, що в політиці місцевих парторганів і в політиці комнезамів ще значною мірою збереглися методи роботи періоду громадянської війни — адміністрування, позбавлення права голосу, відтіснення середняків від активної громадсько-політичної роботи, нав'язування своїх кандидатур селянським масам на виборах до Рад, кооперації та інших громадських організацій і т. п. Пленум зобов'язав ршуче покінчити з цими шкідливими явищами, що вели до підриву союзу робітничого класу з селянством і перекручували лінію партії. Була підтверджена лінія на зміцнення незаможницьких організацій і вказано, що «різні розмови про непотрібність комнезамів є шкідливими»¹⁵. Ці думки відстоювали у своїх виступах Г. Ф. Гринько, Е. І. Квірінг, І. Є. Клименко, В. Я. Чубар та ін.¹⁶.

Після Пленуму ЦК КП(б)У почав ще глибше займатись питаннями, зв'язаними з діяльністю КНС, подавав конкретну допомогу парторганізаціям по налагодженню правильних взаємовідносин між комнезамами і середняками, спрямовував їх роботу на розв'язання господарських завдань. Проте і після Пленуму траплялись випадки, коли деякі парторганізації і окремі комуністи ставились неправильно до комнезамів. Деякі сільські Ради, як і в минулому, переважували членів КНС адміністративною розротою, залучаючи їх до збирання податків і змушуючи інколи виконувати роль мілиці на селі. Були випадки самоліквідації організацій.

ЦК КП(б)У і партійні організації на місцях вели непримиренну боротьбу з цими і подібними фактами грубого порушення лінії партії і радянського законодавства.

При обговоренні на квітневому Пленумі звіту ЦК, який зробив секретар ЦК КП(б)У І. Є. Клименко, майже кожний, хто виступав, спинявся на питанні про роботу комнезамів. Тут деякі працівники також виступили за ліквідацію КНС, зокрема про це говорили секретар Кременчуцького окружного партії тов. Маркович і працівник Української економічної Ради¹⁷ М. І. Ложанов. І. Є. Клименко, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер, Д. Ф. Корнюшин та інші висловились за підтримку попередніх рішень партії з цього питання. Так, завідувачий організаційно-розподільчим відділом ЦК КП(б)У Ф. Д. Корнюшин, який згодом став прихильником ліквідації КНС, заявив на Пленумі, що потрібно негайно припинити всілякі розмови про ліквідацію комнезамів, бо це приведе до зриву всієї партійної роботи на селі¹⁸. У резолюції Пленуму вказувалось на необхідність підготувати до наступного Пленуму питання про КНС в напрямі зміцнення і поліпшення їх роботи¹⁹.

ЦК КП(б)У розробив план вибіркового обстеження 42 сільських КНС, відрядивши для цього з Харкова 20 відповідальних працівників. Решта членів комісії підбиралась на місцях уповноваженими ЦК КП(б)У²⁰.

Аналіз матеріалів обстеження свідчить, що питання про зміну форм і методів діяльності комнезамів справді назріло і вимагало якнайшвидшого розв'язання. Партійні органи і первинні парторганізації у переважній більшості правильно зрозуміли суть рішень XIV конференції РКП(б) і стосовно до конкретних умов боролись за їх здійснення. Однак окремі відповідальні працівники ЦК КП(б)У виступили із статтями, в яких не було ясної і чіткої лінії щодо майбутньої діяльності КНС, а дехто з авторів вимагав їх ліквідації. Початок цьому поклав Каганович, який з 27 березня 1925 р. працював секретарем ЦК КП(б)У. У статті «Наші завдання» він, нічого конкретного не сказавши про наступну діяльність КНС, заявив про необхідність їх реорганізації, додавши, що тут, мовляв, можливі різні шляхи розв'язання цього питання: або комнезама повинні перетворитись в організацію переважно економічну, або вони повинні злитись з комітетами взаємодопомоги²¹. Таке «обґрунтування» майбутньої діяльності КНС ревізувало попередні рішення партії, дезорієтувало партійні ряди, вносило розгубленість, невпевненість у лави незаможників. Не знаючи справжнього життя українського села, Каганович не розбирався в тих соціально-економічних процесах, що відбувались у ньому. Насаджуючи волюнтаризм і суб'єктивізм у практиці партійного керівництва, він змусив деяких керівних працівників апарату ЦК КП(б)У, які до його приїзду проводили і відстоювали правильну лінію партії на збереження комнезамів, змінити свої погляди, по-ліквідаторському стави-

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 156, арк. 93.

¹⁴ Там же, од. зб. 155, арк. 72.

¹⁵ Там же, од. зб. 156, арк. 157.

¹⁶ Там же, арк. 62, 86, 89, 97.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 160, арк. 40, 55.

¹⁸ Там же, арк. 30.

¹⁹ Там же.

²⁰ Журн. «Ізвестия ЦК КП(б)У», 1925, № 6, стор. 44.

²¹ Див. журн. «Ізвестия ЦК КП(б)У», 1925, № 8, стор. 2.

тись до КНС. Свої ліквідаційські думки Каганович висловив у підготовленому ним документі «Попередній начерк міркувань про КНС»²², на основі якого відповідальні працівники апарату ЦК КП(б)У Ф. Д. Корнюшин і М. М. Попов виступили в пресі з пропозиціями про ліквідацію комнезамів²³. Злоти КНС з КВД пропонував М. Ф. Владимирський²⁴. Ф. Д. Корнюшин, виступаючи на липневому (1925 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, підтвердив, що свою статтю він написав тоді, коли прочитав попередні начерки тез Кагановича про КНС²⁵.

Гостра дискусія про майбутнє комнезамів розгорнулася на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 15 липня при обговоренні доповіді І. Є. Клименка з цього питання. Обговорювались також тези Кагановича про КНС, які незрозуміло з яких міркувань не були підписані. В. Я. Чубар назвав їх «анонімними». Зміст тез зводився до того, щоб, позбавивши членів КНС будь-яких переваг і пільг у порівнянні з іншими групами сільського населення, змусити їх влитися в інші громадські організації²⁶. І. Є. Клименко, знаючи про намір Кагановича ліквідувати комнезами і побачивши, що він лавірує, не розкриває справжніх своїх поглядів, заявив, що «потрібно питання ставити прямо і відкрито»²⁷. Ліквідаційські погляди різних відтінків були піддані різкій критиці у виступах Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, О. Г. Шліхтера та ін. Для остаточного формулювання тез і резолюції про КНС Політбюро обрало комісію в складі І. Є. Клименка, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, і Кагановича. 20 липня на засіданні Політбюро тези в основному були затверджені, і комісія мала їх остаточно відредагувати і роздати членам ЦК²⁸. На цьому ж засіданні було прийнято рішення про необхідність висвітлити стан роботи КНС в дискусійному порядку тільки в газеті «Коммунист», про що сповіщалося місцевим партійним організаціям²⁹. Д. З. Лебедь, Г. І. Петровський, О. Г. Шліхтер та інші публікували статті, в яких піддавались різкій критиці раніш опубліковані статті Ф. Д. Корнюшина та М. М. Попова і захищались єдино правильна лінія, спрямована на збереження комнезамів і перебудову їх роботи у виробничому напрямі³⁰.

Важливою віхою боротьби Комуністичної партії України за вироблення правильної лінії, що визначила дальшу участь КНС у громадсько-політичному та економічному житті села, нові форми і методи їх роботи, був Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 23—25 липня 1925 р. Проаналізувавши стан роботи комнезамів, учасники Пленуму відзначили помилковість поглядів, спрямованих на ліквідацію незаможницьких організацій, говорили про пожвавлення діяльності сільських Рад і кооперації, які ставали основними центрами в налагодженні змички бідноти і середняків з робітничим класом, і підкреслювали необхідність звільнити КНС від адміністративних функцій. У резолюції Пленуму говорилось, що з метою втілення в життя політики партії, здійснення всіх заходів Радянської влади на селі та залучення до господарського будівництва широких мас селянства, потрібно усунути наявні хиби в роботі комнезамів, сприяючи згуртуванню бідноти з середняком, утворивши з них єдину силу проти наступу куркуля і перетворивши незаможницькі комітети з організації «державного значення» в організацію добровільну, громадську³¹.

В ході дискусії на Пленумі з'ясувалось, що Г. І. Петровський і Каганович їздили в ЦК РКП(б) до Сталіна консультуватись у комнезамівських справах. Тому є підстави твердити, що лише після цієї зустрічі, як заявляв і сам Каганович, він підготував відомі попередні начерки міркувань про КНС, які, треба думати, не розходилися з вказівками Сталіна³². Г. І. Петровський, хоч і брав участь у цій зустрічі, але завжди вів непримиренну боротьбу проти тих, хто не розумів необхідності зберегти незаможницькі організації. Переконливим доказом цього є його виступи на сторінках партійної преси, на партійних конференціях, засіданнях Політбюро, пленумах ЦК КП(б)У і т. п. протягом усього 1925 р.

Зіткнувшись з одностайною думкою учасників Пленуму (за винятком Ф. Д. Корнюшина)³³, Каганович змушений був вдатись до демагогічних заяв, виправдовуватись і лавірувати, що, мовляв, він відображав загальний настрій, загальну думку і не збирався ліквідувати комнезами³⁴. Такі дії Кагановича — інтриганство, нехтування принципами колегіальності, волонтаризм — цілком підтверджуються тією характе-

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 11, арк. 117.

²³ Газ. «Коммунист», 7, 15 липня 1925 р.

²⁴ Журн. «Більшовик», 1925, № 2—3, стор. 12.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 164, арк. 167.

²⁶ Там же, оп. 145-а, од. зб. 28, арк. 96.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, оп. 145, од. зб. 11, арк. 117; од. зб. 33, арк. 1.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 11, арк. 106.

³⁰ Газ. «Коммунист», 12, 19 і 29 липня 1925 р.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 168, арк. 110.

³² Там же, од. зб. 165, арк. 182, 210.

³³ Там же, арк. 172.

³⁴ Там же, арк. 210.

ристю його діяльності, яку дав пізніше В. Я. Чубар: «Взаємне довір'я, взаємний контакт у нас порушилися, так що один одному не могли вірити. Питання вирішувались за спиною Політбюро, збоку... Ця обстановка мене гнітить...»³⁵.

У відповідності з постановою Пленуму для політичного керівництва роботою по реорганізації КНС була створена комісія в складі В. Булата, І. Є. Клименка, Ф. Д. Корнюшина, а пізніше до її складу були введені В. П. Затонський і П. І. Познанський³⁶. Комісії доручалось визначити порядок проведення реорганізації і майбутню структуру КНС, розробити питання, зв'язані з фінансуванням неможливих організацій, уточнити деякі сторони діяльності КВД, підготувати нові проекти декретів про комнезамі і т. п. 7 серпня 1925 р. Політбюро затвердило план реорганізації, яку потрібно було закінчити до кінця жовтня 1925 р.³⁷.

Партійні органи на місцях надавали великого значення здійсненню відповідних заходів. На партійних конференціях, пленумах, зборах партійних організацій це питання широко обговорювалось і знаходило загальну підтримку і схвалення. Відбувались пленуми КНС, збори незможливих селян, на яких глибоко роз'яснювались рішення ЦК КП(б)У і Радянського уряду про нові завдання комнезамів. Про життєву необхідність реорганізації комнезамів свідчив хід її проведення, активність селянства. Члени КНС с. Бакаївки, Ніжинського округу, писали: «Передайте привіт і подяку партії й уряду за те, що вони вказали, як нам бути в нашій роботі»³⁸. В Маньківському районі, Уманського округу, середняки заявляли, що «рішення партії про реорганізацію КНС були правильні, бідноті потрібно допомогти, тепер є повна можливість нам працювати з ними в Радах»³⁹. Ці та багато інших фактів свідчили про те, що основна маса членів КНС із задоволенням зустріла реорганізацію, розуміла свої нові завдання, активно включалась у соціалістичне будівництво, висловлювала бажання вступити до незможливих організацій.

ЦК РКП(б) уважно стежив за діяльністю комнезамів, за ходом їх реорганізації, подавав допомогу українській парторганізації у згуртуванні бідноти і батрацтва навколо Комуністичної партії і Радянської влади, вказував шляхи зміни методів керівництва і форм об'єднання цих селянських верств. Відповідальні працівники ЦК РКП(б) періодично обстежували роботу КНС, а на жовтневому (1925 р.) Пленумі ЦК РКП(б) було обговорено питання про роботу на селі організацій бідноти⁴⁰. З доповіддю на Пленумі виступив Молотов, який, працюючи протягом трьох місяців у сільській комісії ЦК⁴¹, був зобов'язаний дати глибокий аналіз стану роботи бідняцьких організацій ряду районів нашої країни відповідно до проекту резолюції, в основному схваленої Політбюро ЦК РКП(б) 1 жовтня 1925 р. і опублікованої ще до Пленуму, де, зокрема, говорилося: «Визнати за необхідне, щоб організації бідноти в ряді східних республік (кошчі в Середній Азії, джарли в Казахстані, хамначіти в Якутії) в основному були побудовані на таких же началах, як реорганізовані комнезамі на Україні»⁴². Насправді Молотов лише піддав різкій критиці статтю П. К. Солодуба, який виступав за збереження комнезамів в їх попередньому вигляді, а про прихильників ліквідації КНС навіть не згадав. Нічого не сказав він і про використання досвіду роботи комнезамів організаціями бідноти інших республік країни. На Пленумі виступили Г. І. Петровський і І. Є. Клименко, які відзначили кончу потребу проведення реорганізації КНС, що цілком відповідала інтересам сільської бідноти⁴³.

При прийнятті резолюції А. І. Мікоян вніс цілком справедливе і слушне доповнення, щоб Політбюро, взявши за основу роботу реорганізованих комнезамів, розробило заходи, які впливали б з особливостей національних областей, і щоб це було записано в постанові. Проте пропозиція А. І. Мікояна не була схвалена. Запропонований Молотовим проект резолюції про роботу партії серед сільської бідноти при підтримці Сталіна був прийнятий за основу і переданий для редагування в комісію у складі Г. І. Петровського, В. П. Позерна, К. В. Риндіна, С. Є. Чуцькаєва, Молотова та інших, яка мала подати остаточний текст резолюції на затвердження Політбюро ЦК РКП(б)⁴⁴. Опублікована резолюція нічим не відрізнялася від підготовленого Молотовим проекту.

Було схвалено рішення липневого Пленуму ЦК КП(б)У про реорганізацію КНС і вказано шляхи їх наступної діяльності. «В дальшій роботі,— говорилося в резолю-

³⁵ Журн. «Коммунист», 1963, № 10, стор. 44—45.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 11, арк. 54, 99.

³⁷ Там же, од. зб. 12, арк. 374.

³⁸ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 2, стор. 11.

³⁹ ІІЛ АЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 486, арк. 79.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 197, арк. 164.

⁴¹ «XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 18—31 декабря 1925 г. Стенографический отчет», М.—Л., 1926, стор. 45.

⁴² Газ. «Правда», 2 жовтня 1925 р.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 197, арк. 108, 110, 111—112.

⁴⁴ Там же, арк. 162, 163, 164.

ції,—комнезами повинні спрямувати свою діяльність на згуртування бідняків і середняків, на відстоювання інтересів маломісних (незаможних) у Радах, кооперативах, сількомах, на зосередження головної уваги на завданнях піднесення господарств сільської бідноти. З реорганізацією комнезамів і висуванням в їх роботі нових завдань парторганізації повинні ще більше уваги зосередити на справі керівництва їх роботою»⁴⁵. Для підготовки нового декрету і статуту КНС була створена комісія в складі І. Є. Кліменка, Д. З. Лебеда, Г. І. Петровського і М. М. Попова, яка до 19 жовтня підготувала ці документи. Вони були схвалені Політбюро ЦК КП(б)У і передані на затвердження Президії ВУЦВК і РНК УРСР⁴⁶.

Питанням реорганізації КНС значну увагу приділили жовтневий Пленум ЦК КП(б)У (21—23 жовтня 1925 р.) і IX з'їзд Комуністичної партії України (6—12 грудня 1925 р.), на основі рішень яких здійснювалась уся наступна діяльність, зв'язана з перебудовою роботи незаможницьких організацій.

16 листопада 1925 р. вийшла постанова ВУЦВК і РНК УРСР «Про комітети незаможних селян УРСР», а 19 листопада був виданий новий статут комнезамів. У цих двох документах з вичерпною ясністю і повнотою визначалися нові завдання, права і обов'язки КНС. В постанові ВУЦВК і РНК УРСР говорилось, що комітети незаможних селян повинні надалі зосередити свої зусилля на піднесенні та зміцненні господарств своїх членів і всієї бідноти, залучаючи її до справи колективізації і кооперування, радянського будівництва, висування на виборах до сільських Рад, КВД, органів кооперації та добровільних товариств, що працюють на селі, своїх кандидатів з числа активних і відданих Радянській владі працівників, захисті інтересів бідноти в усіх організаціях. Члени КНС прирівнювались в одержанні пільг від держави до всієї сільської бідноти⁴⁷.

У статуті підкреслювалось, що організоване незаможне селянство разом з середняком повинно проводити роботу, спрямовану проти спроб куркульства поставити в економічному залежності від себе бідняків і середняків, що тільки «...встановлення дружніх відносин з трудовим середнім селянством для спільної боротьби проти спільного ворога куркуля-експлуататора, організація незаможних селян йде до того, щоб усі свої заходи проводити разом з середняком»⁴⁸.

Отже, головне завдання реорганізованих КНС полягало в тому, щоб об'єднати бідноту та середняків і створити з них єдину згуртовану силу проти наступу куркульства, яке ізолювати у політичному і господарському відношенні і водночас організувати всебічну допомогу бідноті у підвищенні продуктивності їх господарств.

Проте партійні організації не скрізь донесли до незаможного селянства рішення партії і уряду про мету реорганізації, внаслідок чого подекуди мали місце розгубленість, недостатнє уявлення про нові завдання, занепадницький, а іноді й ліквідаторський настрій, що негативно позначилось на кількісному складі незаможницьких організацій. Центральний Комітет незаможних селян ухвалив провести реорганізацію протягом грудня 1925 р. Насправді кампанія фактично розпочалась у більшості округів з 10—15 грудня і тривала до першої половини лютого 1926 р.⁴⁹ Якщо на 1 жовтня 1925 р. по всій Україні було 87/8 організації КНС, що об'єднували 1,3 млн. чоловік, то з переходом на новий статут, на 1 березня 1926 р., налічувалось близько 10 тис. комітетів із загальною кількістю 560 тис. членів⁵⁰.

Велику роботу по організаційно-політичному зміцненню КНС проводили видатні діячі КП(б)У та Уряду Радянської України — Г. І. Петровський (голова Центральної комісії незаможних селян), В. Я. Чубар, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер, Д. З. Лебедь та ін., а також відомі вожаки незаможницьких організацій — Л. М. Андрієнко, Я. Н. Медвідь, Г. М. Одинець, В. А. Кагодій, Л. Н. Ріпа, Г. А. Тропко, Д. К. Терещенко та багато інших.

Перебудова роботи КНС дала позитивні результати. Зростання організацій відбувалось за рахунок найактивнішої частини бідноти села (на грудень 1926 р. КНС вже об'єднували понад 800 тис. чоловік⁵¹, їх склад якісно поліпшився, особливо виборних органів, куди ввійшла передова частина бідноти. Ще більше зріс вплив комнезамів у сільських Радах, кооперації та інших громадських організаціях, показом чого були активізація незаможного селянства в союзі з середняком у ході персвиборних кампаній, в організації різних сільськогосподарських кооперативних об'єднань. Комнезами і надалі залишились надійною опорою партії в проведенні всіх заходів Радянської влади на селі.

⁴⁵ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 173—174.

⁴⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 11, арк. 54; оп. 146, од. зб. 11, арк. 48.

⁴⁷ Див. «Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України», ч. 96, 1925, стор. 527.

⁴⁸ Державний архів Хмельницької області, ф. Р-1791, оп. 1, спр. 176, арк. 241.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 468, арк. 76, 102.

⁵⁰ Там же, спр. 486, арк. 79, 81.

⁵¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 20, арк. 3.

А. М. ВАСИЛЬКОВ

БОРОТЬБА СОЛДАТІВ РУМУНСЬКОГО ФРОНТУ
ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БІЛЬШОВИКІВ ЗА ВЛАДУ РАД

(ЖОВТЕНЬ 1917 р.— СІЧЕНЬ 1918 р.)

Напередодні Великого Жовтня, в умовах небувалого піднесення політичної активності трудящих в країні, в діючих арміях Румунського фронту розгорнувся могутній революційний рух, на чолі якого стояли військові більшовицькі організації. Керуючись рішеннями VI з'їзду партії і вказівками ЦК РСДРП(б), вони вели революційних солдатів на вирішальні бої за владу Рад.

Після перемоги 25 жовтня збройного повстання в Петрограді соціалістична революція поступово охоплювала і національні окраїни. В тилу Румунського фронту — в Одесі, Миколаєві та інших містах — також розгорнулась боротьба за встановлення Радянської влади. 26 жовтня Одеський комітет РСДРП(б) випустив відозву про перемогу збройного повстання в Петрограді і закликав робітників, селян, солдатів і матросів стати на бік соціалістичної революції¹. В авангарді боротьби трудящих Одеси за владу Рад були робітники-металісти. Їх підтримували революційні солдати місцевого гарнізону, моряки військових кораблів, серед яких велику роботу проводила військова організація при міському комітеті РСДРП(б)². Одеська «воєнка» мала зв'язки з усіма частинами, дислокованими поблизу міста, і з фронтом. Більшовики проводили активну агітацію за підтримку повсталого тилу також у частинах та з'єднаннях Румунського фронту. Проте тут контрреволюція мала значні сили. Одержавши 26 жовтня повідомлення про події в Петрограді, штаб Румунського фронту за наказом Ставки негайно приступив до створення каральної дивізії. Щоб затримувати більшовицькі відозви, меншовицько-есерівський фронтовий відділ Румчероду запропонував армійським комітетам встановити чергування на телеграфах та інших засобах зв'язку. З ініціативи комісара фронту Тизенгаузена, в Яссах був створений так званий «Військово-революційний комітет», який складався з представників фронтового відділу Румчероду, комісаріату і штабу фронту³. Такі ж «ревкоми» згодом виникли в IV, VI, VIII і IX арміях. В деякі з них більшовики виділили своїх представників, проте, будучи там в меншості, не змогли протидіяти їх шкідливій діяльності.

В грізні дні Жовтня військово-більшовицькі організації Румунського фронту головну увагу спрямовували на подання допомоги революційному тилу і створення в частинах і з'єднаннях справді революційних органів влади. Найбільшу оперативність проявили військово-більшовицькі організації VIII армії. Загальне керівництво ними здійснював Могилів-Подільський районний комітет РСДРП(б) VIII армії, який мав прямий зв'язок з ЦК РСДРП(б), випускав газету «Красное знамя»⁴. Щоб інформувати солдатів про дійсне становище в країні і провадити агітацію за підтримку повстання, комітет розіслав своїх уповноважених у військові частини, випускав листівки⁵. Під керівництвом більшовиків у полках і дивізіях IV, VI, VIII і IX армій проводились масові мітинги солідарності з повсталим Петроградом. Одними з перших заявили про свою підтримку революційних робітників і солдатів Петрограда і запропонували їм збройну допомогу солдати 165-ї і 32-ї піхотних дивізій⁶. У дивізіях і полках створювалися військово-революційні комітети, які брали під свій контроль дії командування і телеграф⁷. Деякі частини Румунського фронту відразу ж встановили зв'язки з Петроградським ВРК⁸.

Революційна хвиля на фронті з кожним днем зростала. Все нові й нові полки і дивізії ставали на бік Радянської влади. Розгортання революційної боротьби на фронті викликало серйозне занепокоєння у військового командування і меншовицько-есерівських комітетів. Для обговорення становища, що склалось, вони скликали 31 жовтня в м. Романі екстрений фронтовий з'їзд. Забезпечивши собі більшість на з'їзді,

¹ Газ. «Голос пролетарія», № 26, 30 жовтня 1917 р.

² Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», № 171, 31 жовтня 1917 р.

³ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА), ф. 366, оп. 1, спр. 90, арк. 29.

⁴ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 1, од. зб. 361, арк. 33.

⁵ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 3, арк. 160.

⁶ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 27, арк. 224, 229.

⁷ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 3, арк. 122; оп. 1, спр. 36, арк. 87.

⁸ «Большевистские военно-революционные комитеты», М., 1958, стор. 120, 160.

меншовики і есери добились засудження повстання і схвалення ідеї формування каральної експедиції. В знак протесту більшовики залишили з'їзд⁹.

Після з'їзду більшовики ще активніше розгорнули роботу серед солдатів. Спроба командування з допомогою меншовиків і есерів створити на фронті каральну дивізію для походу на Петроград провалилась. Протягом першої і другої декад листопада в багатьох дивізіях і деяких корпусах фронту відбулися з'їзди солдатських комітетів. Більшість з них висловилась за визнання і підтримку Радянської влади¹⁰. В авангарді революційної боротьби солдатів Румунського фронту йшли 24-й армійський (IV армія), 4-й Сибірський (VI армія), 11-й, 16-й і 33-й армійські (VIII армія), 26-й армійський (IX армія) корпуси.

Згуртовуючи навколо себе революційних солдатів, більшовики фронту мобілізували їх на боротьбу за здійснення історичних декретів II Всеросійського з'їзду Рад про мир і землю. Особливо посилилась ця боротьба, коли В. І. Ленін від імені Радянського уряду 9 листопада звернувся до фронтовиків по радіо із закликком обирати своїх уповноважених для укладення перемир'я з противником. Дізнавшись про радіограму В. І. Леніна, керований більшовиками комітет 32-ої дивізії VIII армії на другий же день вирішив послати своїх парламентарів до німецького командування для одержання письмової згоди про припинення воєнних дій, а комітет 165-ої дивізії прийняв рішення приступити до організованих переговорів про умови укладення перемир'я. Переговори, розпочаті з ініціативи революційних організацій обох дивізій, завершилися 15 листопада підписанням договору про перемир'я між 11-им російським армійським корпусом і 3-ю австрійською армією¹¹. Такі ж угоди укладались революційними солдатами і в інших арміях фронту. Протягом першої половини листопада на багатьох ділянках Румунського фронту воєнні дії фактично припинились.

Під впливом більшовицької пропаганди в Могилеві-Подільському, Балтському, Хотинському, Сорьокському, Бельцькому, Оргеевському, Бендерському, Акеманському та інших повітах розгорнувся могутній селянський рух. Поряд з місцевими більшовиками значну роз'яснювальну роботу серед селян проводили більшовики-військові¹². З допомогою революційних солдатів селяни забирали у поміщиків землю, конфіскували худобу, інвентар тощо.

Зростання робітничого і селянського руху в прифронтовій смузі, посилення революційної боротьби в діючій армії з усією гостротою поставило питання про консолідацію всіх більшовицьких сил прифронтового району. Проте в Кишиневі та інших містах Бессарабії все ще продовжували існувати об'єднані соціал-демократичні організації, до яких входили більшовики і меншовики-інтернаціоналісти. До того ж і армійські більшовики також ще не оформились остаточно в окрему фронтову організацію.

Процес консолідації більшовицьких сил в частинах і з'єднаннях Румунського фронту, в західних повітах Херсонської і Подільської губерній і в Бессарабії відбувався повільно, але невхильно. Велику допомогу армійським більшовикам подавав ЦК РСДРП(б), в Секретаріаті якого вся фронтова кореспонденція проходила через руки О. Д. Стасової. Жоден з листів не залишався без відповіді. Центральний Комітет по можливості постачав фронт необхідними агітаційно-пропагандистськими матеріалами¹³. Після II Всеросійського з'їзду Рад ЦК РСДРП(б) і РНК направили на Румунський фронт групу комісарів на чолі з С. Г. Рошалем. В листопаді Агітаційний відділ ВЦВК відрядив в IV і VI армії дві делегації для роз'яснення солдатам політики Радянської влади¹⁴.

На допомогу солдатам Румунського фронту прийшли також більшовицькі організації тилу — Одеська, Миколаївська, які на цей час значно зросли та ідейно зміцніли. Газета «Голос пролетарія» — орган Одеського комітету РСДРП(б) — широко розповсюджувалась у навколишніх гарнізонах. Тираж газети на кінець року досягав 7—8 тис. примірників. Через посилення Одеський комітет РСДРП(б) передавав на фронт літературу, частина якої друкувалась німецькою мовою і призначалась для солдатів ворожої армії¹⁵. Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю підтримував тісний зв'язок з партійним комітетом VIII армії з перших днів його існування, подавав йому велику допомогу¹⁶.

⁹ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 3, арк. 225.

¹⁰ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 48, арк. 307; ф. 2085, оп. 1, спр. 8, арк. 12; ф. 2118, оп. 3, спр. 1, арк. 5; газ. «Солдатская правда», № 74, 10 листопада 1917 р.; газ. «Солдатская правда», № 92, 30 листопада 1917 р.

¹¹ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 24, арк. 306; спр. 31, арк. 79; ф. 2134, оп. 1, спр. 28, арк. 334—335.

¹² Газ. «Голос революції», № 109, 17 листопада 1917 р.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 82, арк. 5, 146; од. зб. 361, арк. 33; од. зб. 363, арк. 5—6; од. зб. 364, арк. 1, 146; од. зб. 371, арк. 101; од. зб. 373, арк. 59—60.

¹⁴ Журн. «Красный архив», 1937, № 6 (85), стор. 54—55; газ. «Солдатская правда», № 109, 20 грудня 1917 р.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 266, арк. 13, 23.

¹⁶ Там же, од. зб. 252, арк. 26—29.

В умовах загострення політичної боротьби на фронті перед армійськими більшовиками постало завдання об'єднати і згуртувати всі партійні сили. Від цього залежав успіх боротьби за перемогу Радянської влади на фронті. Важливе значення для згуртування більшовиків Румунського фронту мало створення ініціативною групою армійських більшовиків на чолі з П. І. Барановим Фронтového комітету РСДРП(б). 14 листопада комітет розіслав у всі частини і з'єднання фронту телеграми, в яких повідомляв більшовицькі військові організації про скликання на 20 листопада армійських партійних конференцій. Норми представництва на конференції були визначені для всіх армій однакові. Організації, що налічували у своєму складі від 5 до 25 чоловік, повинні були посылати на конференцію по одному делегату. Від кожних наступних 25 членів партії уповноважувався також один делегат¹⁷.

Керуючись вказівками Фронтového комітету РСДРП(б), армійські більшовики почали енергійно готуватися до конференції. Активізувалась партійна робота в частинах і з'єднаннях фронту. Ряди військових більшовицьких організацій швидко зростали. Так, в IX армії партійна організація налічувала у своєму складі 6546 членів партії і 1875 співчуваючих¹⁸. Процес згуртування і консолідації більшовицьких сил невинно проходив в усіх арміях Румунського фронту.

20 листопада в Болграді відкрилась конференція РСДРП(б) VI армії. Конференція заслухала і обговорила повідомлення з місць, доповідь про поточний момент, проект статуту військової організації РСДРП(б), розглянула ряд організаційних питань, зв'язаних з підготовкою до наступного армійського з'їзду і фронтової конференції РСДРП(б). Схваливши перші декрети Радянської влади, конференція послала вітальну телеграму Раді Народних Комісарів¹⁹.

23—24 листопада відбулась конференція військових організацій РСДРП(б) IV армії, головою якої був обраний О. С. Круссер. Конференція вітала декрети II Всесоюзного з'їзду Рад і схвалила діяльність Ради Народних Комісарів як у галузі зовнішньої, так і внутрішньої політики. Вона закликала всіх солдатів підтримати новий уряд, створений волею революційного народу²⁰.

В кінці листопада в місті Батшани пройшла конференція РСДРП(б) IX армії. Головою її був обраний Ф. І. Рогов, секретарем — П. Троїцький. Учасники конференції в радіограмі до ЦК РСДРП(б), Ради Народних Комісарів і Петроградської Ради повідомляли, що в особі цих організацій вони підтримують «усіх борців за велике, світле майбутнє трудящих мас»²¹. Конференція звернулася до солдатів із закликом звільнити заарештованих за участь у братанні і відмову йти в наступ. Внаслідок цього в Батшанах було звільнено 17 солдатів²².

Армійські конференції більшовиків сприяли дальшому згуртуванню партійних сил, активізації їх діяльності. Водночас з підготовкою армійських конференцій Фронтový комітет РСДРП(б) з середини листопада розпочав готувати загальнофронтову партійну конференцію. 21 листопада Фронтový комітет РСДРП(б) повідомив більшовицькі організації, що конференція відбудеться в Кишиневі. Армійські конференції мали посылати по 30 делегатів²³. Для подання допомоги більшовикам Румунського фронту Одеський комітет РСДРП(б) направив у листопаді одного з видних партійних працівників В. Г. Юдовського.

28 листопада конференція розпочала роботу за участю понад 100 делегатів. Головою конференції був обраний В. Г. Юдовський, в її роботі брали активну участь представники ЦК РСДРП(б) Сімонов і Рейсон. Заслухавши доповіді делегатів і відзначивши зростання партійного впливу на місцях, конференція зобов'язала партійні організації наполегливо добиватись зміцнення завойованих позицій, нещадно викривати зрадницьку тактику меншовиків і есерів. Конференція запропонувала комуністам фронту твердо й неухильно проводити на місцях більшовицьку лінію. Спеціальним рішенням конференції визнала несприятим даліше перебування місцевих більшовиків у складі Кишинівської об'єднаної соціал-демократичної організації і висловила побажання, щоб вони створили свою самостійну більшовицьку організацію. Конференція засудила контрреволюційну діяльність меншовицько-есерівського Румунського фронту і його Фронтového відділу і закликала партійних працівників на місцях докласти всіх зусиль для проведення своїх представників на наступний II з'їзд Рум-

¹⁷ ЦДВІА, ф. 2126, оп. 2, спр. 4, арк. 416.

¹⁸ «Из истории борьбы за установление Советской власти. Сборник исторических документов и материалов», М., 1943, стор. 63.

¹⁹ Газ. «Воин-гражданин», № 196, 23 листопада 1917 р.

²⁰ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 806, оп. 1, спр. 18, арк. 42; газ. «Вестник IV армии», 28 листопада 1917 р.

²¹ «Из истории борьбы за установление Советской власти. Сборник исторических документов и материалов», стор. 63.

²² ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 36, арк. 248.

²³ ЦДВІА, ф. 2126, оп. 2, спр. 4, арк. 416, 434.]

чероду в Одесі. На конференції був обраний Фронтний комітет РСДРП(б)²⁴. На адресу ЦК РСДРП(б) і Ради Народних Комісарів була надіслана телеграма, в якій говорилось: «Фронтна конференція соціал-демократів більшовиків Румунського фронту підтримує всі ваші кроки по зміцненню завоювань революції. Такий же настрій охоплює і солдатські маси Румфронту. Наші сили, наше життя у вашому розпорядженні»²⁵. В дні роботи конференції її учасники організували в Кишиневі демонстрацію на підтримку Радянської влади. У військові частини і з'єднання фронту були надіслані телеграми з вимогою негайно звільнити політичних в'язнів. У Кишиневі була створена слідча комісія по перегляду справ засуджених і ув'язнених органами буржуазної влади²⁶. Згуртувавши більшовицькі організації Румунського фронту, конференція мобілізувала їх на боротьбу з контрреволюцією, за перемогу Радянської влади. Водночас вона сприяла утворенню в Бессарабії самостійних більшовицьких організацій. На початку грудня оформилась більшовицька організація в Кишиневі, а згодом — у Бендерах і Тирасполі.

Після конференції, 2 грудня в Яссах відбулась нарада членів Фронтного комітету РСДРП(б), представників ЦК РСДРП(б), Раднаркому, Одеського комітету РСДРП(б), армійського комітету IV армії, Яського і Сокольського гарнізонів, на якій був створений більшовицький фронтний Військово-революційний комітет у складі 14 чоловік. Від Фронтного комітету РСДРП(б) до нього ввійшли П. Баранов, К. Єремєєв, В. Корнев, П. Троїцький, представник від РНК — Рейсон. В ніч з 2 на 3 грудня меншовицько-есерівський фронтний «Військово-революційний комітет» було розпущено. 3 грудня більшовицький ВРК повідомив про взяття ним на фронті всієї влади в свої руки²⁷. Вечері того ж дня в Яссах і Соколах відбулись масові мітинги, на яких солдати вітали Радянську владу.

В той же час більшовики добились вирішальних успіхів на армійських з'їздах. На з'їзді солдатських делегатів VIII армії, що проходив 21—30 листопада в Могилів-Подільському, фракція більшовиків об'єднувала 150 делегатів. Вона вела за собою лівих есерів — 75 делегатів, які заявили про визнання ними Радянської влади. Блок меншовиків і есерів мав 100 голосів, українські націоналісти — 30, об'єднані інтернаціоналісти — 14. З'їзд визнав єдиною владою в країні робітничо-селянський уряд на чолі з В. І. Леніним і зобов'язав армійські організації неухильно виконувати всі постанови Ради Народних Комісарів²⁸. Новий армійський комітет очолив більшовик Б. І. Соллерс. Зазнавши поразки на з'їзді, правий блок відмовився ввійти в президію армійського комітету. 2 грудня армійський комітет створив Військово-революційний комітет, в якому з 18 членів 10 були більшовики і ліві есери. Не одержавши і тут переваги, правий блок вийшов з його складу²⁹.

26 листопада — 6 грудня в м. Галаці проходив II з'їзд 450 представників VI армії, скликаний меншовицько-есерівським армійським комітетом за вимогою більшовиків і під тиском усіх частин 4-го Сибірського корпусу. Більшовицька фракція виявилась найбільшою — вона налічувала 200 чоловік. Її підтримували ліві есери і безпартійні. В роботі з'їзду брала участь делегація агітаційного відділу ВЦВК. У гострій боротьбі з меншовиками і есерами фракція більшовиків згуртувала навколо себе співчуваючих і провела резолюцію про підтримку Ради Народних Комісарів. До обраного з'їздом армійського комітету ввійшло 60 чоловік з вирішальним голосом, з них — 31 більшовик. Очоловав більшовицьку фракцію комітету Д. Г. Морозов³⁰. Кілька місць в армійському комітеті одержали також ліві есери. Головою його став лівий есер Л. С. Дегтярьов. Діяльну участь у роботі комітету брав Г. І. Коловський.

Велику роботу по підготовці з'їзду провели більшовики в IV армії. 28 листопада армійський комітет РСДРП(б) звернувся до солдатів із закликом обирати на наступний з'їзд лише більшовиків і співчуваючих їм. На з'їзді, що розпочав роботу 1 грудня в м. Романи, з 820 делегатів 500 приєдналися до фракції більшовиків і до лівих есерів, що підтримували її. Незважаючи на запеклий опір меншовицько-есерівського правого блоку, з'їзд визнав за необхідне здійснювати декрети II Всеросійського з'їзду Рад і заявив, що армія буде підтримувати владу Рад. На посаду командуючого армією з'їзд висунув лівого есера І. Кундрушкіна, а комісаром армії затвердив надісланого Радянським урядом Кожевникова³¹. У перебраному з'їздом армійському комітеті більшовики мали міцне ядро і через нього проводили політику партії.

В IX армії меншовицько-есерівський комітет під тиском революційних солдатів

²⁴ И. Диков. Хроника событий в Бессарабии (март 1917 г.— январь 1918 г.), Кишинев, 1957, стор. 79—82; газ. «Солдатская правда», № 15, 21 січня 1918 р.

²⁵ ЦДВІА, ф. 2085, оп. 1, спр. 22, арк. 156.

²⁶ Там же.

²⁷ ЦДВІА, ф. 2309, оп. 2, спр. 2, арк. 227.

²⁸ Газ. «Известия 2-го Армейского съезда 8 армии», № 9, 1 грудня 1917 р.

²⁹ Там же; ЦДВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 8, арк. 1, 2, 5.

³⁰ Газ. «Солдатская правда», № 109, 20 грудня 1917 р.; журн. «Красная летопись», 1923, № 6, стор. 227—228; ЦДВІА, ф. 2126, оп. 2, спр. 4, арк. 574.

³¹ Газ. «Вестник IV армии», № 123, 28 листопада 1917 р.; ЦДВІА, ф. 2118, оп. 3, спр. 1, арк. 6; спр. 2, арк. 5, 9—12.

ще до з'їзду змушений був відмовитись від своїх повноважень. Більшовики взяли в свої руки газету «Известия» і опублікували в ній рішення армійської конференції РСДРП(б). З'їзд представників IX армії, що відкрився 2 грудня, закріпив перемогу більшовиків. У обраній ним Раді солдатських депутатів провідну роль відігравали більшовики. Командуючим армією став керівник більшовицької фракції прапорщик Софронів³².

Таким чином, в кінці листопада — на початку грудня 1917 р. вся влада в арміях Румунського фронту перейшла до рук революційних організацій, керованих більшовиками. Армійські організації фронту за вказівкою Радянського уряду приступили до здійснення положення про демократизацію армії, почали демобілізацію солдатів старшого віку.

Проте контрреволюція ще мала в найближчому тилу і на фронті значні сили. В Одесі та її околицях, в Миколаєві, поблизу Могилева-Подільського за наказом Центральної ради були зосереджені гайдамацькі частини. Захопивши в листопаді владу в Києві, Одесі та більшості інших міст України, Центральна рада почала роззброювати революційні полки. Прикриваючись лозунгом «національного визволення», вона проводила примусову українізацію в місцевих гарнізонах. Більшовики України посилили роботу у військах Центральної ради. В грудні при Одеському комітеті РСДРП(б) була створена спеціальна українська секція на чолі з М. Матяшем, що розгорнула активну роботу в гайдамацьких куренях³³. Діяльність її сприяла переходу солдатів-українців на бік революції.

На Румунському фронті в боротьбі проти сил революції спільно виступали білогвардійці, меншовики, есери, українські і молдавські націоналісти, румунська вояччина. Для боротьби з революційним рухом молдавські буржуазні націоналісти створили в листопаді в Кишиневі краєвий орган, так званий «Сфатул Церій», який проголосив себе вищою владою в Бессарабії. Об'єднавши навколо себе контрреволюційні елементи, «Сфатул Церій» зразу ж приступив до організації молдавських збройних сил³⁴. Проте створювані ним молдавські частини в переважній більшості були ненадійними. Під впливом більшовиків солдати-молдавани переходили на бік революції. Так, солдати 1-го молдавського полка наприкінці листопада відмовились виконувати накази «Сфатул Церія», обрали полковий комітет і прагнули до погоджених дій з Кишинівською Радою робітничих і солдатських депутатів. Не покладаючись на «національні» частини, «Сфатул Церій» звернувся до Румунського уряду за військовою допомогою³⁵.

Організатором усіх контрреволюційних сил на Румунському фронті виступила Центральна рада, що діяла у тісному контакті з «Сфатул Церієм» і штабом генерала Щербачова. Їх задум створити на південному заході Росії оплот контрреволюції підтримували військові місії США, Англії, Франції та румунські власті. Оголосивши Південно-Західний і Румунський фронти об'єднаним «Українським фронтом», Центральна рада призначила командуючим цим фронтом запеклого монархіста генерала Щербачова. Водночас вона зажадала від армійських, корпусних, дивізійних і полкових комітетів визнання її влади і примусового виділення солдатів в окремі частини за національною ознакою. Цим самим вона сподівалась викликати національні чвари і дезорганізацію в армії, підірвати сили революції на фронті. Проте армійські революційні організації фронту, виражаючи волю солдатів усіх національностей, відмовились визнати владу Центральної ради і підкоритись її наказам. ВРК VIII армії заявив, що вважає її дії самочинними і узурпаторськими, спрямованими проти єдиної законної влади на фронті — Ради Народних Комісарів³⁶. Таку ж позицію зайняли революційні організації інших армій.

Переконавшись, що армійські організації не бажають визнавати її владу, Центральна рада, спираючись на штаб Щербачова, вирішила здійснити контрреволюційний переворот на фронті. В ніч на 4 грудня контрреволюціонери заарештували частину членів більшовицького фронтового ВРК. Створений з ініціативи Центральної ради так званий «національний комісаріат», до складу якого ввійшли лідери українських, молдавських, мусульманських, польських та інших військових буржуазно-націоналістичних організацій, 4 грудня проголосив себе вищою владою на Румунському фронті³⁷.

Ввечері того ж дня члени більшовицького ВРК, які випадково уникли арешту, зібравшись у Соколах, намітили заходи по боротьбі з «національним комісаріатом». Революційний гарнізон Соколів був приведений в стан бойової готовності. Представ-

³² Газ. «Голос революції», № 123, 5 грудня 1917 р.; газ. «Голос пролетарія», № 61, 16 грудня 1917 р.

³³ Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», № 207, 14 грудня 1917 р.

³⁴ ЦДВІА, ф. 2148, оп. 2, спр. 421, арк. 78.

³⁵ Газ. «Бессарабская жизнь», № 270, 28 листопада 1917 р.; ЦДВІА, ф. 2085, оп. 1, спр. 25, арк. 45.

³⁶ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 8, арк. 3.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1320, оп. 3, спр. 3, арк. 36; ЦДВІА, ф. 2126, оп. 2, спр. 4, арк. 475.

ники ВРК вийшли в частини фронту, щоб повідомити солдатів про події, що сталися, і організувати відсіч контрреволюції³⁸.

Всі армії Румунського фронту послали Щербачову і «національному комісаріату» ультимативну вимогу звільнити більшовицький ВРК і передати йому владу. Виконком VIII армії прийняв рішення всіма засобами підтримувати революційні організації фронту³⁹. ВРК IV армії оголосив себе у стані війни з штабом генерала Щербачова і Центральною радою. Для роз'яснення контрреволюційної політики Центральної ради в IV армії було створено спеціальну комісію, на яку покладалось завдання проводити відповідну роботу серед українських, молдавських та польських солдатів⁴⁰. Контрреволюційний армійський «український комітет» повідомляв у Генеральний секретаріат у військових справах: «В армії становище дуже скрутне. Верх взяли більшовики... Телеграф в руках більшовиків, всюди ведуть агітацію проти українзації війська»⁴¹.

Щ для визволення членів більшовицького ВРК з IV армії відразу ж виступив загін моряків, але румунські власті викликали на допомогу «національному комісаріату» дві свої дивізії, і моряки змушені були відійти⁴². Все ж під тиском революційних солдатів всіх армій заарештовані члени ВРК незабаром були звільнені хоча становище на фронті залишалось напруженим.

В той час у Соколи приїхав комісар Радянського уряду С. Г. Рошаль. Під його керівництвом 6 грудня в Соколах відбулося розширене засідання фронтового ВРК, на якому було прийнято рішення продовжувати боротьбу з «національним комісаріатом», який засів у Яссах, але знайти засоби, які виключали б можливість втручання румунської воєначини. Не бажаючи допускати на фронті збройних сутичок і тим самим дарати привід румунським властям втручатись у справу російських військ, ВРК розпочав у Яссах переговори з «національним комісаріатом». Проте комітет недооцінив підступності ворога. Контрреволюціонери використали переговори для того, щоб організувати розправу над членами більшовицького ВРК. Підтягнувши до Ясс «ударників» — козаків і гайдамацькі частини — «національний комісаріат» у змові з генералом Щербачовим і румунськими властями заарештував представників ВРК на чолі з комісаром фронту С. Г. Рошалем. Частина з них була кинута у в'язниці, а С. Г. Рошаль загинув від рук кривавих катів⁴³.

Встановивши контроль над штабом Румунського фронту, Центральна рада почала розправу з армійськими військово-революційними комітетами. В ніч на 11 грудня українські націоналісти при підтримці румунського загону почали на ВРК IV армії. Заарештувавши членів ВРК, вони почали роззброювати революційні частини⁴⁴. Тєї ж ночі українські націоналісти і козаки падали на Могилів-Подільський, захопили штаб VIII армії, телеграф та інші засоби зв'язку. Видання газети «Красное знамя» припинилось. Одночасно були роззброєні більшовицькі частини місцевого гарнізону і заарештований голова ВРК армії більшовик Т. М. Хохлов. Контрреволюціонери розклеїли оголошення про розпуск ВРК⁴⁵, в ніч з 12 на 13 грудня вони заарештували в Батшанах частину членів Ради солдатських депутатів IX армії⁴⁶. В VI армії буржуазні націоналісти спровокували в Болграді збройні сутички між революційними військами, з одного боку, і «українізованими» та козацькими загонами, з другого. — але завдяки пильності більшовиків захопити владу їм не вдалося⁴⁷.

Становище, що склалося на фронті, використала королівська Румунія. 15 грудня її війська окупували Леово, Кагул та деякі інші пункти.

Несподіваним виступом внутрішня контрреволюція, підтримана румунською воєначинною, завдала тяжкого удару революційним силам фронту. Однак здійснити до кінця контрреволюційний переворот їй не вдалось. В усіх арміях фронту продовжували діяти полкові, дивізійні і корпусні військово-революційні організації, які здебільшого зберегли владу в своїх руках. Спираючись на них, більшовицькі мобілізували солдатів на боротьбу проти Центральної ради і штабу генерала Щербачова.

На лівому фланзі Румунського фронту опорою Радянської влади був армійський комітет VI армії в Болграді. На правому фланзі революційні сили гуртувались навколо ВРК VIII армії. Після захоплення контрреволюційними військами Могилева-Подільського, ВРК VIII армії, президія виконкому VIII армії і фракція РСДРП(б) виконкому звернулись до солдатів і населення із закликом об'єднатися навколо ВРК⁴⁸.

³⁸ ЦЛВІА, ф. 2067, оп. 2, спр. 71, арк. 158—159; газ. «Голос революції», № 125, 9 грудня 1917 р.

³⁹ ЦЛВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 8, арк. 5.

⁴⁰ ЦЛВІА, ф. 2118, оп. 3, спр. 2, арк. 10.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1320, оп. 3, спр. 3, арк. 30.

⁴² Газ. «Голос революції», № 125, 9 грудня 1917 р.

⁴³ Газ. «Солдатская правда», № 108, 19 грудня 1917 р.

⁴⁴ Партійний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 109.

⁴⁵ Газ. «Донецкий пролетарий», № 47, 30 грудня 1917 р.

⁴⁶ Партійний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 127.

⁴⁷ Газ. «Солдатская мысль», № 217, 8 грудня 1917 р.

⁴⁸ «Из истории борьбы за установление Советской власти...», стор. 127.

14 грудня відбулось термінове засідання революційних комітетів 11-го і 33-го корпусів для обговорення становища, що склалось у Могилеві-Подільському. Засідання займало рішучий протест проти здійсненого над ВРК армії насильства і запропонувало «національному комісаріату», утвореному в Могилеві-Подільському, негайно скласти свої повноваження. Таку ж вимогу надіслав «національному комісаріату» з'їзд 16-го армійського корпусу, що відбувався 9—16 грудня в с. Васкауца⁴⁹.

«Національний комісаріат» відмовився виконати волю армії. Тоді в Могилеві-Подільському прибули 159-та і 165-та революційні дивізії, і виступ контрреволюціонерів було ліквідовано протягом кількох годин. З 19 грудня вся влада в армії знову перейшла до рук ВРК, який очолив В. Г. Знаменський. На посаду командуючого армією був обраний Л. О. Александрович. Воєнним комендантом міста став М. І. Сєкачов⁵⁰.

10—23 грудня, в розпал боротьби на Румунському фронті, в Одесі відбувся II з'їзд Румчероду. На з'їзді були широко представлені всі армії фронту — IV, VI, VIII і IX. Всього на з'їзд прибуло 1114 делегатів, з них 396 більшовиків, 257 лівих есерів і меншовиків-інтернаціоналістів, 76 безпартійних⁵¹. Співвідношення сил на з'їзді забезпечувало лівому блоку стійку більшість.

Активну участь у роботі з'їзду брав В. Володарський, який виступив за дорученням ЦК РСДРП(б) з роз'яснення політики Радянської влади. З'їзд висловився за передачу всієї влади Радам, повністю схвалив політику Ради Народних Комісарів і обіцяв беззастережно її підтримувати. Бурхливими оплесками зустріла більшість делегатів з'їзду повідомлення про утворення в Харкові Радянського уряду України⁵². Виражаючи волю більшої частини делегатів, з'їзд підтримав ленінські декрети про мир, землю, робітничий контроль та ін. Спеціальним рішенням з'їзд затверджував контрреволюційні дії самозваного «національного комісаріату», генерала Щербачова і румунського генералітету на фронті. З'їзд запропонував армійським комітетам виділити з свого середовища командування і доручити йому ліквідацію контрреволюційних елементів на Румунському фронті⁵³. Від імені українців-делегатів з'їзду було оголошено заяву з протестом проти контрреволюційних дій Центральної ради в тилу і на фронті⁵⁴.

З'їзд обрав новий склад Центрального виконавчого комітету Румчероду, в якому провідну роль відігравали більшовики. Головою Румчероду був обраний більшовик В. Г. Юдовський. До складу ЦВК увійшли представники від усіх чотирьох армій фронту. Керований більшовиками ЦВК Румчероду відіграв важливу роль у боротьбі за перемогу Радянської влади в Одесі і на фронті.

Після з'їзду більшовики Одеси послали на фронт групу досвідчених партійних працівників. Для безпосереднього керівництва військами з ініціативи більшовиків при Румчероді був створений Фронтний відділ, який очолив В. Перпер. 28 грудня Фронтний відділ прибув у Кишинів і відразу ж приступив до організації революційних сил для боротьби з контрреволюцією. З Одеси на фронт виїхали комісари Румчероду⁵⁵. В арміях фронту більшовики розгорнули роботу по роз'ясненню солдатам-українцям і молдаванам контрреволюційної суті Центральної ради і «Сфатул Церія».

1 січня 1918 р. штаб Фронтного відділу видав наказ № 1 по військах фронту і прифронтової смуги. В наказі говорилось, що всі невинорні командири повинні негайно передати повноваження солдатським комітетам. Частинам і з'єднанням фронту пропонувалось суворо керуватись наказами і циркулярами Фронтного відділу і радянського Верховного головнокомандуючого М. В. Криленка. Накази Центральної ради, Одеського військового губернатора, «національного комісаріату» фронту і генерала Щербачова пропонувалось не виконувати. Фронтний відділ затвердив виборним революційним командуючим VIII армією Л. О. Александровича. 3 січня Фронтний відділ проголосив себе вищою владою в Молдавії і на Румунському фронті⁵⁶.

Проте контрреволюція робила все нові й нові спроби розгромити Ради і виборні солдатські організації. Румунська вояччина продовжувала роззброювати революційні частини російської армії. Рада Народних Комісарів 31 грудня звернулася до румунського уряду з нотою протесту. Радянський уряд вимагав звільнити заарештованих солдатів, покарати винних у безчинних діях і гарантувати, що подібні дії не

⁴⁹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 46, арк. 224—225; ф. 2210, оп. 1, спр. 12, арк. 30, 37.

⁵⁰ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 36, арк. 356; газ. «Донецкий пролетарий», № 47, 30 грудня 1917 р.

⁵¹ Партійний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 29.

⁵² Там же, арк. 100—101, 126.

⁵³ «В боротьбе за Октябрь. Сборник документов и материалов», Одесса, 1957, стор. 128—129.

⁵⁴ Газ. «Голос пролетария», № 65, 21 грудня 1917 р.

⁵⁵ Партійний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, од. зб. 510, арк. 4.

⁵⁶ «Борьба за власть Советов в Молдавии. Сборник документов и материалов», Кишинев, 1957, стор. 264; И. Дикова. Хроника событий в Бессарабии (март 1917 г.—январь 1918 г.), стор. 120.

повторяться⁵⁷. Однак, румунська вояччина не заспокоювалась. Становище ускладнювалось ще й тим, що на той час знову активізувалась внутрішня контрреволюція. В Кишиневі готувався контрреволюційний заколот. З-за Прута до міста підходили румунські війська, а з Києва туди був направлений полк трансільванців⁵⁸. Але розрахунки контрреволюціонерів завдати удару по революційним силах Кишинева і ліквідувати Радянську владу в краї провалилися. 6—7 січня революційні війська під керівництвом Фронтвідділу і при підтримці молдавських полків, що вступали на їхньому боці, розгромили заколотників і інтервентів. В ніч з 8 на 9 січня більшовицький армійський комітет VI армії в м. Болграді взяв під свій контроль штаб і заарештував ставленника Центральної ради командуючого націоналістичними загонами генерала Коцебу. Румунський гарнізон був повністю розгромлений. 9 січня революційні солдати і трудящі міста проголосили в Болграді Радянську владу. На посаду командуючого армією був призначений Л. С. Дегтярьов. 10 січня 1918 р., після вигнання румунських окупантів революційними військами і місцевим населенням, Радянська влада була встановлена в Рені, Вулканештах, Леово, Кагулі⁵⁹.

За наказом Верховного головнокомандуючого радянськими військами М. В. Криленка військово-революційні комітети Румунського фронту розпочали організований вивід полків, дивізій і корпусів, що перебували на території Румунії, в тил. Але румунське військове командування перешкоджало відходу революційних частин, і це призводило до гострих сутичок⁶⁰. Революційним частинам IX і, особливо, IV і VI армій доводилось прориватися через румунські засони з боями і залишити значну кількість зброї і військового спорядження на території Румунії. Найбільш революційні частини IV, VI, VIII і IX армій перетворювались у Могилеві-Подільському, Кишиневі, Болграді та інших містах і знову направлялись на фронт.

Загострення боротьби на Румунському фронті перешкодило Центральній раді своєчасно перекинути звідти свої частини в тил, зокрема в Київ, Одесу та Миколаїв, де надривали вирішальні бої. Це значно полегшило боротьбу трудящих за встановлення Радянської влади на Правобережній Україні.

Під час наступу радянських військ з тилкових районів на Київ, де Центральна рада зосередила значні сили, революційні війська VIII армії контролювали майже всі залізничні станції в своєму районі. 14 січня виконавчий комітет і ВРК VIII армії прийняли рішення негайно розпочати пересування військових частин на допомогу радянським військам, які на чолі з Ю. М. Коцюбинським наближались до Києва⁶¹. В той же час за розпорядженням ВРК VIII армії в Могилеві-Подільському був заарештований контрреволюційний армійський «український комітет», який намагався відправити на допомогу Центральній раді націоналістичні формування з фронту⁶². Під ударами радянських військ, що наступали з фронту і з тилу, головні збройні сили Центральної ради були розгромлені. 26 січня 1918 р. радянські війська визволили Київ.

Революційні солдати Румунського фронту, керовані більшовиками, внесли значний вклад у справу боротьби за перемогу Радянської влади як у Бессарабії, так і на Україні. Багато з них влилися в регулярні частини Червоної Армії і в її рядах самовіддано боролись на фронтах громадянської війни.

М. М. ТКАЧЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII — ПОЧАТОК XVIII ст.)

Нещодавно відбулася дискусія про «висхідну» та «низхідну» стадії феодальної формації, початок якої покладає стаття М. В. Нечкіної¹. У статті відзначаються два етапи історії феодалізму: 1) «висхідна» стадія, коли виробничі відносини відповідають характеру продуктивних сил та сприяють їх піднесенню, і 2) «низхідна» стадія, коли виробничі відносини стають перешкодою розвитку продуктивних сил, затримують його. М. В. Нечкіна вважає, що межею цих стадій в Росії було XVII ст.

⁵⁷ «Документи внешней политики СССР», М., 1957, стор. 79.

⁵⁸ Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», № 224, 9 січня 1918 р.

⁵⁹ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 40, арк. 8; газ. «Голос пролетарія», № 80, 14 січня 1918 р.

⁶⁰ ЦДВІА, ф. 2214, оп. 1, спр. 390, арк. 51.

⁶¹ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 2, арк. 16.

⁶² ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 40, арк. 8.

¹ М. В. Нечкіна. О «восходящей» и «нисходящей» стадиях феодальной формации, журн. «Вопросы истории», 1958, № 7, стор. 86—108.

Ця тема набула широкого та всебічного висвітлення, з'явився ряд нових досліджень, в яких опубліковано багато цікавого конкретного матеріалу з історії землеробства, стану селянства, розвитку ремісництва та промисловості, історії торгівлі в XVII—XVIII ст.² На сесіях міжреспубліканських симпозиумів було заслухано та обговорено ряд доповідей з різних питань згаданої теми³. Радянська історична наука збагадилась цінними дослідженнями з історії соціально-економічних відносин Росії XVII—XVIII ст.

У XVII ст. в Росії народне господарство підноситься на новий, вищий рівень. На Україні подібне явище спостерігалось в другій половині XVII і в XVIII ст. Після возз'єднання України з Росією на Лівобережжі почали інтенсивніше розвиватися продуктивні сили, зростало господарство, посилювалися економічні, політичні та культурні зв'язки з Росією; у другій половині XVII ст. економіка України стала невід'ємною частиною всеросійського ринку⁴. Феодальні відносини в Росії та на Лівобережній Україні вступили в «низхідну» стадію. Вони зберігали пануюче становище, але в їх надрах визрівали елементи капіталізму.

Ми спинимось на кількох питаннях проблеми, сподіваючись, що вона ще буде предметом дальшого обговорення та дослідження.

У зв'язку з ліквідацією польсько-шляхетських латифундій та послабленням феодально-кріпосницького гніту створилися сприятливі умови для піднесення господарства. У містах і селах розвивалися ремесла та промисли. Ремісник виробляв свої продукти також і на ринок. Процес відокремлення промисловості від землеробства поглиблювався. Дальший розвиток товарного виробництва визначався поширенням торгівлі та появою скупщиків⁵.

В XVII ст. на Україні досить інтенсивно розвивалися різні галузі ремесла. Цінні відомості з цього приводу наводяться в «Реєстрі всего Войска Запорожского» (1649 р.), в якому названо 47 фахів ремесла⁶. Українські ремісники завдяки своєму високому рівню майстерності були дуже популярними. З Москви приїздили спеціальні посланці на Україну для набору ремісників різних фахів⁷; у маєтках боярина Б. Морозова працювали українські будники та гутники⁸.

В другій половині XVII ст. на Лівобережній Україні створилися сприятливі умови для дальшого розвитку ремісництва. Перед великими містами, про що свідчать дані Переписних книг 1666 р.⁹ Особливо відзначалися у цьому відношенні Київ, Стародуб, Остер і Козелець. Ремісники і торгові люди в Стародубі становили 49,4% загальної кількості дворів. Серед ремісників існувало певне розшарування. Заможні цехові майстри експлуатували бідняків-ремісників, чимало яких жило в чужих хатах. Крім Стародуба ремісництво було розвинуте також у Почепській сотні та інших місцях. Почеп славився своїми ярмарками. Населення сіл сотні займалося не тільки хлборобством, а й ремеслами. Визначалися своєю торгово-ремісничою діяльністю Новгород-Сіверський, Мглин, Погар.

У Києві ремісники та торгово-промислові люди становили 43% усієї кількості

² Н. М. Дружинин. Генезис капитализма в России, «Десятый международный конгресс историков в Риме, сентябрь 1955. Доклады советской делегации», М., 1956; В. К. Яцунский. Основные этапы генезиса капитализма в России, журн. «История СССР», 1958, № 5; С. Г. Струмилин. О внутреннем рынке XVII—XVIII вв. в России, журн. «История СССР», 1959, № 4; його ж. К вопросу о генезисе капитализма в России, журн. «Вопросы истории», 1961, № 9; Передмова М. В. Устюгова до збірника «Русское государство в XVII в.», М., 1961; Н. Устюгов. К вопросу о социальном расслоении русской черносошной деревни XVII в., журн. «История СССР», 1961, № 6; А. Л. Шапиро. Об имущественном неравенстве и социальном расслоении русского крестьянства в эпоху феодализма, сборник «Вопросы генезиса капитализма в России», Л., 1960; С. Е. Индова, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов, Буржуазное расслоение крестьянства в России XVII—XVIII вв., журн. «История СССР», 1962, № 3.

³ «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы», М., 1961; «Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы в Риге. Тезисы докладов и сообщений», Рига, 1961.

⁴ «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654—1954 рр.», К., 1954, стор. 11.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 284.

⁶ Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 180, 183—187.

⁷ «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», т. III, М., 1953, стор. 205.

⁸ Ф. П. Шевченко. Назв. праця, стор. 445, 446.

⁹ В. Романовский. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII в.), «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», М., 1954, стор. 395—420; його ж. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст., журн. «Народна творчість та етнографія», 1958, № 3, стор. 89—109.

населення міста. Заможні ремісники користувалися наймаючою працею, на них також працювали підсуєдкі, що жили в їх дворах. Чимало ремісничих і торгових дворів було в Острі. Навколо міста, в слободах і на хуторах жило сільськогосподарське населення. В розвитку міста певну роль відіграло його зручне географічне становище (р. Десна, близькість Києва, Чернігова та Ніжина). У XVIII ст. Остер зберігав важливе економічне значення¹⁰.

З міст південної частини Лівобережжя ремісницькою та торговельною діяльністю славився Переяслав, де ремісники, торгові люди, мірошники та грецькі купці становили 73% загальної кількості населення міста. Визначним ремісничим осередком Лівобережжя були Прилуки, де 36% усіх дворів належало ремісникам. За даними В. Ромяновського, на підставі Переписних книг 1666 р., в 36 містах Лівобережжя ремісники і торгові люди становили 34% загальної кількості населення. За неповними відомостями, на початку XVIII ст. на Україні існувало близько 300 професій ремесла та промислів¹¹. Частина ремісників працювала на широкому ринку. О. Лазаревський, розглядаючи універсал 1695 р., де говориться про ремісництво в с. Великій Загорівці (Ніжинського полку), писав, що в багатолюдних селах частина жителів займалась ремеслом¹². Подібне явище було і в інших полках.

У другій половині XVII ст. на Лівобережній Україні значно зріс попит на ремісничі вироби. Цехова організація, що тоді існувала в містах і селах, не мала сили затримати розвиток ремесла поза межами цеху. Дуже поширились ткацтво, ковальство, гончарство, зростала спеціалізація в харчовій, деревообробній промисловості, розвивалось залізне виробництво, збільшувалась кількість будівельних робітників, з'являлись нові види ремесла. Дедалі поглиблювався поділ праці. Заможні міщани та купці брали участь у скуповуванні ремісничих виробів та продуктів сільського господарства і перепродували їх. Торговці-скупщики в другій половині XVII ст.— дуже поширене явище. Їх роль з розвитком ринку збільшувалась.

Розгортав свою діяльність торговий та лихварський капітал. У деяких містах завдяки активності скупщиків значно багатіла заможна верхівка. Відомо, що стародубський війт С. Ширай (1681—1708) розбагатів, торгуючи прядивом, скуповуючи його через своїх агентів по селах. Скупщики перепродували чимало продуктів сільського господарства, ремесел та промислів. Це явище було пов'язане з поширенням дрібного виробництва на півночі Лівобережжя та в окремих місцевостях на півдні. Дальший розвиток тут товарного виробництва відбувався з поширенням торгівлі. В. І. Ленін зазначав, що дрібні селянські промисли в масі випадків породжували скупщиків, які займались закупкою сировини та продажем куплених продуктів. «Основна господарська операція скупщика полягає в купівлі товару (продукту або сировини) для перепродажу його. Інакше кажучи, скупщик є представник торговельного капіталу»¹³. Подібні скупщики були у Києві, Переяславі, Ніжині, Батурині, Чернігові, Нових Млинах та інших містах.

У другій половині XVII ст. характерною особливістю економічного життя села Лівобережної України було поєднання селянських промислів з землеробством. Існувало кілька форм такого поєднання¹⁴. В окремих місцевостях Лівобережжя, особливо на півночі, існували села, населення яких жило лише з ремесла. Наприклад, на Стародубщині жителі с. Василівки жили з того, що заробляли «бондарським ремеслом». Джерелом існування частини людей с. Білоусівки був дерев'яний посуд. В с. Уличі населення купувало ліс і робило «каді та куфи»¹⁵. Поширеним було виникнення та інші промисли. Назви сіл Бондарівка, Гончарівка, Шаловалівка, Колесники, Деглівка, Нові Млини, Кузнеці, Котларове та чимало інших свідчать про заняття населення, що з них жило. На півночі Лівобережжя, на території Стародубського та Чернігівського полків, відбувалось перетворення ремесла в дрібне товарне виробництво, розвиток якого у промисловості давав «поштовх розкладові селян землеробів»¹⁶. У XVII ст. цей процес відбувався на Слобідській Україні і поширювався на південь Лівобережжя.

В історії промислів певну роль відіграла сімейна кооперація, яка у XVIII ст. набирає найбільшого поширення на півночі Лівобережжя в галузях дерев'яних виробів та гончарства. Наприклад, у с. Охромійовичах (Чернігівський полк) основним джерелом існування його мешканців було виготовлення посуду, возів та колес¹⁷. У підготовці матеріалів та вироблених посуду брали участь усі члени сім'ї. Сімейна коопе-

¹⁰ М. Ткаченко. Місто Остер в XVII—XVIII вв. Записки історико-філологічного відділу, кн. VI, К., 1925, стор. 151—207.

¹¹ О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., К., 1963, стор. 163.

¹² А. Лазаревський. Описание старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 144.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 307.

¹⁴ «Переписні Книги 1666 р», К., 1933, стор. 52, 74, 80 та ін.

¹⁵ А. Лазаревський. Описание старой Малороссии, т. I, К., 1889, стор. 233.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 324.

¹⁷ «Опис Новгородсьверського намісництва», К., 1931, стор. 347. Пізніше відомості цього джерела в ряді випадків можна також відносити до другої половини XVII ст. Свої вироби селяни продавали на ярмарках.

рація була «основою капіталістичної кооперації»¹⁸. Дрібне товарне виробництво набувало поширення в районах, де існувала рента грішми¹⁹, зокрема на Чернігівщині, Стародубщині, Ніжинщині та в інших місцях.

На Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. в старшинських та монастирських селах продуктова та грошова ренти були більш відомі, ніж відробіткова. При натуральній ренті вже виникали зміни в стані окремих безпосередніх виробників, з'являлися зародки їх розкладу, які далі розвивалися при грошовій ренті²⁰. В місцевостях, де існувала ця форма ренти, були розвинуті торгівля, товарне виробництво, міська промисловість, грошовий обіг. У другій половині XVII ст. в економіці Лівобережжя набули значного поширення млинарство, винокуріння, будівництво рудень, буд, гут та інших підприємств. Використання водяного двигуна в промисловості підготувало появу мануфактури.

Винокуріння, як уже не раз справедливо відзначалося в літературі, мало в другій половині XVII ст. товарний характер і було одним з основних джерел збагачення старшини, купців. З інших галузей слід відзначити зростання виробництва сукна, особливо на півночі Лівобережжя. У джерелах зустрічається чимало вказівок про заспокування воляного кола при виробництві сукон. Поширення ткацтва підготувало появу мануфактури на початку XVIII ст.

Гути, рудні та буди знаходились переважно на володільчеській землі. Організаторами рудень були так звані рудники²¹. С. Г. Струмилін, характеризуючи рудні XVII ст., писав, що в Рокитинській рудні (тоді Смоленський повіт) поділ праці в 1670 р. становив уже «складну кооперацію і при значному числі горнів створював початкові форми мануфактури»²². Такими були рудні і на Лівобережній Україні, вони з'являлись початковими формами мануфактурного виробництва.

Протягом другої половини XVII—XVIII ст. далі розвивався ринок, що було ознакою загального економічного піднесення на Лівобережній Україні. Значно зросли населення (на початку XVIII ст. за неповними даними було 1915 поселень), кількість торгових осередків, міська промисловість, поширились ремесла та промисли, натуральне господарство розкладалося.

Привілеї, підтвержені російським урядом містам Лівобережжя, давали можливість розгорнути активну діяльність українським купцям та іншим «торговим людям». У другій половині XVII ст. розвивались і міцніли економічні зв'язки з російськими містами. В прикордонні російські міста українські купці, ремісники та селяни привозили вироби ремісництва та продукти сільського господарства^{23–26}. Пожвавлення економічних зв'язків України з Росією сприяло зближенню братніх народів, позитивно впливало на їх господарський та культурний розвиток.

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. значно зросла торговельна діяльність мішан та купців на Україні, збільшилась кількість дрібних та великих торговельних осередків. Останніх, за неповними відомостями, у 1665 р. на Лівобережжі було понад 40²⁷. Дрібні торгові осередки об'єднувались з більшими і включались у систему внутрішнього ринку. В останній чверті XVII ст. кількість торговельних осередків збільшилась, а на початку XVIII ст. на Лівобережній Україні їх було понад 100. Активну участь у торгівлі брали купці, міщани, ремісники, козаки, селяни, які привозили продукти сільського господарства та вироби ремісників. Чимало діяльність розгорнули в XVIII ст. у Стародубському полку скупщики прядива, худоби, шкури, меду та інших товарів; у Глухівській, Коропській та інших сотнях козаки та селяни продавали чимало свого хліба на ярмарках.

Особливо відзначалися торговельною активністю ярмарки у Києві, Ніжині, Баршівці, Стародубі, Чернігові, Переяславі, Прилуках, Почепі, Мглині, Кролевіці та інших містах. Велике значення мав відомий в XVII—XVIII ст. Кролевецький ярмарок²⁸. Значно зросли економічні зв'язки Лівобережжя з Москвою, яка стала центром всеросійського ринку, та з російськими торговими осередками. За відомостями Московської митної книги, у 1693—1694 рр. у Москві було продано українських товарів на суму 21,2 тис. крб. Товари були привезені з Києва, Ніжина, Стародуба та з інших

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 299.

¹⁹ П. Хромов. Очерки экономики капитализма в России, М., 1957, стор. 135.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 142.

²¹ Докладні відомості про рудні зібрані в цікавій праці П. К. Федоренка «Рудні Лівобережної України в XVII—XVIII вв.», М., 1960.

²² С. Г. Струмилін. История черной металлургии, т. I, М., 1954, стор. 41.

^{23–26} Там же, стор. 434—440.

²⁷ С. Соловьев. История России с древнейших времен, т. XI, 2-е издание («Общественная Польза»). Дополнение, стор. 346.

²⁸ А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. II, К., 1902, стор. 378—379.

міст. Київ, Ніжин, Чернігів, Кролевець, Стародуб, Мглин та інші визначні торгово-економічні пункти були тісно зв'язані з Москвою²⁹.

В кінці XVII і на початку XVIII ст. значну торговельну діяльність розгорнули українські купці та міщани. Стародубський вїйт С. Ширай у 1704 р. привіз з Мглина до Москви 1526 пудів прядива, а звідти воно було відправлено до Архангельська. З інших купців відзначалися Скороупа, Дем'янович, Черніговець та ін. У 1706 р. стародубські купці склали угоду з голландцями на доставку товарів з України. У Ширай були склади для товарів, які він скуповував. Про великі операції, що проводилися на Стародубщині, свідчить документ 1719 р., в якому сказано, що в Погарі, Мглині, Стародубі було закуплено 240 тис. пудів прядива на 840 тис. крб. У 1712 р. за дорученням російського уряду стольник Зінов'єв закупив на Україні і в Смоленській області прядива на 100 тис. крб.³⁰

У другій половині XVII ст. на Лівобережній Україні певного значення в економічному житті почав набувати чумацький промисел; в ньому брали участь заможні козаки та селяни, які торгували сіллю, рибою та іншими товарами³¹. Торгівля була одним з джерел накопичення капіталів у купців.

Друга половина XVII ст. характеризується активізацією торгово-промислової діяльності старшини та монастирів. В їх господарствах значно розвивалася промисловість: млинарство, винокуріння, рудні, гуті, буди та інші підприємства. Чималі прибутки старшина одержувала від продажу худоби на закордонних ярмарках. Стародубський полковник П. Рославець мав великі прибутки від продажу горілки. Торгівля, відкупи, винокуріння були джерелами накопичення капіталів старшини. Все це підготувало умови первісного нагромадження капіталу і переходу до капіталістичного підприємства³².

З другого боку, зростала кількість неміщух людей, які старшина намагалася зроби своїми підданими та використовувати в господарстві, експлуатуючи їх працю. Кількість незабезпеченого населення збільшувала неосіла людність: війни, переселення з Правобережжя та інші умови сприяли зростанню цієї групи. «Для дрібних виробників,— писав К. Маркс,— збереження або втрата умов виробництва залежить від тисячі випадковостей, і кожна така випадковість або втрата рівнозначна зубожінню»³³. Таких випадків на Лівобережній та Правобережній Україні було багато. Тяжкий стан збіднілої людності використовувала старшина, жорстоко її експлуатуючи. В зв'язку зі змінами в економічних та соціальних відносинах у XVII ст. значно загострилася класова боротьба. Отже, після воз'єднання України з Росією значно піднеслося господарство Лівобережжя, збільшилася посівна площа, розвивалися ремесла, промисли, торгівля. В кінці XVII—XVIII ст. зріс зв'язок торгового капіталу з виробництвом, відбувся процес нагромадження капіталу.

Велике значення мав вплив всеросійського ринку на розвиток товарного виробництва, на піднесення ремесла. На Лівобережній Україні існувало чимало визначних торгово-ремісничих осередків, міцніли економічні зв'язки України з Росією. Все це руйнувало середньовічну відособленість українських земель. Зростало дрібне товарне виробництво, поширювався та поглиблювався поділ праці.

У другій половині XVII ст. значно розвинулись рудні, буди, гуті (перехідна форма від ручних селянських промислів до мануфактури), в першій треті XVIII ст. виникли мануфактури.

Наша стаття не охоплює всіх питань про «низхідну» стадію феодальної форми на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII ст., проте подані в ній матеріали показують, що в економічному житті Лівобережжя вже в XVII ст. були такі нові явища, які свідчили про існування паростків капіталістичних відносин. Вони розвивалися далі в XVIII ст., руйнуючи відживаючий феодально-кріпосницький лад, підготовляючи появу капіталізму.

²⁹ Б. Б. Кафенгауз. Экономические связи Украины с Россией в конце XVII—начале XVIII в., «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», М., 1954, стор. 423—424.

³⁰ «Записки истор.-фил. відділу ВУАН», т. XXVI, К., 1931, стор. 329—330, 338—339.

³¹ Журн. «Киевская старина», 1901, № 11, стор. 223—226. Докладніше див. Н. Г. Слабеев. Торгово-транспортный (чумацкий) промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины XVIII—первой половины XIX в., К., 1960.

³² А. А. Нестеренко. Первоначальное накопление капитала на Украине, журн. «Вопросы истории», 1958, № 11, стор. 142—143.

³³ К. Маркс. Капитал, т. 3, К., 1952, стор. 609.

Замітки

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ СЕРЕД РОБІТНИКІВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

(1946—1950 рр.)

Четверта п'ятирічка (1946—1950 рр.), що здійснювалася в складних умовах післявоєнних труднощів і культу особи, була важливим етапом у боротьбі Комуністичної партії за розвиток соціалістичного змагання. Законом про четвертий п'ятирічний план Української РСР передбачалось всемірно підвищувати культурно-технічний рівень робітників провідних галузей промисловості України, перевищити довоєнний рівень продуктивності праці на основі повного використання робочого дня та вдосконалення виробничих процесів шляхом поширення передового досвіду, забезпечити всемірне залучення робітників та інженерно-технічної інтелігенції до справи здійснення п'ятирічного плану на основі соціалістичного змагання¹.

На Україні першими прапор соціалістичного змагання підняли робітники Макіївського металургійного заводу ім. Кірова, які у травні 1946 р. виступили ініціаторами всесоюзного соціалістичного змагання металургів. На їх заклик зразу ж відгукнулись металурги Придніпров'я, Магнітогорська, Нового Тагіла, Кузнецька, Маріуполя, Донецька, Ленінграда, Челябінська та інших міст². Вслід за металургами у травні того ж року у всесоюзне соціалістичне змагання включились шахтарі Донецької області. Це були перші струмки могутнього потоку всенародного соціалістичного змагання, організованого Комуністичною партією, яке до кінця 1948 р. охопило понад 90% робітничого класу України³.

Щоб забезпечити виконання умов всесоюзного соціалістичного змагання, липневий Пленум ЦК КП(б)У 1946 р. зажадав від партійних організацій конкретного керівництва змаганням, залучення до його організації професійних спілок, забезпечення широкої гласності і популяризації кращих досягнень передовиків виробництва, охоплення соціалістичним змаганням усіх трудящих. Обкомами КП(б)У були проведені партійно-господарські активи, які зосередили увагу первинних партійних організацій на необхідності підвищення продуктивності праці. З метою поширення досвіду передовиків під керівництвом партійних органів проводились технічні наради і конференції, де новатори виробництва обмінювались досвідом, вносили пропозиції по поліпшенню технічного навчання робітників, колективно намічали шляхи дальшого розвитку соціалістичного змагання. У квітні 1946 р. Донецький обком КП(б)У скликав нараду передовиків шахт і заводів області, на якій 28 новаторів виробництва у своїх виступах розповіли про кращі методи підвищення кваліфікації робітників та шляхи досягнення високої продуктивності праці⁴. У травні того ж року Луганський обком КП(б)У у Кадіївці провів зліт передових робітників області, на якому було узагальнено кращий досвід прохідників шахт⁵. На початку серпня 1946 р. Дніпропетровським обкомом КП(б)У у Кривому Розі було скликано нараду передових людей Кривбасу, у роботі якої взяла участь делегація донецьких шахтарів⁶. У листопаді 1946 р. в Харкові була скликана нарада новаторів виробництва, які виконали по п'ять річних норм⁷.

Соціалістичне змагання охопило і ділянку виробничо-технічної підготовки кадрів. Так, у 1949 р. з ініціативи трудящих Донбасу учбово-курсові комбінати важкої

¹ «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр.», К., 1946, стор. 7, 44.

² Газ. «Правда», 16 травня 1946 р.

³ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 510.

⁴ Газ. «Правда України», 28 квітня 1946 р.

⁵ Газ. «Правда України», 16 липня 1946 р.

⁶ Газ. «Правда України», 7 серпня 1946 р.

⁷ Газ. «Правда», 25 листопада 1946 р.

промисловості України почали змагатись за дострокове виконання планів підготовки резервів робітничих кадрів і прискорення на цій основі комплексної механізації шахт. Завдяки належній загальноосвітній підготовці робітників, які переважно закінчили сім і більше класів, механізатори Донбасу у ході змагання одночасно освоювали роботу на кількох споріднених машинах⁸.

Активну участь у соціалістичному змаганні, в боротьбі за підвищення продуктивності праці брав комсомол України, по путівках якого на відбудові вугільних шахт, металургійних і машинобудівних заводів працювали десятки тисяч молодих робітників. Взятиши шефство над будовами Донбасу, комсомольці республіки уже в перші роки п'ятиріччя своїми силами відбудували 18 шахт, зібрали близько 300 тис. одиниць устаткування і механізмів для вугільної промисловості басейну⁹. На промислових підприємствах України на кінець четвертої п'ятирічки налічувалось понад 6500 бригад, що здійснювали комсомольський контроль за підвищенням культурно-технічного рівня і продуктивності праці молодих робітників¹⁰.

Вперше в четвертій п'ятирічці підсумки всесоюзного соціалістичного змагання були підведені за вересень 1946 р. перехідні Червоні Прапори Ради Міністрів СРСР та грошові премії були присуджені колективам трудящих коксового цеху Новомакіївського коксохімічного заводу, шахтоуправління «Інгулець» тресту «Кривбасруда», Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції та ін.¹¹ Металурги України (особливо заводів ім. Кірова, «Азовсталь», Єнакіївського) в першому півріччі 1946 р. видали понад план значну кількість металу¹². Вугільники Донбасу в першому році п'ятирічки видали вугілля на 11 млн. т більше, ніж у 1945 р., а продуктивність їх праці за цей час зросла на 10%¹³. Уже в 1947 р. Донецька область досягла 59,4% довоєнного рівня валової продукції промисловості. Ці факти свідчили про те, що трудящі республіки під керівництвом ЦК «ВКП(б) і ЦК КП(б)У успішно справилися з великими господарсько-політичними завданнями післявоєнної п'ятирічки¹⁴. Проте продуктивність праці робітників металургійної і вугільної промисловості України в перші роки п'ятирічки все ще різко відставала від довоєнного рівня. На підприємствах важкої промисловості в ряді випадків робітників було більше, ніж до війни¹⁵. Продуктивність праці на одного робітника в 1946 р. на заводі ім. Держжинського (м. Дніпродзержинськ) становила 51,7% довоєнного рівня¹⁶, на вугільному комбінаті «Донецьквугілля» — 50% довоєнного рівня¹⁷. В Криворізькому залізорудному басейні продуктивність праці в 1947 р. становила приблизно 62,5% довоєнного рівня, а на Нікополь-Марганцевому руднику — 61%¹⁸. Однією з причин низької продуктивності праці була недостатня технічна підготовка робітників та недостатня забезпеченість підприємств новою технікою, а також не завжди вміле використання наявної техніки.

Усвідомлюючи назрілі завдання, робітничий клас України під керівництвом партійних організацій за починком ленінградців на початку другого року п'ятирічки розгорнув соціалістичне змагання за виконання народногосподарського плану 1947 р., до 30-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції, а через деякий час — за виконання п'ятирічки в чотири роки. Основний зміст змагання полягав, насамперед, у боротьбі за вищу продуктивність праці.

У травні 1947 р. Центральний Комітет КП(б)У прийняв постанову, спрямовану на дальше розгортання соціалістичного змагання на підприємствах і будовах Української РСР. ЦК КП(б)У зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми партії, всі первинні партійні організації докорінно поліпшити керівництво змаганням у промисловості, довести до кожного робітника конкретні соціалістичні зобов'язання, організувати широку гласність змагання, його результати обговорювати на відкритих партійних і робітничих зборах, виробничих нарадах, у цехах та бригадах.

12 вересня 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову, в якій зобов'язував обкоми, міськкоми та райкоми партії поліпшити роботу профспілкових організацій по керівництву соціалістичним змаганням, зокрема, зосередивши їх увагу на підвищенні кваліфікації робітників, впровадженні передових методів праці, поліпшенні побутових умов робітників¹⁹. Виконуючи постанову ЦК КП(б)У, партійні організації Ук-

⁸ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 7, оп. 17, од. зб. 2088, арк. 20.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, од. зб. 1394, арк. 259, 309.

¹⁰ Там же, од. зб. 2088, арк. 20.

¹¹ Газ. «Правда», 27 жовтня 1946 р.

¹² Газ. «Правда», 1 липня 1946 р.

¹³ Газ. «Луганская правда», 1 січня 1947 р.

¹⁴ Партійний архів Донецької області, ф. 326, од. зб. 181, арк. 61, 62, 78, 91.

¹⁵ Там же, од. зб. 123, арк. 10, 54.

¹⁶ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 19, од. зб. 1471, арк. 22.

¹⁷ Газ. «Правда», 27 жовтня 1946 р.

¹⁸ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 19, од. зб. 2, арк. 61.

¹⁹ Газ. «Правда Украины», 15 жовтня 1947 р.

раїни добилися покращання роботи профспілок і разом з ними забезпечили виконання виробничих планів з перших місяців третього року п'ятирічки. Так, партійні і профспілкові організації Дніпропетровської області стали глибше вникати в питання організації виробництва, технічного навчання робітників, механізації, нормування та оплати праці. Це сприяло тому, що випуск валової продукції промисловості по області у січні 1948 р. зріс на 22,8% у порівнянні з груднем 1947 р.

За почином трудящих Москви в 1948 р. на Україні широко розгорнулося соціалістичне змагання за рентабельну роботу підприємств, за відмовлення від державних дотацій, за понадпланові нагромадження і зниження собівартості продукції. Ця форма соціалістичного змагання настільки поширилася, що до кінця 1948 р. охопила колективи промислових підприємств і транспорту всіх республік, країв та областей СРСР і дала країні понадпланової економії більше 4 млрд. крб.²⁰.

Виконуючи рішення XVI з'їзду КП(б)У, який відбувся у січні 1949 р., партійні організації всемірно поширювали і розвивали нові форми соціалістичного змагання. Так, на початку 1949 р., відповідаючи на заклик робітничих колективів 103 промислових підприємств Москви та Московської області, трудящі України розгорнули соціалістичне змагання за прискорення оборотності оборотних коштів шляхом скорочення виробничих циклів, застосуванням потокових і конвейєрних методів праці, шляхом механізації і впровадження передової технології, економії матеріалів та своєчасної реалізації готової продукції²¹. Зокрема, почин москвичів був широко підтриманий на підприємствах Запоріжжя. Запорізький міськком КП(б)У добився того, що на підприємствах міста виникли нові форми соціалістичного змагання, які стали згодом надбанням усієї країни. Так, колектив трудящих Запорізького коксохімічного заводу виступив з ініціативою дострокової оплати рахунків своїх постачальників. Через деякий час трудящі цього ж заводу розпочали боротьбу проти затримки виготовленої продукції на складах підприємств, за негайну її відправку за призначенням²². Бюро Запорізького обкому КП(б)У підтримало цінну ініціативу коксохіміків. У республіці також широко розгорнулося змагання за звання бригад відмінної якості продукції.

Боротьба трудящих під керівництвом Комуністичної партії за дострокове виконання четвертої п'ятирічки дала свої наслідки. Рівень розвитку промисловості СРСР наприкінці 1947 р. наблизився до рівня 1940 р., а в 1948 р. перевищив його на 17%²³. На вересень 1949 р. було досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва в районах, що потерпіли від ворожої окупації²⁴.

Всередині 1949 р. на підприємствах України розгорнулося соціалістичне змагання за виконання і перевиконання виробничих норм усіма робітниками. Ця форма змагання виникла за почином комуністів механічно-складального цеху № 2 Харківського заводу «Серп і молот» і швидко стала досягненням робітників Донбасу, Придніпров'я, Києва. У Донбасі ініціатором такої форми змагання виступив колектив шахти № 29 тресту «Рутченківвугілля»²⁵. Робітники змагались за виконання і перевиконання норм кожного дня, кожної декади і кожного місяця. ЦК КП(б)У схвалив почин кращих колективів Харкова, Донбасу і зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У та первинні партійні організації широко популяризувати цей досвід з тим, щоб усі робітники республіки піднялись до рівня передовиків. В результаті на підприємствах України помітно знизувалась кількість тих, що не виконували норм виробітку. Так, на шахтах тресту «Куйбишеввугілля» комбінату «Донецьквугілля» в серпні 1949 р. було 20,5% робітників, які не виконували виробничих норм, у вересні — 14,1%, у жовтні — 13,9%²⁶. У Харкові в 1950 р. на 200 підприємствах не було робітників, які не виконували б виробничих норм²⁷. В останньому році п'ятирічки соціалістичне змагання за виконання і перевиконання виробничих норм переросло у змагання за виконання робітниками двох-трьох норм²⁸.

На основі зростання культурно-технічного рівня робітників і боротьби за виконання і перевиконання виробничих норм усіма робітниками партійні організації Донбасу розгорнули соціалістичне змагання за впровадження комплексної механізації. Ініціаторами цього руху виступили передові шахти № 3-біс Донецької області та № 10 ім. Артема Луганської області. Застосовавши індустріальні методи праці, шахтарі Донбасу добилися значних господарських успіхів. Так, у Луганській області в 1949 р. близько 50 шахт до Дня шахтаря виконали річні норми і працювали в рахунок 1950 р., понад 1200 шахтарів виконали свої п'ятирічні норми, більше 350 гір-

²⁰ Газ. «Правда», 25 листопада 1948 р.

²¹ Газ. «Правда», 26 січня 1949 р.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, од. зб. 78, арк. 125, 124, 126.

²³ Журн. «Большевик», 1948, № 21, стор. 3.

²⁴ Журн. «Большевик», 1949, № 21, стор. 5.

²⁵ Газ. «Правда», 18 вересня 1949 р.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, од. зб. 84, арк. 209, 210.

²⁷ Газ. «Соціалістична Харківщина», 14 лютого 1950 р.

²⁸ Газ. «Правда України», 18 серпня 1950 р.

ників видобували вугілля в рахунок 1953—1954 рр.²⁹ Сотні тисяч гірників успішно завершували відбудову і будівництво нових шахт Донбасу.

Велику роль в організації соціалістичного змагання робітників важкої промисловості відіграли добові й місячні графіки, впроваджені на підприємствах на основі передових нормативів. Така організація праці мобілізувала робітничі колективи на боротьбу за час, за години, хвилини, підносила культуру виробництва, забезпечувала досягнення високих техніко-економічних показників. До кінця п'ятирічки на Україні за графіками працювало багато провідних підприємств промисловості, зокрема шахта № 3-біс тресту «Чистяківантрацит», завод «Запоріжсталь», Ново-Краматорський машинобудівний завод та ін.

Особливе місце у підвищенні продуктивності праці займав масовий рух раціоналізаторів і винахідників. Ця справа, зокрема, була добре поставлена на найбільших підприємствах Донецька, Краматорська, Горлівки, Запоріжжя, Дніпропетровська, Дніпродзержинська і Києва.

Широкий розмах соціалістичного змагання в 1946—1950 рр. сприяв тому, що виробництво валової продукції всієї промисловості УРСР (без промисловості колгоспів) на одного робітника в 1950 р. у порівнянні з 1940 р. збільшилося на 13%. Приріст промислової продукції на Україні за рахунок підвищення продуктивності праці становив 66,8%³⁰. У головних галузях промисловості УРСР продуктивність праці робітників за 1946—1950 рр. підвищилась у 2—3 рази, перевищивши довоєнні показники³¹. Зростання продуктивності праці в СРСР супроводжувалося зниженням собівартості промислової продукції: у 1947 р. на 2%, 1948 р.— 8,6%, 1949 р.— 7,3%, 1950 р.— на 6%. Один же процент зниження собівартості в промисловості СРСР у 1950 р. дорівнював більш як 3 млрд. крб.³² Завдання четвертої п'ятирічки за обсягом промислового виробництва були перевиконані на 25%. Продуктивність праці у промисловості СРСР за 1946—1950 рр. зросла на 37%, порівнюючи з довоєнним рівнем.

За трудові подвиги в соціалістичному змаганні і розвиток технічного прогресу тільки у вугільній промисловості УРСР за роки четвертої п'ятирічки нагороджено орденами і медалями СРСР 81 тис. трудящих, 150 гірникам присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, понад 100 шахтарям — лауреата Державної премії³³. Робітники важкої промисловості України йшли в перших рядах борців за виконання господарсько-політичних завдань п'ятирічки. Велику організуючу і мобілізуючу роль у розгортанні змагання відіграла Комуністична партія.

А. С. КОВАЛЬЧУК

ПРО ПЕРЕБУВАННЯ Г. М. ДИМИТРОВА В ОДЕСІ У 1926 Р.

Після поразки вересневого повстання 1923 р. в Болгарії багато болгарських комуністів, комсомольців і безпартійних революціонерів прибуло до Радянського Союзу, зокрема на Україну. Вони, як і політичні емігранти з інших країн, створювали свої національні або інтернаціональні клуби, які в 20—30-х роках разом з МОДР СРСР проводили велику роботу по інтернаціональному вихованню трудящих. Болгарські клуби з'явилися у Москві, Ленінграді, а болгарські секції — при інтерклубах в Одесі та Харкові¹.

Болгарська секція в Одесі, яка була створена в січні 1925 р.², проводила значну культурно-освітню і пропагандистську роботу серед болгарського населення Одещини, яке в той час становило близько 36 тис. чоловік³. Змушені перебувати вдалині від своєї вітчизни, болгарські політемігранти виявляли великий інтерес до життя і боротьби в своїй країні. При болгарській секції Інтерклубу ім. К. Маркса в Одесі працювали гуртки по вивченню історії БКП, політичної економії, історії революційного руху в Болгарії та ін. Станке Димитров-Марек та інші відповідальні працівники болгарського представництва при Виконкомі Комінтерну неодноразово приїздили в Одесу, щоб проінформувати своїх співвітчизників про внутрішнє становище в Болгарії і в

²⁹ Газ. «Луганская правда», 18 серпня 1949 р.

³⁰ «Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник, 1917—1957», К., 1957, стор. 31, 32.

³¹ «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 535—536.

³² Журн. «Большевик Украины», 1951, № 6, стор. 49.

³³ «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 535—536.

¹ Партійний архів Одеської області, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 926, арк. 4.

² Там же, од. зб. 374, арк. 37.

³ Там же, арк. 39.

БКП⁴. В Одеському партархіві нещодавно нами були виявлені невідомі досі матеріали про перебування Георгія Дмитрова в 1926 р. у м. Одесі, де він виступав 20 липня на загальних зборах болгарських політемігрантів в Інтерклубі з доповіддю⁵. Розповідаючи про становище у Болгарії, Дмитров спочатку спинився на подіях, зв'язаних з фашистським переворотом 9 червня і вересневим повстанням 1923 р. в Болгарії. В той час у БКП були люди, які схвалювали тактику Компартії під час фашистського перевороту 9 червня і засуджували її дії під час вересневого повстання. Роз'яснюючи неправильність такої точки зору, Г. Дмитров з усією рішучістю заявив, що помиляється той, хто заявляє, що 9 червня БКП не повинна була піднімати маси на боротьбу. Доповідач підкреслив, що у вересні 1923 р. керівництво БКП діяло цілком вірно, піднявши маси на збройне повстання проти фашистського режиму, незважаючи на те, що окремі товариші заперечували проти революційних дій⁶. Проявляти бездіяльність у той час, коли буржуазний уряд 12 вересня організував напад на Компартію, заарештував понад дві тисячі її активних членів і готувався завдати нового, ще жорстокішого удару по революційним силам, було б безумством. Закликавши маси до збройної боротьби з фашизмом, БКП врятувала свою революційну честь⁷. Далі Дмитров відзначив ряд причин поразки вересневого повстання в Болгарії і перейшов до аналізу становища в країні й тактики партії після вересневого повстання.

У доповіді відзначалося, що закордонне керівництво БКП, оцінивши обстановку, спочатку вірно орієнтувало партію на підготовку нового збройного повстання для повалення фашистського режиму Цанкова і створення робітничо-селянської влади, тому що внутрішні обставини в країні були тоді сприятливі для цього. Але у 1924—1925 рр. обстановка в Болгарії і в цілому на Балканах різко змінилась. Керівництво БКП прийняло рішення зняти курс на збройне повстання і взяти новий — на згуртування та консолідацію розгромлених революційних сил і проведення широкої пропагандистської роботи в масах⁸.

Значне місце в доповіді відводилось характеристиці внутрішнього економічного і політичного становища в країні. Дмитров показав, що уряд Ляпчева тільки на словах видавав себе за більш демократичний, а на ділі проводив той самий курс, що й попередній уряд, тільки іншими, облудними методами. Становище болгарських трудящих залишилось таким самим важким, як і раніше. Г. Дмитров наголошував на тому, що БКП повинна дедалі згуртовувати свої ряди, вести масову роботу і зміцнювати союз робітників і селян. Доповідач відзначив, як вірадний факт, створення профспілкової організації НРПС з її органом «Єдинство», відновлення революційного профспілкового руху в країні⁹. Він поставив перед болгарськими політемігрантами ряд завдань, зокрема — глибоко і всебічно вивчати російський революційний досвід, щоб використати його уроки в своїй дальшій революційній діяльності¹⁰.

Після доповіді Г. Дмитров відповів на ряд запитань болгарських політемігрантів і взяв участь в обговоренні резолюції про становище політемігрантів¹¹.

На жаль, не пощастило виявити точно, який час Г. Дмитров перебував в Одесі. Але цілком достовірно, що його перебування не було тривалим, тому що 12 серпня 1926 р. Г. Дмитров уже перебував на віденському розширеному засіданні ЦК БКП¹².

Доповідь Г. Дмитрова, в якій дається глибокий аналіз внутріполітичного становища в Болгарії в початковий період стабілізації капіталізму, розкривається розстановка класових і політичних сил в країні і характеризується тактика БКП до і після вересневого повстання 1923 р., як і сам факт перебування Г. Дмитрова у липні 1926 р. в Одесі, мають великий науковий і політичний інтерес. Той факт, що Г. Дмитров по дорозі у Відень вирішив заїхати в Одесу¹³, де була значна кількість болгарських політемігрантів, говорить про те, що він хотів перед цим засіданням ЦК, де вирішувались питання тактики партії, поговорити особисто з своїми співвітчизниками, дізнатись про їх настрої і думки з найбільш актуальних питань тактики партії.

⁴ Партійний архів Одеської області, од. зб. 1283, арк. 1—5.

⁵ Протокольний запис виступу Г. М. Дмитрова зберігається в Партійному архіві Одеської області (ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 925, арк. 31—34).

⁶ Там же, арк. 31.

⁷ Там же, арк. 31 зв.

⁸ Партійний архів Одеської області, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 925, арк. 32.

⁹ Там же, арк. 33 зв.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, арк. 34.

¹² Див. Георги Дмитров. Сьчинення, т. 8, стор. 470.

¹³ Ще з Кисловодська, де в червні—липні 1926 р. Г. М. Дмитров перебував на відпочинку, він в одному з листів писав, що збирається заїхати в Одесу, щоб поговорити з болгарськими політемігрантами.

В наступні роки Г. Дмитров підтримував постійні зв'язки з болгарськими політемігрантами, які проживали в Одесі, Харкові, Києві та інших містах України. В Партійному архіві Одеської області зберігається невідомий оригінал особистого листа Г. Дмитрова від 18 вересня 1928 р. до Окружного комітету ВКП(б) в Одесі, в якому говориться: «Представництво Болгарської комуністичної партії покладає на т. Величкова обов'язки бути і надалі його представником при Окружкомі в справах болгарських політемігрантів в Одесі. Просимо надавати йому в цьому відношенні повне довіря і сприяння. За представництво БКП при ВККІ Г. Дмитров»¹⁴.

Відвідання Г. Дмитровим Одеси у липні 1926 р., його зустріч з болгарськими політемігрантами і доповідь про становище в рідній країні і партії є цікавою сторінкою як історії Болгарської компартії, так і життя, і діяльності великого антифашиста і революційного борця Г. М. Дмитрова.

П. С. СОХАНЬ

ЗАДНІПРОВСЬКА ДИВІЗІЯ БРОНЕПОЇЗДІВ У БОЯХ ЗА УКРАЇНУ

(1919 р.)

У роки громадянської війни величезну підтримку частинам Червоної Армії, що боролися за Радянську владу на Україні, подавали бронепоезди. У той час бронепоезди становили основний вид бойової техніки і були грізною силою, яка дуже часто вирішувала результат бойових операцій.

Однак славні діла бронепоездів у громадянській війні, зокрема на Україні, досі повністю не висвітлені. Дана стаття є спробою на основі неопублікованих архівних матеріалів висвітлити діяльність одного із з'єднань — Задніпровської дивізії бронепоездів, бойовий шлях якої пройшов по українській землі.

Про бойові дії цієї дивізії в історичній літературі є лише уривчасті відомості, здебільшого неточні або невірні; щодо дати формування й прибуття з'єднання на фронт, назв і кількості бронепоездів, які входили до його складу, то серед істориків не існує єдиної, на наш погляд, правильної думки¹.

Задніпровська дивізія бронепоездів була створена під час боротьби за визволення України, основу її становив невеликий загін моряків-українців під командуванням 19-річного комуніста С. М. Лепетенка.

В листопаді 1918 р. Волзька військова флотилія, розгромивши чехословаків і білогвардійців та очистивши від ворогів річки Волгу, Каму й Білу, прийшла у Нижній Новгород на зимівлю. На суднах цієї флотилії билосся з ворогом багато моряків-українців, які прибули на Волгу після затоплення у Новоросійську Чорноморського флоту. Комуністи Лепетенко, Василенко та інші запропонували на час зимової стоянки флотилії сформувати загін моряків і відправитися на Український фронт. Цю пропозицію потім схвалила Вища Військова Рада республіки, куди моряки звернулися за допомогою. Комісаром з організаційних питань було призначено С. М. Лепетенка. До загону вступили значна частина команди пароплава «Ваня-коммуніст» (серед них були майбутній відомий письменник В. В. Вишневський, Н. В. Карташов, М. С. Кулик, М. І. Отрезной та ін.), 58 моряків збройного пароплава «Память Володарського» та моряки багатьох інших суден флотилії.

Одночасно з формуванням загону на заводі «Фельзер» у Нижньому Новгороді бронювалися два залізничних майданчики. Для озброєння бронемайданчиків з кораблів флотилії було знято морські гармати. Моряки, робітники заводів, працівники партійних і радянських організацій міста спільними зусиллями готували загін для відправки на фронт. 17 грудня 1918 р. С. М. Лепетенко повідомляв у Москву: «Формування загону триває, всі організації подають допомогу...»². Комісаріату залізниць Нижнього Новгорода було направлено відношення з проханням виділити для загону моряків 15 теплушок, 11 вантажних вагонів, 3 майданчики для обозів, 3 класних вагони, з яких 2 — під штаб, 1 — санітарний³. Штаб Волзької військової флотилії звер-

¹⁴ Партійний архів Одеської області, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 1613, арк. 172.

¹ «Борьба большевиков за власть Советов в Крыму», Симферополь, 1957, стор. 131—133; «Вспоминия былые походы», Горький, 1959, стор. 135—136; А. Смирнов. Командарм Иван Федько, Симферополь, 1959, стор. 73, 75—76; Р. Мордвинов. Курсом «Авроры», М., 1962, стор. 228 та ін.

² Центральний державний архів Військово-Морського Флоту (далі — ЦДАВМФ), ф. р-143, оп. 1, спр. 221, арк. 192.

³ Там же, арк. 212.

нувся в ЦВК з проханням дати загону літературу російською та українською мова ми. На 30 грудня 1918 р. все було готове. С. М. Лепетенко інформував Вищу Військову Раду республіки: «Доповідаю: загін у повній бойовій готовності, з батареєм о 2 год. дня виходить з Нижнього 30 грудня 1918 р.»⁴.

Загін у кількості 300 чоловік, з яких дві третини становили колишні моряки Чорноморського флоту, а одну — балтійці, виступив на бронелетюці № 8, озброєній чотирма 75-мм і двома 37-мм гарматами. 3 січня 1919 р. він прибув у Курськ і на дійшов у розпорядження В. О. Антонова-Овсієнка⁵, тоді командуючого Українським фронтом.

6 січня 1919 р. загін С. М. Лепетенка виступив на фронт. На той час Червона Армія вже визволила від німецьких окупантів Городню, Білгород, Куп'янськ, Харків Війська групи П. Ю. Дибенка наступали в напрямку на Люботин-Мерефу-Лозову. З ранку 6 січня розпочався жорстокий бій з противником у районі станцій Люботин і Мерефа. Ворог зосередив тут значні сили піхоти й артилерії, броньовики⁶. Під Мерефою загін С. М. Лепетенка одержав бойове хрещення. Бронепоезд № 8, який прибув під час бою на позиції, вогнем своїх гармат допоміг радянським військам перейти в наступ і взяти Люботин, а потім Мерефу⁷. Вро участь бронепоезда в цьому бою С. М. Лепетенко телеграфував у штаб Волзької військової флотилії: «...Перший бій був вдалим. Зайняли Мерефу, втрат не маємо. Один легко поранений. У бою відзначився наш бронепоезд, який рушив уперед армію...»⁸. Після цього радянські війська продовжували наступ у напрямку ст. Лозової. Увірвавшись у місто вночі, загін обеззброїв білогвардійську поліцію і зайняв найважливіші об'єкти. В ніч на 16 січня ст. Лозову було взято. Тут моряки захопили пульманівський вагон, відповідно обладнали його і приєднали до своєї бронелетючки.

Разом з військами П. Ю. Дибенка загін С. М. Лепетенка просувався через Павлоград—Синельникове—Чаплино—Гришино на Катеринослав. Боротьба за місто тривала кілька тижнів. Нарешті, моряки разом з червоноармійцями оволоділи мостом через Дніпро й зайняли вокзал. 26 січня 1919 р. в результаті запеклих боїв частини Червоної Армії і повстанці визволили Катеринослав⁹. Із захоплених у ворога військових трофеїв моряки спорудили в Катеринославських майстернях новий бронепоезд — «Грозный»¹⁰.

Спільно з частинами Червоної Армії бронепоезди просувалися на південь. На початку лютого командування поставило перед радянськими військами серйозне завдання: визволити від білогвардійців Донбас. Тут разом з військами Українського фронту діяла група військ Донецького басейну. Бронепоезди здійснювали глибокі розвідувальні рейди в тил противника, турбували його несподіваними наскоками¹¹. Бронепоезд № 8 10 лютого пройшов через Лозову на Слов'янськ і обстріляв Бахмут, а через два дні він уже діяв на лінії станцій Гришино—Желанна. Протягом другої половини лютого і першої—березня бронепоезди успішно діяли в Донбасі та в районі Лозова—Мелітополь—Олександрівськ. Оцінюючи роль бронепоездів у боях за Донбас, Реввійськрада групи військ Курського напрямку повідомляла Морський генеральний штаб: «...Зважаючи на стрімкий натиск червонореволюційних військ у самому серці Донецького басейну по всіх напрямках, перерізаних залізничними коліями, на частку броневиків припадає найактивніша участь у боях»¹². За час бойових дій у Донбасі моряки спорудили з трофеїв ще один бронепоезд — № 10.

Пошкоджені в безперервних боях, бронепоезди потребували ремонту. У другій половині березня за розпорядженням командування бронепоезд № 8 було направлено на ремонт у Катеринослав, а № 10 і «Грозный» — у Київ.

Зважаючи на те, що основні сили Української Радянської армії були зосереджені в напрямку Жмеринка—Вапнярка, петлюрівці вирішили завдати удару з боку Коростеня—Бердичева і захопити Київ. У зв'язку з цим бронепоезд № 10, який ішов на ремонт до Києва, брав участь у боях під Бородянкою. Зазнавши нових пошкоджень, 31 березня він прибув у Фастів. Того ж дня штаб С. М. Лепетенка було повідомлено про захоплення м. Білої Церкви бандою петлюрівців. Не гаючи часу, бронепоезд вирушив до Білої Церкви. Незабаром місто було визволене, петлюрівці

⁴ ЦДАВМФ, ф. р-342, оп. 2, спр. 166, арк. 368.

⁵ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 14, оп. 1, спр. 129, арк. 32.

⁶ ЦДАРА, ф. 103, сп. 1, спр. 67, арк. 13—14.

⁷ Там же, арк. 14—15.

⁸ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 1, спр. 1014, арк. 4 зв.

⁹ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 67, арк. 195—197, 202—203.

¹⁰ Р. Мордвінов у зазначеній праці помилково твердить, що загін С. М. Лепетенка вже з Нижнього Новгороду вийшов на бронепоезді «Грозный» (стор. 228). Насправді загін вийшов з Нижнього Новгороду, маючи один бронепоезд № 8.

¹¹ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 50, арк. 12—15, 19.

¹² ЦДАВМФ, ф. р-360, оп. 1, спр. 734, арк. 71.

розбиті. В результаті рішучого опору радянських військ наступ петлюрівців під Києвом провалився.

У квітні 1919 р. після ремонту бронепоезда загону С. М. Лепетенка повернулися з Києва до Катеринослава. Ремонт бронепоезда № 8 також було закінчено. Загін поповнився новим бронепоездом — «Спартак». Постало питання про реорганізацію загону в бригаду, яка й одержала назву Задніпровської. Було створено штаб бригади, політвідділ, слідчу комісію по боротьбі з контрреволюцією. Очолив її В. В. Вишневецький, командував бригадою С. М. Лепетенко, в майстернях працював майбутній полярний дослідник І. Д. Папанін. Бригада мала свою санітарну частину, оркестр, майстерні. Всього в її складі налічувалось 350 моряків.

Водночас з реорганізацією постало ще одне важливе питання, від розв'язання якого залежало даліше існування бригади. Весною 1919 р. становище країни ускладнилося. Радянській республіці загрозувала нова небезпека — почався наступ Колчака. Саме в той час необхідно було укомплектувати судна Волзької флотилії для наступної боротьби з Колчаком. У зв'язку з цим 17 квітня 1919 р. у Катеринославі було проведено загальні збори моряків бригади. Погляди розділилися: одні вважали, що ядром Червоного Чорноморського флоту повинні стати моряки Задніпровської бригади бронепоездів і тому треба продовжувати боротьбу за визволення України, інші, навпаки, вважали за необхідне повернутися на Волгу¹³. Для з'ясування цього питання В. В. Вишневецького відрядили до командуєчого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсієнка. У зв'язку з загрозою наступу Колчака командування Українським фронтом визнало за необхідне зміцнити Волзьку військову флотилію, і на початку травня 1919 р. 60 моряків Задніпровської бригади виїхали в Нижній Новгород¹⁴, решта — продовжувала боротьбу за визволення Криму.

В середині квітня 1919 р. війська Українського фронту переформувалися в три армії. Задніпровська бригада бронепоездів була підпорядкована 2-й Українській Радянській армії, штаб якої містився у Катеринославі. 18 квітня 1919 р. бронепоезди «Грозний», «Спартак» та № 10 направились на ділянку Пологи — Волноваха, Пологи — Бердянськ¹⁵.

Частини українських радянських армій успішно просуваються вперед і водночас вели боротьбу за визволення Криму. Активно діяла в боях Задніпровська бригада бронепоездів. Після тривалих боїв, в яких бригада зазнала великих втрат, було визволено Джанкою, де до бригади приєднався бронепоезд «Пам'ять Урицького». У квітні — травні 1919 р. до складу бригади також увійшли бронепоезди «Освободитель», «Пам'ять Свердлова» та бронелетючка № 9. 29 квітня радянські війська вступили в Севастополь. Англо-французькі інтервенти і білогвардійці тікали з Криму. Проте боротьба за встановлення Радянської влади на Україні не припинилася.

На початку травня особливо скрутне становище створилося в Донбасі, де стався ряд антирадянських заколотів. 2-а Українська радянська армія надійшла в розпорядження командуєчого Південним фронтом і була переправлена в Донбас¹⁶. Разом з іншими частинами армії туди виїхали бронепоезди «Грозний», «Спартак» та бронелетючка № 9¹⁷. Бронепоезд № 10 курсував у той час на лінії Катеринославо — ст. Просяна, у Чаплино громив банди бронепоезд «Освободитель». Бронепоезд «Пам'ять Свердлова» знаходився в Харкові; у бойову готовність приводився бронепоезд «Пам'ять Урицького». Штаб бригади містився в Севастополі, де формувався бронепоезд, названий «Пам'ять Іванова» на честь матроса Іванова, який героїчно загинув у боях за Крим.

На початку червня 1919 р. активізувалися дії білогвардійського флоту; 17 червня почався загальний наступ армії Денікіна. Виникла серйозна загроза захоплення ворогом Севастополя. У зв'язку з цим необхідно було якнайшвидше закінчити формування й озброєння бронепоезда «Пам'ять Іванова» і вивезти на ньому частину зброї, що зберігалася на складах у Сухарній балці. 22—23 червня радянські війська змушені були залишити Севастополь. Разом з частинами Кримської стрілецької дивізії відійшла і Задніпровська бригада бронепоездів, уже перетворена в дивізію. Наприкінці 1919 р. вона була грізною бойовою силою. До її складу входило 9 бронепоездів. Ось деякі відомості про особовий склад усіх бронепоездів: № 9—22 чоловіки, командир Т. Рибалка; № 8—19 чоловік, командир І. Шнир'ов; «Спартак»—95 чоловік, командир Г. Чугуєвський, політком Т. Василенко; «Пам'ять Іванова»—79 чоловік, командир Т. Шапільський (А. П. Цупенко), політком М. Кулик; «Освободитель»—98 чоловік, командир К. Затеряньський, політком К. Кульман; «Пам'ять Урицького»—90 чоловік, командир П. Марченко, політком М. Отрезной; № 10—104 чоловіки, командир О. Тарасенко, політком І. Шаповалов; «Грозний»—89 чоловік, командир К. Алін, політком А. Авенек; «Пам'ять Свердлова»—74 чоловіки, командир Д. Ступак, політ-

¹³ ЦДАВМФ, ф. р-402, оп. 2, спр. 371, арк. 5 зв.

¹⁴ ЦДАРА, ф. 174, оп. 3, спр. 60, арк. 14.

¹⁵ ЦДАРА, ф. 174, оп. 3, спр. 60, арк. 8.

¹⁶ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 260, арк. 96.

¹⁷ Там же, спр. 50, арк. 39.

ком В. Андреев. Крім того, 189 чоловік входило до штабу дивізії. Отже, особовий склад дивізії на той час налічував 860 чоловік. Командиром залишався С. М. Лепетенко, начальником штабу з травня 1919 р. був І. О. Мякоход, комісаром — Г. Шавш.

Рухомий склад дивізії складався з 7 неброньованих та 2 броньованих паровозів, 19 бронемайданчиків, 39 класних вагонів та 23 теплушок. Бронепоезди були озброєні п'ятьма 75-мм, п'ятьма 37-мм, вісьма 76-мм, трьома 4-дм, двома 3-дм гарматами та 33 кулеметами¹⁸.

Під натиском переважаючих сил противника радянські війська відходили до Катеринослава. У жорстокому бою біля ст. Граматикове (тепер — Краснофлотськ) бронепоезд «Память Иванова» розгромив ворожу батарею і великий загін білогвардійців. Бронепоезд «Память Свердлова» у боях під ст. Зайцево знищив батарею противника і примусив відступити загін білогвардійців, завдавши йому великих втрат. У цьому бою особливо мужньо і вміло діяв начальник кулеметної команди М. С. Скворий. Під час відступу з Криму багато героїчних подвигів здійснила команда бронепоезда «Память Урицкого». Бронепоезд було відряджено для подання допомоги одній з радянських піхотних бригад, яка під натиском переважаючих сил піхоти та бронепоездів противника відступала у Верхньо-Токмацькому напрямку. Прибувши в бригаду, бронепоезд відкрив вогонь по ворогу. Білогвардійський бронепоезд замовк і відступив. Бійці піхотної бригади при підтримці моряків бронепоезда перейшли в контратаку і відкинули білогвардійців. В особливо тяжке становище під Катеринославом потрапив бронепоезд «Грозный». Його було врятовано лише завдяки мужності й винахідливості моряків¹⁹.

4 липня 1919 р. штаб дивізії бронепоездів знаходився на ст. Довгинцеве, частина бронепоездів брала участь у боях на різних ділянках у районі Довгинцеве—Верхівцеве, друга — була на ремонті. Криваві бої на ст. Верхівцеве тривали кілька днів. Виснажені в безперервних боях частини з великими зусиллями стримували натиск денікінців. У боях під Верхівцевим і Довгинцевим загинуло багато моряків Задніпровської дивізії бронепоездів, які пройшли з нею довгий бойовий шлях. 26 липня противник відкрив ураганний вогонь по станції Верхівцеве та ешелонах, які там стояли. Обороняли станцію бронепоезди Задніпровської дивізії «Память Иванова», № 10 і «Имени Худякова», яким командував легендарний герой громадянської війни А. Г. Железняков. У цьому бою командира було смертельно поранено. Завдяки взаємодіям бронепоездів Задніпровської дивізії бронепоезд «Имени Худякова» вдалося вивести з зони вогню, але врятувати героя було неможливо. Через кілька годин Железняков помер.

Після боїв під Верхівцевим бронепоезди «Грозный» та «Освободитель» були відправлені на ремонт у Кременчуцькі майстерні. Бронепоезд № 10, який під час боїв 26 липня зазнав серйозних пошкоджень, пішов на ремонт у Ново-Зибків. Бронепоезди «Спартак», «Память Свердлова», «Память Урицкого», бронелетючки № 8 і 9 з боями відступали в напрямку Миколаєва, де в той час знаходилися 58-а, 47-а та 45-а радянські стрілецькі дивізії. Бронепоезд «Память Иванова» після боїв під Верхівцевим попрямував до Києва.

5 серпня 1919 р. командир Задніпровської дивізії бронепоездів С. М. Лепетенко виїхав у Штаб командуючого 14-ю армією для розв'язання ряду важливих питань. Командування бронепоездами прийняв начальник штабу дивізії І. О. Мякоход²⁰. У той час до Миколаєва прямувала Добровольча армія Денікіна. Частини Червоної Армії готувалися до евакуації міста. Махновці вели посилену агітацію серед моряків та червоногвардійців, закликаючи їх переходити до «батька» Махна, але марно. За наказом Реввійськради 12-ої армії у серпні з Києва було відправлено бронепоезд «Память Иванова», який повинен був доставити зброю в Миколаїв.

12 серпня білогвардійці зайняли Одесу, з боку Очакова наближалися денікінці, вхід до Миколаївського порту блокували судна білогвардійського флоту. На всій території України діяли банди Махна і Петлюри. Становище було критичним, вихід залишався єдиний: підірвати бронепоезди і пробитися на північ до Києва, на з'єднання з 44-ю дивізією М. О. Щорса. 14 серпня командир 58-ої стрілецької дивізії І. Ф. Федько віддав наказ І. О. Мякоходу: «З одержанням цього пропонується вжити термінових заходів до знищення бронепоездів, щоб не зробити їх здобиччю ворогів Червоної Армії»²¹. Бронепоезди «Память Свердлова», «Память Урицкого», бронелетючки № 8 і 9 були підірвані, а з моряків сформовано загін, який «похідним порядком виступив на Колосовку—Вознесенськ, вважаючи своїм завданням знищення банд, що оперували навколо м. Миколаєва і відрізали шляхи на Колосовку — Вознесенськ — Помічну»²². З боями пройшли вони села Криничку та Голикове, де розігнали банди білогвардійців; у селі Карлсруе загін розгромив банду білогвардійців під

¹⁸ ЦДАРА, ф. 197, оп. 4, спр. 160, арк. 131—133, 235—250.

¹⁹ В. Вишне夫斯基й. За власть Советов, Л., 1924, стор. 5—6.

²⁰ ЦДАРА, ф. 1489, оп. 1, спр. 53, арк. 13.

²¹ ЦДАРА, ф. 1489, оп. 1, спр. 47, арк. 33.

командою штаб-капітана Полянського. Після цього шлях від Миколаєва до Колоховки було звільнено. 20 серпня 1919 р. загін моряків прийшов у Вознесенськ. Одержавши наказ пробитися на Київ через ст. Помічну, моряки вийшли до м. Богуслава, з'єдналися з частинами Червоної Армії, що діяли на ділянці Корсунь—Біла Церква, і зустріли бронепоезд «Грозный». З боями загін моряків прорвався до Києва, а звідти на пароплаві прибув у Гомель, де знаходився тоді штаб С. М. Лепетенка.

Інакше склалася доля команди бронепоезда «Память Іванова». Як уже зазначалося, 12 серпня він вийшов з Києва в Миколаїв з боєприпасами, призначеними для 45-ої, 47-ої та 58-ої стрілецьких дивізій. На цьому шляху бронепоезд витримав жорстокої бої з махновцями, але завдання виконав. Назад бронепоезд пробитися не зміг. Залізничний шлях з боку Вознесенська—Одеси було відрізано ворогом. Цілу добу бронепоезд мужньо бився в районі ст. Васишинове і Колосівка, моряки стійко відбивали численні атаки білогвардійців. 17 серпня командир бронепоезда Т. Шапільський одержав наказ командира 3-ої бригади О. В. Мокроусова: «Наказую вам розвантажити бронепоезд. Паровоз, вагони і гармати підірвати»²³. 26 серпня о 8 год. вечора на залізничному мосту між станціями Васишинове і Колосівка бронепоезд «Память Іванова» було висаджено в повітря²⁴. Команда бронепоезда з'єдналася з частинами 58-ої стрілецької дивізії і разом з нею здійснила героїчний перехід від берегів Буга до Дніпра. Цей перехід тривав з 27 серпня по 18 вересня 1919 р. Багато груднощів подолали радянські бійці, чимало їх загинуло у безперервних боях з бандами. 18 серпня 58-а стрілецька дивізія з боєм вийшла з ворожого оточення і в районі с. Кочерове з'єдналася з частинами 44-ої дивізії. У день виходу з оточення на ст. Трубецька бійці захопили ворожий бронепоезд, передали його команді бронепоезда «Память Іванова» і на честь дня виходу з оточення назвали його «Память 18 септєбря»²⁵. Бронепоезд брав участь у визволенні Києва в жовтні 1919 р. За мужність і хоробрість, проявлені в боях, його командира Т. Шапільського було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Бронепоезд «Освободитель» у вересні було розформовано, бронепоезд № 10, який перебував на ремонті в Новозибкові, трохи пізніше було переоформлено й укомплектовано новою командою.

В жовтні 1919 р. команди всіх бронепоездів колишньої Задніпровської дивізії зібралися у Гомелі. Наприкінці жовтня вони прибули в Москву, у Головне управління особового складу. Звідси більшість моряків повернулася у Волзько-Каспійську військову флотилію і брала участь у бойових операціях флотилії в 1920 р.

За даними на 25 червня 1919 р., в усіх трьох українських радянських арміях налічувалося 63 бронепоезди і бронезагони²⁶. Серед них сміливими бойовими діями, вмілими взаємодіями з піхотними та кавалерійськими частинами виділялися бронепоезди Задніпровської дивізії, якою командував вірний син Комуністичної партії С. М. Лепетенко, що трагічно загинув у період культу особи Сталіна.

Крім участі в бойових діях, бійці дивізії проводили велику роботу серед населення визволених міст і сіл. При політвідділі дивізії була створена концертна бригада, яка влаштовувала поїздки не тільки в прифронтову лінію, а й у більш віддалені райони України. Агітатори політвідділу розповсюджували літературу російською та українською мовами, роз'яснювали селянам політику Радянської влади, закликали вести рішучу боротьбу з білогвардійцями.

Т. С. ФЕДОРОВА

ДО ПИТАННЯ ПРО БОРТЬБУ ЗА 8-ГОДИННИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ В РАДАХ УКРАЇНИ В 1917 р.

8-годинний робочий день є однією з основних вимог робітничого класу в його боротьбі проти капіталістичної експлуатації. Особливо рішуче розгорнувся наступ трудящих нашої країни за негайне впровадження його в життя після падіння самодержавства. Вимога 8-годинного робочого дня була одним з лозунгів більшовиків на буржуазно-демократичному етапі розвитку революції.

Незважаючи на всю важливість, це питання в радянській історичній літературі не дістало належного висвітлення. Автор даної статті, не претендуючи на повноту розкриття теми, намагається дати деяке уявлення про боротьбу за 8-годинний робочий день, яка тривала аж до перемоги соціалістичної революції.

²² ЦДАРА, ф. 197, оп. 4, спр. 134, арк. 58.

²³ ЦДАРА, ф. 197, оп. 4, спр. 161, арк. 192.

²⁴ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 93, арк. 149.

²⁵ А. Смирнов. Назв. праця, стор. 82.

²⁶ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 93, арк. 149.

Одразу ж після падіння царизму більшовицька партія виступила з вимогою по переходу фабрик і заводів на 8-годинний робочий день. «Довгий робочий день,— писав «Правда»,— виснажує сили робітника. Він не дає йому можливості зайнятися своїм розвитком, відпочити, він робить його в повній мірі зняряддям капіталіста — таким самим зняряддям, як машини, залишаючи йому надто мало часу для навчання, для спілкування з товаришами, для захисту своїх інтересів; довгий робочий день затруднює боротьбу робітників з хазяями, поліпшення їх становища»¹.

Більшовики України з перших днів революції виступили з рішучою вимогою негайного впровадження 8-годинного робочого дня. У листівці Харківського комітету РСДРП(б), опублікованій у березні 1917 р., серед першочергових завдань, які потрібні було якнайскоріше розв'язати, була й вимога 8-годинного робочого дня. «Товариші, посилюючи своїх делегатів до Рад робітничих і солдатських депутатів,— звернулися більшовики до трудящих,— вимагайте від них найрішучішого розмежування з буржуазією, вимагайте від них революційної боротьби за Установчі збори, за конфіскацію поміщицьких земель, за 8-годинний робочий день»². Аналогічний заклик містив і відозва Київського комітету РСДРП(б) до робітників³.

Більшовицькі газети, що виходили в той час на Україні, присвячували цьому питанню спеціальні статті. Київський «Голос социал-демократа» в одному з перших номерів надрукував статтю «8 годин для праці, 8 — для сну, 8 — вільних»⁴. Харківський «Пролетарий» у другому номері також присвятив історії боротьби пролетаріату за 8-годинний робочий день спеціальну статтю. «Ми не повинні чекати поліпшення з боку експлуататорів,— говорилося в ній,— а повинні самі боротися за свої вимоги й лозунги...»⁵. Статтю з аналогічним змістом публікував шостий номер «Пролетарія»⁶.

Поштовхом до повсюдного наступу робітників на підприємців за введення 8-годинного робочого дня стала угода між Петроградською Радою і Петроградським товариством фабрикантів і заводчиків про встановлення з 11 квітня на підприємствах Петрограда 8-годинного робочого дня. Повний текст цієї угоди було опубліковано в «Известиях Петроградского Совета» 11 березня 1917 р. Враховуючи його виняткову важливість, «Правда» 12 березня надрукувала спеціальну статтю, яка вітала це завоювання петроградських робітників.

Одразу ж до місцевих Рад почали надходити запити від робітників різних підприємств про встановлення у них 8-годинного робочого дня. На заводах України ухвалювали резолюції, які визнавали настійну необхідність здійснення цієї вимоги. Так, наприклад, цехові представники Харківського механічного заводу «Герлях і Пульст» на своєму засіданні 11 березня визнали: «Першою вимогою робітничого класу Росії є вимога негайного здійснення 8-годинного робочого дня; без здійснення цієї вимоги російська революція не буде використана в інтересах робітників, а служитиме виключно для досягнення політичної мети капіталістичних груп»⁷.

З таким проханням 15 березня звернулися до Київської Ради робітники першої тяглової дільниці Південно-Західної залізниці. Не одержавши підтримки з боку угодовської Ради, залізничники того ж дня ввели у себе 8-годинний робочий день. Більшовицька фракція Київської Ради (М. А. Савельєв-Петров та ін.) запропонувала перевести роботу підприємств на 8-годинний робочий день, негайно доручивши Виконкому прослідкувати здійснення цього рішення. «Революційний пролетаріат,— заявив Петров,— становить у країні величезну силу, повинен негайно закріпити свої позиції, не звужуючи і не обмежуючи своїх завоювань»⁸. Однак угодовці більшістю голосів (195 проти 67) протягли свою резолюцію.

21 березня на загальних зборах Київської організації РСДРП(б) було заслухано спеціальне повідомлення Петрова про 8-годинний робочий день і про тактику Ради з даного питання, які одностайно ухвалили, що 8-годинний робочий день «мусить бути впроваджений законодавчим порядком, як обов'язковий...»⁹. Орган київських більшовиків «Голос социал-демократа» відзначав, що прийнята Київською Радою меншовицька резолюція невірно вказує шлях здійснення цієї вимоги. «Рада робітничих депутатів,— писала газета,— це орган революційної боротьби й могутності робітничого класу... Ось чому звернення до буржуазії домовитися про те, чи можна впровадити

¹ Газ. «Правда», 10 березня 1917 р.

² «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I, февраль — октябрь 1917 г. Сборник документов и материалов», К., 1957, стор. 160.

³ «Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов», К., 1957 р.

⁴ Газ. «Голос социал-демократа», 19 березня 1917 р.

⁵ Газ. «Пролетарий», 14 березня 1917 р.

⁶ Газ. «Пролетарий», 21 березня 1917 р.

⁷ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. I, стор. 164.

⁸ «1917 г. на Киевщине. Хроника событий», К., 1928, стор. 16.

⁹ «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов», К., 1957, стор. 230.

8-годинний робочий день — це не його мова. Боязкість не налякати буржуазію... — не його тактика. Справа була б безнадійною, якби ми розраховували на введення 8-годинного робочого дня шляхом переконання буржуазії про необхідність проведення такого»¹⁰.

Позиція більшовиків знаходила відгук серед трудящих. Так, збори уповноважених від робітників друкарень і палітурних майстерень, що відбулися 22 березня, постановили ввести негайно 8-годинний робочий день і для докладної розробки плану найскорішого введення обрали комісію. Про своє рішення робітники довели до відома Раду й попередили, «що коли вона буде зволікати введення 8-годинного робочого дня, то друкарі своїми силами самі впровадять його в життя»¹¹.

Аналогічні рішення були прийняті на чавуноливарному й механічному заводі «Труд», Деміївському снарядному заводі, на картонажній фабриці Каліни, на чавуноливарному й механічному заводі «Ауго», трикотажній фабриці Всеросійського земельного союзу та інших підприємствах. Як з'ясувалося на зборах власників промислових підприємств, що були скликані комісаром праці Тимчасового уряду Спичиним 23 березня, 8-годинний робочий день був уже введений на 26 підприємствах Києва. Рада змушена була піти на скликання наради, на якій оголосила постанову Ради про введення не пізніше як 1 квітня 8-годинного робочого дня на київських підприємствах. Усі пункти Петроградської угоди без змін були прийняті й затверджені. Визнавалося, що скорочення робочого дня не повинно впливати на розмір заробітку робітника. Напередодні недільних днів впроваджувався 7-годинний робочий день, а понаднормові роботи могли проводитися тільки з дозволу фабрично-заводських комітетів¹². Власники підприємств, що були присутні на зборах, підкорилися цьому рішення. «Буржуазія добре розуміє, — писав з цього приводу «Голос социал-демократа», — що ми тепер вирішальна сила, що 8-годинний робочий день повинен бути здійснений як наша вимога на протипагу її сподіванням і прихованим надіям»¹³.

У Харківській об'єднаній Раді затвердження цього питання проходило також не зовсім гладко. Тут, як і в кожній Раді, були противники, які вважали, що потрібно почекати відповідного закону. Частина присутніх на засіданні 20 березня солдатів була під впливом буржуазної пропаганди і висловлювалася проти впровадження його в життя. Однак таємним голосуванням 217 голосами за, проти 18, при 1, що утримався, було ухвалено рішення про негайне впровадження 8-годинного робочого дня¹⁴.

У Катеринославі 16 березня відбулася перша спільна нарада представників Ради робочих депутатів з місцевими фабрикантами й заводчиками про введення 8-годинного робочого дня на підприємствах міста й губернії. Заводчики просили дати їм можливість всебічно обговорити це питання, і угодовська Рада погодилась чекати чотири дні. Рада звернулася до робітників міста з листівкою, в якій закликала їх «до терпіння й витримки у справі здійснення 8-годинного робочого дня»¹⁵. 23 березня відбулася нарада представників 60 заводів Катеринослава, Амура і Нижньодніпровська, яка визнавала 8-годинний робочий день у принципі, але рішуче не погодилась з установленням скороченого робочого дня в Катеринославі. Та під тиском обставин заводчики змушені були поступитись, і «новий графік роботи» в Катеринославі був встановлений з 26 березня¹⁶.

Аналогічний стан створився в Миколаївській Раді, яка вперше розглянула питання про 8-годинний день на засіданні 16 березня. Рада прийшла до висновку про необхідність погодження подібного заходу з підприємцями. Але робітники «Руссуда» й «Балтвода», не чекаючи постанови Ради, з 20 березня перейшли на 8-годинний робочий день. І тільки 22 березня на спільному засіданні представників Миколаївської Ради й власників промислових підприємств було вирішено перейти на скорочену роботу з наступного дня¹⁷. У 20-х числах березня 8-годинний робочий день був введений на всіх фабриках, заводах, майстернях і торговельно-промислових підприємствах Одеси¹⁸.

¹⁰ Газ. «Голос социал-демократа», 24 березня 1917 р.

¹¹ «Борьба за власть Советов на Киевщине», стор. 36.

¹² Там же.

¹³ Газ. «Голос социал-демократа», 24 березня 1917 р.

¹⁴ «Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы», М., 1957, стор. 314.

¹⁵ «Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов». Днепропетровск, 1957, стор. 45.

¹⁶ «Организация и строительство Советов РД в 1917 г., Сборник документов», М., 1928, стор. 60—61.

¹⁷ «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 — март 1918). Сборник документов и материалов», Николаев, 1957, стор. 44.

¹⁸ «Революционное движение в России после свержения самодержавия», стор. 328; «В борьбе за Октябрь (март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти», Одесса, 1957, стор. 26.

17 березня питання про 8-годинний робочий день обговорювалося на засіданні Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів. За постановою Ради підприємства повинні були протягом декади перейти на скорочений робочий день, при цьому першим днем введення нового розпорядку дня вважалось 20 березня¹⁹. У великих промислових центрах і невеликих містах і селищах — скрізь більшовики вели наполегливу боротьбу за проведення 8-годинного робочого дня, і всюди вони натикалися на прагнення угодовців утримати робітничий клас на старих позиціях.

Буржуазія не бажала зменшення прибутків і тому підняла справжнє виття проти цієї справедливої вимоги робітників. Слуги буржуазії заявляли, що 8-годинний робочий день зруйнує промисловість Росії, залишить населення без продуктів, задасть непоправного удару обороні країни, посіє ворожнечу між селянами й робітниками, викличе обурення у солдатів і т. п. Все це вони намагалися «обгрунтувати» в «наукових» статтях. Реакційний «Приднепровський край» надрукував, наприклад, статтю проф. В. Железнова, який, відстоюючи позиції панівних класів, радив спочатку глибоко вивчити питання, провести відповідне опитування, а потім уже вживати заходів. «Введення восьмигодинного робочого дня,— писав професор,— не може бути дане одразу, єдиним розчерком хоча й сильної влади»²⁰. Буржуазія не обмежувалась лише теоретичною постановкою питання. Ідучи в наступ на робітничий клас, вона погрожувала локаутами і безробіттям. Реакційне «Утро России» помістило 13 квітня 1917 р. повідомлення про те, що в Луганському і в Слов'янському повіті союз фабрикантів і заводчиків оголосив війну 8-годинному робочому дню. «Багато власників фабрик і заводів,— повідомляла газета,— заявили, що вони припинять виробництво. На загальних зборах завкомів Катеринослава відзначалось, що «введення восьмигодинного робочого дня на багатьох заводах явно викликає прагнення підприємців і їх довірених навмисне гальмувати планомірне регулювання роботи на нових началах»²¹. Буржуазія влаштувала провокації, натравлювала на робітників різні темні елементи²².

Революційно настроєні солдати рішуче підтримували робітників, розуміючи, що тільки єдність прогресивних сил може забезпечити дальший розвиток революції. Так, з 114 солдатських депутатів Харківської Ради переважна більшість підтримала резолюцію за перехід підприємств міста на 8-годинний робочий день²³. «Робітники — наші брати. Їх вимоги — наші вимоги, і ми завжди будемо їх підтримувати», — писали робітникам Одеси солдати 9 маршового ескадрону 12 драгунського полку. — Десятки років робітники проливали кров за свободу. Вони — старі солдати революції, і ми вітаємо їх. Товариші робітники! Працюйте спокійно. Ніколи наші багнети не будуть направлені проти Вас»²⁴.

По всій Україні розгорнулася боротьба робітників проти намагань буржуазії дискредитувати ідею 8-годинного робочого дня.

Об'єднане засідання Рад робітничих і солдатських депутатів м. Маріуполя прийняло рішення з 6 квітня ввести 8-годинний робочий день на підприємствах міста. Збори відзначили також обов'язкове збереження позаурочних робіт на період війни²⁵. В Радомишлі місцева Рада ухвалила «почекати», поки 8-годинний день буде введений в інших містах, зокрема в Києві²⁶. Навіть на цьому прикладі можна бачити вплив великих промислових центрів на розвиток революційного руху на місцях. І, дійсно, як тільки Київська Рада запропонувала перейти з 1 квітня на скорочений робочий день, 5 квітня Рада робітничих депутатів Радомишля постановляє з 10 квітня на всіх фабриках, заводах і майстернях міста ввести 8-годинний робочий день.

В Лубнах Рада робітничих депутатів (Полтавська губернія) постановила перевести всі підприємства на скорочений робочий день з 15 квітня²⁷. В Сновську 8-годинний робочий день був введений з 18 квітня²⁸. У Вінницькій Раді питання про скорочення занадто довгого робочого дня ставилось неодноразово. Вінницька Рада на своєму засіданні 11 квітня слухала доповідь більшовика М. Тарногородського про підковно-механічний завод Грохольського, робітники якого вимагали збільшення зарплати і введення 8-годинного робочого дня. Тоді ж було заслухано протокол зборів

¹⁹ Газ. «Полтавський день», 22 березня 1917 р.

²⁰ Газ. «Приднепровський край», 29 квітня 1917 р.

²¹ «Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. Документы и материалы», М., 1958, стор. 357.

²² «Революционное движение в России после падения самодержавия», стор. 365

²³ Газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 21 березня 1917 р.

²⁴ «В борьбе за Октябрь», стор. 34.

²⁵ «Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис», стор. 229; газ. «Маріупольское слово», 11, 15 квітня 1917 р.

²⁶ Газ. «Радомыслянин», 27 березня 1917 р.; газ. «Радомыслянин», 8 квітня 1917 р.

²⁷ Газ. «Вестник Лубенского городского общественного комитета», 15 квітня 1917 р.

²⁸ Газ. «Известия Сновского Совета рабочих и солдатских депутатов», 30 квітня 1917 р.

робітників взуттєвої фабрики «Ястреб» про введення на підприємстві 8-годинного робочого дня з 17 квітня²⁹.

Рада порекомендувала робітникам погодитись з правлінням фабрики. Спеціального ж рішення про 8-годинний робочий день Рада не винесла. Як свідчать матеріали окружної наради більшовиків Південно-Західного краю в Києві, у Вінниці ще в середині квітня скорочений робочий день був на деяких підприємствах проведений шляхом захвату, в інших — по згоді³⁰. Тільки 27 квітня Рада розглянула це питання, але зайняла дуже обережну позицію. В рішенні з цього приводу говорилося, що «боротьба за 8-годинний робочий день повинна бути суворо організована і вестись тільки робітничими колективами³¹, шляхом узгодження з підприємцем аж до видання урядом закону про нормування робітничого часу»³². Отже, угодівські Ради, по можливості, відтягували вирішення питання про скорочення надмірного робочого дня. Так, виконавчий комітет Житомирської Ради робітничих депутатів дозволив союзу металістів ввести 8-годинний робочий день на всіх фабриках, заводах і приватних майстернях тільки з 5 червня 1917 р.³³ Прийняття згаданих постанов ще не свідчило про їх негайне здійснення. В ряді підприємств власники погодилися встановити 8-годинний робочий день, але роботи велись по-старому. Миколаївська Рада постановила перейти на нормальний робочий день з 23 березня, але 14 квітня робітничі канатної фабрики звернулись до Ради з проханням допомогти їм ввести на підприємстві 8-годинний робочий день, оскільки вони, як і раніше, продовжують працювати по 12 годин на добу³⁴. По 12—16 годин на добу продовжували працювати на підприємствах Переяслава³⁵. На суконній фабриці в Лубнах (Полтавської губернії) 5 липня почався страйк робітників, головною вимогою їх було введення 8-годинного робочого дня і підвищення зарплати³⁶.

Подібний стан спостерігався переважно там, де були невеликі підприємства і малочисельні більшовицькі організації. Слід, проте, відзначити, що і в Донбасі, де була значна кількість робітників вугільної і металургійної промисловості, скорочений робочий день був введений не скрізь. Ще 28 березня у Харкові проходила конференція гірників і гірничопромисловців, де вирішувалось питання про 8-годинний робочий день. У принципі конференція його визнала, але практичне здійснення відкладалося на невизначений час. Свої хижацькі інтереси промисловці спритно маскували патріотичною фразою, намагаючись виправдати непомірну експлуатацію робітників війною, що все ще тривала. У прийнятому на конференції зверненні донецький і криворізький пролетаріат закликався «зради свободи країни ще до одної тимчасової жертви: продовжувати працювати, поки шахти пристосуються до 8-годинного робочого дня, працювати протягом того ж часу, що і раніше»³⁷. Природно, що рішення, прийняте за участю представників 21 Ради Донбасу, дещо зв'язувало руки робітникам. Порівняно непогані були справи в Катеринославі, Луганську, Каменську, на деяких підприємствах Дружківки, а також Кривого Рога. В інших районах Катеринославської губернії справи були гірші. В Краматорську, незважаючи на постанову ввести 8-годинний робочий день з 1 квітня, фактично працювали 10 годин навіть там, де роботи було менше, ніж на 8 годин. Ніде не було 8-годинного дня в Юзівському районі³⁸. По 10 і навіть по 12 годин працювали робітники на механічному заводі Дебальцевого³⁹. Металісти і шахтарі Донбасу в упертій боротьбі завойовували своє право на 8-годинний робочий день. 18 червня адміністрація Парамонівського рудника телеграфувала Раді з'їзду гірничопромисловців півдня Росії, що робітники «ввели фактично 8-годинний робочий день, вимагаючи підвищення заробітної плати і здійснення всіх надбавок, зроблених їм за згодою березневої конференції»⁴⁰. Гуківська Рада робітничих депутатів розіслала місцевим рудникам своє розпорядження, в якому запропонувала ввести восьмигодинний робочий день з 5 липня, зі збереженням попередньої заробітної плати⁴¹. Навіть у Юзівці, де вплив угодівських партій був значним, робітники артилерійського заводу з 5 жовтня перейшли на 8-годинний

²⁹ «Борьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 — лютий 1918), Документи і матеріали», Хмельницький, 1957, стор. 42—43.

³⁰ «Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.)», стор. 205.

³¹ На цьому місці обривається документ, опублікований в збірнику «Борьба за владу Рад на Поділлі», стор. 52. Опускається важлива частина, яка характеризує угодівську суть Ради.

³² «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. I, стор. 408.

³³ «Борьба трудящихся Волины за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов», Житомир, 1957, стор. 25—26.

³⁴ «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине», стор. 56.

³⁵ Газ. «Голос социал-демократа», 21 травня 1917 р.

³⁶ ЦДАЛ, ф. 23, оп. 16, спр. 256, арк. 34 зв.

³⁷ Журн. «Горнозаводское дело», 1917, № 22—23, додаток 5, стор. 63.

³⁸ Газ. «Борьба», 14 квітня 1917 р.

³⁹ Газ. «Пролетарий», 14 травня 1917 р.

робочий день⁴², на заводі Російського товариства постановили ввести скорочений робочий день з 10 жовтня⁴³, а на заводі Новоросійського товариства — з середини жовтня.

Опір буржуазії введенню 8-годинного робочого дня тривав і після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Шахтовласники районів, розташованих поряд з вогнищами контрреволюційного виступу Каледіна, чинили особливо впертий опір робітникам. Каледінська авантюра створила у них ілюзію повернення в недалекому майбутньому дореволюційних порядків. Збройна боротьба керованих більшовиками робітників країни створила умови для впровадження в життя перших законів Радянської влади. 29 жовтня 1917 р. першим робітничо-селянським урядом був прийнятий декрет про введення в країні 8-годинного робочого дня. Під впливом ленінського декрету друга конференція рудникових і гірничозаводських комітетів Донбасу (25—27 листопада) ухвалила: «Зважаючи на те, що 8-годинний робочий день введений тільки в частині Донецького басейну, в той час коли в другій його частині робочий день доходив до 12 годин, конференція вважає це явище дезорганізуючим донецький пролетаріат і як так, що вносить розбід в його ряди, а тому закликає скрізь на місцях вводити 8-годинний робочий день, спираючись на право, яке дано пролетаріату революцією...»⁴⁵.

Ламаючи опір буржуазії, Ради робітничих і солдатських депутатів, виконуючи волю робітничого класу, запроваджували в життя ленінські декрети. Так, Гуківська Рада робітничих депутатів 24 листопада прийняла рішення на всіх рудниках «негайно ввести 8-годинний робочий день»⁴⁶. Коли промисловці Чистяківського гірничого району відмовились прийняти відповідну постанову, місцева Рада 26 листопада запропонувала 8-годинний робочий день на підприємствах «проводити явочним порядком»⁴⁷. До 12 грудня, до моменту відкриття обласної конференції фабзавкомів і рудників Донбасу, за донесенням з місць виявилось, що 8-годинний робочий день не був введений тільки на Кадіївському руднику і Брянському товаристві рудників і заводів⁴⁸.

Отже, внаслідок наполегливої боротьби трудящих 8-годинний робочий день був ще до перемоги соціалістичної революції введений на частині підприємств України. Але ніякого урядового рішення з цього приводу не було: контрреволюційний Тимчасовий уряд відкладав розв'язання питання про скорочення надмірного робочого дня в законодавчому порядку на невідоме майбутнє. Таке становище давало підстави промисловцям зберігати на багатьох шахтах, фабриках і заводах старі порядки. І тільки перемога Великого Жовтня створила умови для здійснення одного з основних лозунгів пролетаріату. 8-годинний робочий день був остаточно запроваджений у життя Радянською владою.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І РУКОПИС ВЕЛИЧКА

Дослідники спадщини Шевченка вже вказали на джерела, які використовував поет, висвітлюючи історичне минуле українського народу. Виявлення кожного такого нового джерела значною мірою допомагає глибше і всебічніше вивчити творчу спадщину поета. Досі ще зовсім не вивчалися у цьому аспекті так звані козацькі літописи Величка, Граб'янки, Самовидця та інші, хоч вони мали значний вплив на формування критичних поглядів Шевченка на недалеке минуле українського народу, давали важливий матеріал для багатьох його історичних творів.

Питання про знайомство Шевченка з літописом С. Величка в історичній науці порушується вперше. Можливо, цієї проблеми не торкалися через те, що твори Шевченка, які написані під впливом літопису («Чигрине», «І мертвим, і живим, і ненародженим...», «Великий лях», «Заступила чорна хмара» та ін.) довгий час, аж до перших десятиріч нашого сторіччя, не друкувалися в Росії і, отже, не могли досліджуватись сучасниками Шевченка¹. А коли ці твори згодом почали вивчати, то вже не було серед живих друзів і сучасників поета таких, як М. Максимович, О. Бодянянський,

⁴⁰ Журн. «Горнозаводское дело», 1917, № 26—27, стор. 16 049.

⁴¹ Журн. «Горнозаводское дело», 1917, № 30—31, стор. 16 181.

⁴² Журн. «Горнозаводское дело», 1917, № 40—41—42, стор. 16 429.

⁴³ Газ. «Донецкая мысль», 22 жовтня 1917 р., № 85.

⁴⁴ «Борьба за власть Советов в Донбассе», стор. 221.

⁴⁵ Там же, стор. 211.

⁴⁶ Там же, стор. 223.

⁴⁸ Журн. «Горнозаводское дело», 1917, № 40—41—42, стор. 16 428.

М. Костомаров, П. Куліш, М. Іванишев та ін., які допомогли б розв'язати питання про ставлення Шевченка до літопису Величка.

Пізніші дослідники історичних поезій Шевченка не торкалися цієї проблеми, бо літопис було надруковано тоді, коли Шевченко поневірявся далеко на заслання і не мав зв'язків з Україною. Здавалося, що поет не міг його читати в рукописі, а познайомився з ним лише після повернення із заслання. Крім того, взагалі літопис Величка не досліджувався як літературний твір, не зверталась увага на те, що українська історіографія XVI—XVIII ст. була рукописна. Уважне вивчення літопису та історичних поезій Шевченка переконує, що поет читав його в 1844—1845 рр. в рукописі. Це підтверджує і зв'язок поета з особами, що були добре обізнані з відповідним текстом і працювали в той час над ним.

У 1840 р., тобто тоді, коли даний рукопис виявив М. Погодін, про знахідку добре знали і в Москві і в Києві: 4 вересня 1840 р. М. Погодін писав М. Максимовичу: «Я знайшов малоросійський літописець, написаний Самійлом Величком, канцеляристом військової канцелярії в 1720 році із записів Зорки, секретаря Хмельницького та ін. Рукопис власноручний»². Максимович просив надіслати йому літопис, але Погодін відмовився зробити це, посилавшись на ненадійність пошти, і пропонував приїхати до Москви. Згодом, ознайомившись з літописом, М. Максимович дав йому високу оцінку. Під час першої подорожі на Україну (червень 1843 р.), Шевченко познайомився з Максимовичем і Кулішем і можна думати, що вже тоді поет дізнався про цю дорожочинну пам'ятку.

У 1844—1845 рр. за участю О. Бодяньського літопис готувався до друку, але виданий не був, бо Погодіна не влаштував низький гонорар. У 1845 р. для ознайомлення з літописом до Москви приїздив П. Куліш. Про це згадує Погодін в своєму щоденнику від 6 листопада 1845 р., зазначаючи, що Куліш знайшов у літописі «чудові речі»³. Прибувши до Петербурга, Куліш листом просив Погодіна переписати підкреслені місця з літопису Величка, які будуть потрібні йому для роману «Чорна Рада» та інших літературних занять, пропонував написати статтю про літописи для журналу «Москвитянин». Очевидно, не знаючи, що в той приблизно час належний Погодіну рукопис перебував саме у Костомарова, Куліш переслав деякі виписки українському історикові.

Від Бодяньського Шевченко дізнався, що літопис готується до друку. В 1845 р. Шевченко просив Бодяньського переслати йому до Києва матеріали з літопису. Цей лист Шевченка не зберігся, маємо тільки лист — відповідь Бодяньського Шевченкові від 25 жовтня 1845 р. такого змісту: «А щодо літописі, то її я вже не маю тепер у себе. Навісний хазяїн взяв її собі, побачивши, що з нею не можна нашого брата так дурити, як би йому хотілося. Не знаю, що і як з нею зробить, знаю тільки, що за дурнищо ніхто нікому не стане робити...»⁴. Йшлося, отже, про літопис Величка і про Погодіна. Літопис Величка згадується і в листі Шевченка до О. Бодяньського від 29 червня 1844 р., а також у листі — відповіді Бодяньського Шевченкові від 9 липня 1844 р.⁵

Через непоступливість Погодіна літопис у Москві не був виданий. Але чиновнику київського генерал-губернатора Б'бікова М. Писареву вдалось виманити рукопис у власника і передати його до Київської археографічної комісії, де в 1845—1847 рр. працював художником Шевченко. Редагування літопису і його підготовку до друку було доручено М. Костомарову, який працював над ним протягом 1846—1847 рр.⁶ З листа Максимовича до Погодіна від 21 лютого 1859 р. дізнаємось, що у Костомарова на початку 1846 р. Максимович вперше побачив рукопис літопису⁷. Отже, Шевченко, який тоді неодноразово бував у Костомарова і знав рукопис раніше, міг вести з молодим істориком широкі диспути і знати його думку про цю пам'ятку. П. Куліш у спогадах про Костомарова відзначав, що «Шевченко, перебуваючи в 1845 р. у Києві, читав «блблю, дещо про Гуса і слов'ян», різні українські літописи»⁸. Аналізуючи ці джерела, легко можна встановити, що на їхній основі великий поет написав ряд творів. Називаючи в посланні «І мертвим, і живим...» гетьманів «варшавським сміттям», Шевченко віддавав перевагу літопису Величка перед іншими, в яких такої оцінки гетьманів немає. Ідеї літопису та майстерність Величка як художника, безперечно, полонили душу поета, геній якого в той час розцвів на повну силу. Добре

¹ Ярослав Дзира. Літопис Величка і творчість Шевченка, журн. «Вітчизна», 1962, № 5, стор. 187—203.

² Письма М. П. Погодина к М. А. Максимовичу с пояснениями С. И. Пономарева», М., 1882, стор. 24.

³ Н. Барсуков. Жизнь и труды М. П. Погодина, СПб, 1894, кн. 8, стор. 252.

⁴ «Листи до Т. Г. Шевченка 1840—1861», К., 1962, стор. 36.

⁵ «Листи до Т. Г. Шевченка...», стор. 32.

⁶ А. Романович-Словатинський. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, СПб, 1876, стор. 242.

⁷ Мих. Максимович, Собр. сочинений. К., 1876, т. I, стор. 399.

⁸ Журн. «Новь», 1885, т. IV, № 13, стор. 66—67.

відомо, з яким захопленням Шевченко читав у 1843—1847 рр. все, що так чи інакше торкалося історії України. А літопис Величка на той час був найбільшою працею з історії України.

У газеті «Киевские губернские ведомости» (1846, № 51) було вміщено оголошення, що незабаром Київська археографічна Комісія видасть літопис Сам'їла Величка. Отже, вже в 1846 р. кияни знали про літопис. Безсумнівно, що за ходом друкування, як член археографічної комісії, стежив і Шевченко. В зв'язку з арештом М. Костомарова вихід у світ літопису затримався. Лише в кінці 1848 р. цю працю опублікував М. А. Рігельман.

О. Бодяньський мав свій власний список літопису Величка, переписаний у 1844—1845 рр. з Погодінського, ймовірно, для Шевченка. З цього приводу між друзями було листування. Тепер цей список знаходиться в архіві О. Бодяньського при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР⁹. Щоправда, зберігся він не повністю: майже весь перший том і частина четвертого. Можна думати, що саме цим списком Бодяньського у 1845 р. користувався Шевченко.

Дружні зв'язки Шевченка з видатним ученим-славистом О. М. Бодяньським, що виникли в 1844 р. і тривали до смерті поета, залишили глибокий слід у творчості геніального Кобзаря. Бодяньський — один з найбільших тогочасних знавців української старовини, прекрасний філолог — був великим науковим авторитетом для таких видатних учених, як Максимович, Костомаров. Навколо нього згуртувались ті, що цікавились минулим українського народу. Особливо інтенсивну діяльність розгорнув Бодяньський у 1845—1848 рр., будучи секретарем московського «Общества истории и древностей российских». У виданні товариства «Чтения» з ініціативи вченого систематично друкувались матеріали з історії України, зокрема «Історія Русів», літопис Самовидця, Рігельмана та ін. До Бодяньського в Москву приїжджали «погостювати» діячі української культури, серед них і Т. Г. Шевченко. Як великого знавця історії українського народу поет запрошував О. Бодяньського взяти участь у виданні «Малювничої України».

Перебуваючи уже на засланні, Т. Г. Шевченко продовжував цікавитись «українською старовиною». У листі від 24 жовтня 1847 р. до В. Рєпніної поет просив переслати «Чтения московского археологического общества», в яких джерела з історії України займали велике місце. Сам Бодяньський не боявся зв'язків із засланим революціонером-демократом, задовольняв потреби Шевченка у книжках, зокрема з історії України.

Та особливо цікавив поета літопис Величка. 15 листопада 1854 р. Тарас Григорович писав Бодяньському: «...Я думав, думав, та й видумав ось що: витратись трохи задля в'язня і прийти мені літопис Кониського або Величка, велике скажу тобі спасибі. Від часу моєї вигнання, я жодної літери не прочитав про нашу бідну Україну, а що знав про її минуле колись, то й мале швидко забуваю, і твій подарунок буде для мене справжньою радістю. Послав би я тобі грошей на цю книжку, так, їй же богу, немає» (т. VI, стор. 71—72). 11 липня 1853 р. вчений писав у своєму щоденнику про те, що за надісланими ним книжками засланець проведе «приємно час у своїй самотності і пригадає старину, сам старіючись з кожним днем все більше і більше, не стільки від років, скільки від своїх обставин»¹⁰.

Поет був безмежно вдячний за книжки. «Спасибі тобі,— писав він в одному з листів до О. Бодяньського,— друже мій милостивий, за літописи, полчив я їх од Головачова всі до одної, і тепер собі здоров прочитую потрохи». У листі від 3 листопада 1854 р. Шевченко повторив свою подяку: «Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам'ять читаю. Оживає моя мала душа, читаючи їх» (т. VI, стор. 87).

Але серед надісланих поетові літописів не було літопису Величка. Тому в листі від 1 травня 1854 р. Шевченко ще раз просить Бодяньського вислати цей літопис (т. VI, стор. 87). А дещо пізніше (в червні 1854 р.) поет звертався через О. Бодяньського до М. Погодіна з «покірливим проханням» подарувати йому згаданий літопис. Погодін передав два надрукованих томи Бодяньському для Шевченка¹¹. Та ніхто не надіслав Шевченкові цього видання. Вже повертаючись із заслання, 5 грудня 1857 р. поет писав Кулішеві з Нижнього Новгорода: «Чи не трапиться в тебе літопис Величка? Як поїдеш, то візьми з собою, як не поїдеш, то передай Варенцову» (т. VI, стор. 156). Лише 20 березня 1858 р., під час вимушеної зупинки в Москві, Т. Г. Шевченко зрештою одержав два томи літопису. Цю довгождану подію поет так зафіксував у своєму щоденнику: «...пішов до уральського козачани Савича. Взяв у нього літопис Величка, який він отримав від О. М. Бодяньського два роки тому для переслання (мені) і тримав у себе, сам не знав з яким наміром...» (т. V, стор. 160). Лише у 1859 р. М. Максимович надіслав поетові третій том літопису, який вийшов

⁹ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Архів Бодяньського. Шифр № 99 172.

¹⁰ «Выдержки из дневника О. М. Бодянского, Сборник общества любителей российской словесности на 1891 г.», М., 1891, стор. 115—116.

¹¹ Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів, Погодін М., п. 5, № 62.

у 1855 р. Четвертий том був надрукований у 1864 р., але його поет читав у рукопису. Тепер у рукописному фонді Шевченка Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у Києві зберігається лише другий том літопису Величка з автографом поета.

Літопис Самійла Величка, незважаючи на численні його неточності і навіть відступи від історичної правди, відіграв велику роль у розвитку української літератури та історії. Вказуючи на значення літописів в історії української літератури, Іван Франко відзначав: «З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу і аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»¹². Звичайно, Іван Франко не вказав конкретно на той великий вплив, який справили козацькі літописи на творчість Шевченка, але, будучи великим знавцем і давньої і нової української літератури, він бачив органічну спорідненість, ідейну і тематичну спільність козацьких літописів не тільки з творами Шевченка, а й з працями багатьох інших письменників та істориків, і це дало йому право зробити таке справді наукове узагальнення. На підставі цього узагальнення Франка і наших спостережень можна твердити, що козацькі літописи, поряд з історичними піснями та думами, у пробудженні національної і соціальної свідомості українського народу відіграли таку саму роль, як «Краледворський» та «Земленогорський» рукописи у чехів, «Історія словено-болгарська» Паїсія Хілендарського, — як історико-героїчний епос у сербів і т. п. Тобто кожен із згаданих слов'янських народів, які переживали аналогічний історичний процес, у час свого відродження, що у сербів, болгар, чехів, українців припадає на XIX ст., спирався на свою історію, на свої культурні традиції.

Я. І. ДЗИРА

З ІСТОРІЇ РУМУНСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ДРУКАРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У XVII ст.

Український і румунський народи з найдавніших часів є безпосередніми сусідами. Міцними були протягом століть економічні, політичні та культурні зв'язки. На жаль, доводиться відзначити, що, незважаючи на велику кількість фактів про різнобічні зв'язки двох народів, їх ще дуже мало вивчено і узагальнено в історичній літературі. Питання висвітлення історичних зв'язків між народами нашої країни і румунським народом набирає особливого значення в наші дні, коли наша країна і Румунія входять до могутнього соціалістичного табору.

Найрізноманітніші зв'язки протягом багатьох століть у різних галузях суспільного життя між українським і румунським народами обумовили й зв'язки між ними в галузі книгодрукування, яке є одним з найважливіших факторів суспільного розвитку, засобом зв'язку між народами.

У другій половині XVI ст. друкарство, одна з трьох «необхідних передумов буржуазного розвитку»¹, запроваджується в різних країнах Європи. У 80-х роках XV ст. німець Швайпольт Феоль, враховуючи ті прибутки, які дасть йому поширення релігійних книг у православних країнах, заснував у Кракові кирилівську друкарню. В ній до осені 1491 р. було надруковано кирилівським шрифтом п'ять книг, чотири з яких дійшли до нашого часу².

На самому початку 90-х років XV ст. було засновано друкарню в Цетиньє, столиці Чорногорії, маленької країни, що єдина на всьому Балканському півострові зуміла відстояти свою незалежність від турок. Друкарем у ній був священноінок Макарій. До нашого часу збереглося три книги, які він випустив з цієї друкарні: Осмогласник, надрукований у 1494 р.³, Псалтир — 1495 р.⁴ У ті роки було надруковано й третю книгу — Молитвослов⁵. Великий художник Макарій гармонійно поєднав у цих друках особливості орнаментики південнослов'янської рукописної книги з особливостями італійської, переважно венеціанської, друкованої книги.

Але безперестанна боротьба з Туреччиною, а часом і з Венецією виснажувала всі сили цієї маленької країни, і для культурного розвитку, зокрема для друкарства,

¹² Іван Франко. Історія української літератури. Перша редакція (1907). Рукописна копія, зошит № 3 в оправі на 573 арк., стор. 375—377.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинення, т. XXIII, стор. 131.

² И. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами... с 1491 по 1652 г., СПб, 1883, (далі — И. Каратаев, № ...), № 1—5.

³ И. Каратаев, № 7.

⁴ И. Каратаев, № 8.

⁵ И. Каратаев, № 9.

не було хоч скільки небудь сприятливих умов. І визначний основоположник південно-слов'янського друкарства Макарій переносить свою діяльність до Румунії, де «повелением» господаря Радзу засновує друкарню, стає основоположником румунського друкарства. «Почешесе сие святые книги глаголемыя литургия повелением господина ио ридула восводе» — так починається післямова до першого румунського друку Служебника 1508 р.⁶

Крім Служебника, до нас дійшли ще дві книги, які видрукував Макарій у Волощині: Осмогласник 1510 р. (В. Р., 2) і Четвероевангеліє 1512 р.⁷ (В. Р., 3). Вважають, що ці три книги надруковано в Терговищі, тодішній столиці Волощини. Отже, Румунія — третя країна кирилівського друкарства.

Щодо поліграфічного виконання, ці румунські першодруки нічим не поступаються перед чорногорськими. Проте орнаментика їх різко відрізняється від орнаментики чорногорських друків. Вона послідовно витримана в сербсько-болгарському стилі. Пізніше ця орнаментика переходить до південнослов'янського друкарства. А одні з варіантів ініціала В, який бачимо і в румунських та чорногорських першодруках і в пізніших південнослов'янських виданнях, можна думати, є прототипом ініціала в московських анонімних виданнях⁸. Іван Федоров дуже змінив рисунок цього ініціала для свого заблудівського Учительного Євангелія.

Невідомо, чи надрукував ще щось Макарій у Румунії. Його румунські першодруки стали зразком для дальшого румунського друкарства. У переважній більшості румунських друків XVI ст. ми бачимо шрифти, що своїм рисунком у більшій чи меншій мірі нагадують макаріївський, бачимо копію його заставок, ініціалів, і не лише в румунських книгах, а й у книгах, надрукованих у південнослов'янських землях. Румунські першодруки Макарія за своїм поліграфічним виконанням стоять вище за друки Швайпольта Феола. Їх знали на Україні: і в Білорусії⁹.

До XVI ст. належать перші зв'язки українського друкарства з румунським. Здійснив їх основоположник українського друкарства Іван Федоров — друкар «з Москвы». Задумавши видрукувати Біблію, Василь Острозький надіслав у різні країни православного півдня своїх посланців, щоб вони привезли звідти «тако люди, наказаных в писаниах святых еллинских и словенских, якоже и зводов добре исправленых». Йдеться про виправлені списки Біблії. Ще проф. І. І. Малишевський вважає, що серед цих посланців був і Іван Федоров¹⁰. Про його перебування у Волощині говорить документ Львівського гродського уряду, до якого 22 жовтня 1573 р. удався якийсь Іван із Сучави. Він заявив, що відмовляється від усяких претензій, які в нього були до Федорова у Волощині й Туреччині¹¹. Значить, Іван Федоров був у Волощині. І важко припустити, що, перебуваючи в країні, де «книжна справа» розпочалася літ за сімдесят до того, Іван Федоров, цілком відданий своєму «художеству», не одвідав волоських друкарень, не розмовляв з їх друкарями, не ділився з ними досвідом.

Речовою пам'яткою зв'язків його друкарства з друкарством румунським є «Учительне Євангеліє», надруковане в 1581 р. у Брашові на кошти брашівського судді Луки Хіржіля (В. Р., 29). Брашівське Євангеліє прикрашено гербом Хіржіля в художній рамці. До цієї рамки румунський художник використав рисунок рамки Федорова в заблудівському Учительному Євангелії з гербом Г. О. Ходкевича, внісши в нього незначні зміни. А саме брашівське Учительське Євангеліє, можна думати, є перекладом заблудівського.

У XVI ст. в Румунії було видруковано 38 книг (В. Р., стор. 553), з них церковнослов'янською мовою — 31, румунською — 5 і 2 книги з мішаним текстом: церковнослов'янською й румунською мовами. Року 1588 виходить остання в XVI ст. румунська книга. Після цього в румунському друкарстві наступила перерва майже на 50 років. Причиною цього були, насамперед, турецький гніт, часті війни між господарями, непомірно тяжкі податки, — все це призвело країну до страшного виснаження, і даліше друкарство стало неможливе.

Після довгої перерви, в 1635 р. заходами воєводи Матвія Басараба було надру-

⁶ I. Bianu, si N. Hodos, Bibliografia românească veche, t. 1, Bucurēsti, 1903 (далі в тексті — В. Р.), № 1, стор. 1—8.

⁷ И. Каратаев, № 12.

⁸ А. С. Зернова. Орнаментика книг московской печати XVI—XVII в., М., 1952, альбом № 51. Далі послання на цю книгу даються в тексті в дужках.

⁹ В альбомі В. Стасова — «Славянский и восточный орнамент», СПб., 1887, табл. 91, № 28 — дано репродукцію заставки «Западно-русского Евангелия XIV—XV вв.» Ця заставка є з незначними змінами копія заставки макаріївського євангелія 1512 р. (В. Р., 24).

¹⁰ И. И. Малышевский. Новые данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. 7, К., 1893, стор. 105—108.

¹¹ St. Ptaszycki. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI w., Kraków, 1884, N 9.

ковано Требник в Довгім Полі (В. Р., 35). В передмові до книги, навівши слова «божественного» Григорія «еже телу пища, сие души слово», М. Басараб говорить, що «скудностю божественных книг прииде злое, паки сих умножением исчезнет тое». Для «умножения божественных книг» він і вирішив завести «типографію, сиреч печатню». У другій передмові до цього ж Требника її автор Іван Глібкович, «слово-составитель», розповідає, що Басараб, бажаючи купити друкарню, звертався до різних країн і, нарешті, звернувся до митрополита київського Петра Могили, який сам був молдавський і волоський воеводич, йому близькі були духовні інтереси рідної країни, і він надіслав Басарабові «печатню цело совершено пятавидных писмен, такжеже и искусна типографа с нею вкупе, Тимофея именем, с прочими». З цих «прочих» нам відоме лише одне ім'я Івана Глібковича, який свідчить, що разом з друкарнею Могила надіслав і «тако людей наказанных у писаніях святых, якоже і в художестве том типографском искусных».

Басараб називає серед надісланих «искусна типографа Тимофея именем» — це Тимофій Олександрович Вербицький, відомий український друкар. Він працював у друкарні Києво-Печерської лаври в початковий період її діяльності. Про нього говорилось, що він «майстер художества печатного». В Румунію Вербицький приніс велику любов до книжної справи, успадковану від Івана Федорова.

Трохи пізніше з'явилося друкарство в сусідній Молдавії. Молдавський митрополит Варлаам сам їздив до Києва, ознайомився на місці з школою її друкарнею. На його пропозицію молдавський воевода заснував при монастирі Трьох святих у Яссах вищу школу. Ігуменом цього монастиря призначено було колишнього ректора Києво-Могилянського колегіуму Софронія Почаського.

Не пізніше як у 1641 р.¹² Могила надіслав до Молдавії друкарню В Учительному Євангелії (В. Р., 45), що вийшло з цієї друкарні 1643 р., читаємо: «Отець Петро Могила, син молдавського господаря... надіслав друкарню» (В. Р., стор. 140). Помістили друкарню в тому ж монастирі Трьох святих. Таким чином і школу її друкарню було підпорядковано Почаському. Але в друкарні не вистачало грецького шрифту, і Почаський за дорученням Василя Лупу у 1641 р. їздив до Львова, щоб замовити його Львівському братству¹³. Братчики виконали це замовлення, й господар Василь Лупу у своєму листі 1641 р. дякує їм за це¹⁴.

Румунське друкарство, відновлене з допомогою українських діячів книжної справи, використовувало, як видно з скупих щодо цього передмов і післямов румунських видань, й у своєму дальшому розвитку допомогу українських майстрів. Крім названих уже Тимофія Вербицького та Івана Глібковича, нам відомі ще імена Андрія Скульського, Івана Кунотовича й Василя Ставницького. При цьому українські друкарі не були просто технічними виконавцями друкарських процесів, вони готували й румунських друкарів. Так, «Йоан Кунотович друкар рус», що видрукував 1643 р. Анфологійон у Довгому полі (В. Р., 44)¹⁵, а наступного року Учительне Євангеліє в Дельському монастирі (В. Р., 46), згадується в цьому останньому вже «с ученики».

У Ясьському Службебнику 1679 р. (В. Р., 69; стор. 225) зустрічається ім'я друкаря Василя Ставницького. Академік П. Константінеску-Яш пов'язує це ім'я з початком молдавського друкарства в Яссах¹⁶. Василь Ставницький — спадковий український друкар. У документах Львівського братства часто зустрічається ім'я його батька — друкаря Семена Ставницького. Василь Ставницький ще в 1714 р. мав різні друкарські справи з Львівським братством, тобто через 71 рік після виходу з яської друкарні першої книги, тому вважати його друкарем початкового періоду її діяльності не можна. Академік П. Константінеску-Яш¹⁷ і професор І. С. Свенціцький¹⁸ називають і третього українського друкаря, що працював у Румунії, — Андрія Скульського. Більшість румунських книг XVII ст. становлять передрук або переклад київських видань¹⁹.

¹² Румунський учений, академік П. Константінеску-Яш дає іншу дату — 1634 рік. *Relatiile culturale romino-ruse din trecutul*, editura Academiei Republicii Populare Romine, 1954, стор. 132.

¹³ С. Голубев. Киевский митрополит Петро Могила, т. II, К., 1898, приложение 54, стор. 204.

¹⁴ «Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского ставропигийского братства», т. I, Львів, 1886.

¹⁵ Румунський учений Габрієль Штремнелъ пише, що Іван Кунотович у 1643 р. друкував Анфологійон не тільки в Довгім Полі, а й у Львові; проте ніяких документів на доказ цього твердження не наводить. Погодитися з цим важко. Обидва Анфологійони друкувалися майже одночасно: довгопільський з 13 грудня 1642 по 11 жовтня 1643 р., а львівський з 3 травня 1642 по 12 квітня 1643 р.

¹⁶ P. Constantinescu-Jasi. Назв. праця, стор. 131.

¹⁷ Там же, стор. 141.

¹⁸ І. Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України, 1924, стор. 54.

¹⁹ С. Н. Чебан. Досифей — митрополит сочавський і его книжная деятельность, К., 1915, стор. 26, 35.

Після смерті Матвія Басараба (1654) і виїзду з Молдавії Василя Лупу (1653) продовжувались війни між претендентами на престоли обох князівств. В цих умовах друкарська справа знову занепала. Після 1656 р. румунське друкарство припинилося до 1678 р. Молдавський воевода Дука змушений був у 1671 р. просити Львівське братство надрукувати для нього румунською мовою 400 примірників Псалтиря і 200 примірників Катехізиса²⁰. А сучавський митрополит Досіфей, щоб надрукувати у своєму перекладі румунською мовою Псалтир і акафісти богородиці, звернувся до друкарні монастиря, розташованого недалеко від Львова, де й було надруковано ці обидві книги у 1673 р. (В. Р., 65 і 66). Пізніше Досіфееві пощастило налагодити, очевидно, стару друкарню в Яссах. І український друкар Василь Ставницький у травні 1679 р. випустив з неї Літургіаріон (В. Р., 69) румунською мовою в перекладі Досіфея. А за рік до того в Бухаресті вийшов «Ключ разумения» Іяникія Галатовського в румунському перекладі (В. Р., 68). Проте друкарні ці були недостатньо устатковані, друкували «вельми нестройно»²¹, як писав Досіфей, який звернувся до московського патріарха з проханням: «Нам типографию целую с всеми потребными и нужными инструментами... и летери пришлите»²². Москва задовольнила прохання румунського митрополита: «...По указу великого государя... Федора Алексеевича... и по благословению... Иоакима патриарха... отпущено... в Волоскую землю... стан со всеми снастьями для книжного печатного дела»²³.

У XVII ст. в Румунії було видруковано 89 книг, релігійних і юридичного змісту. Румунською мовою було випущено 50 книг, грецькою — 16 (вплив господарів, греків-фанаріотів), церковнослов'янською мовою — 10, решта книг — з слов'яно-румунським і греко-румунським текстом. З кінця 40-х років почали друкувати книги латинським шрифтом, а потім і грецьким, проте кирилиця переважала.

І відновлення румунського друкарства з допомогою українських діячів, і їх участь у його дальшому розвитку, і часті передруки й переклади українських творів призвели до того, що румунська книга своїм поліграфічним оформленням, орнаментикою була дуже схожа на українську.

Орнаментика української книги XVII ст. виходить з двох основних джерел: графічної спадщини Івана Федорова і графіки балабанівських видань. Федоровська графіка мала велике значення у розвитку друкарства російського, українського й білоруського. Це, природно, призвело до того, що й у румунській книзі вона посіла значне місце.

В книжній орнаментіці Івана Федорова найбільше вражають своєю високою майстерністю заставки. Видно, що саме вони в найбільшій мірі притягли увагу румунських художників і взагалі діячів румунської книжкової справи, стали невід'ємною частиною румунської книги XVII ст.

Наведені та інші факти свідчать про глибокі зв'язки українського й румунського друкарства в XVII ст. Початок цим зв'язкам поклав ще Іван Федоров, один з найвизначніших культурних діячів східного слов'янства, основоположник російського й українського друкарства. Значення цих зв'язків виходить далеко за межі книжної справи. За ними стоять багато глибші культурні зв'язки, носієм яких є книга. Книги ж «суть реки, напаяюще вселенную, се суть исходища мудрости; книгам бо есть нещетная глубина», — писав наш літописець.

Г. І. КОЛЯДА

²⁰ «Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского ставропигийского братства», № 81.

²¹ С. Н. Чебан. Назв. праця, Приложение III, стор. 139.

²² Там же, Приложение IV, стор. 140.

²³ «Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией», т. V, 1676—1700, СПб., 1842, № 50.

До історії міст і сіл Радянської України

ПЕРЕБУВАННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ЯГОТИНІ

Яскраві й пам'ятні сторінки в історії дореволюційного Яготина становить перебування в місті Т. Г. Шевченка. Вперше в Яготині Тарас Григорович приїхав у 1843 р. уже відомим поетом і художником¹. Подорожуючи по містах і селах Полтавщини та Київщини, Т. Г. Шевченко бачив горе і сльози уярмленого народу. Перебування на Україні дало можливість поету познайомитися з багатьма цікавими людьми. Серед них був і О. В. Капніст, який у минулому входив до таємного революційного товариства «Союз благоденствия», а після придушення повстання на Сенатській площі в 1825 р. був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Завдяки знайомству з О. В. Капністом Великий Кобзар значно збагатив свої знання про декабристів — «перших благовісників свободи». О. В. Капніст познайомив Т. Г. Шевченка з родиною «опального» вельможі князя М. Г. Рєпніна, про якого поет багато чув ще в Петербурзі.

Ще у 1820 р. князь одержав Яготин, як посаг за своєю дружиною В. О. Розумовською. Рєпнін займав високі державні посади, був генерал-губернатором Полтавщини і Чернігівщини². Він відзначався освіченістю, передовими на той час поглядами ліберального напрямку, бачив пороки феодально-кріпосницького ладу в Росії. Але на відміну від свого брата декабриста С. Г. Волконського, який виступив проти самодержавства із зброєю в руках, Рєпнін сподівався поліпшити життя селян-кріпаків «милістю» царя та поміщиків. Його виступи, а також родинні зв'язки з декабристом С. Волконським викликали немилість царя. Рєпнін з сім'єю змушений був залишити Росію і виїхати за кордон. Лише в 1842 р. Рєпніни повернулися на батьківщину, оселившись у Яготинському маєтку³.

Прагнення Т. Г. Шевченка розширити свої знання про повстання декабристів, зокрема інтерес до долі С. Волконського, були тією головною причиною, що привела поета в Яготин.

На час приїзду Тараса Григоровича у родині Рєпніних жили спогади про каторжан Волконських. У жовтні 1826 р. з Яготина в Сибір до С. Г. Волконського виїхала його дружина. Подвиг цієї російської жінки, як відомо, оспівав М. О. Некрасов у поемі «Русские женщины».

Т. Г. Шевченко вперше відвідав Рєпніних у супроводі О. В. Капніста в липні 1843 р.⁴ З дозволу господарів гості оглянули родинну картинну галерею. Цього разу Шевченко був недовго в Яготині. Незабаром він продовжив подорож по Київщині. Того ж місяця поет ще раз приїхав у Яготин, оглянув портрет князя М. Г. Рєпніна роботи швейцарського художника Й. Горнунга, щоб виконати дві копії його на замовлення Г. Тарновського та О. Капніста. З Яготина поет виїхав у рідну Кирилівку.

На початку жовтня 1843 р. Т. Г. Шевченко втретє відвідав Яготин⁵. Його поселили в окремому, найбільш віддаленому флігелі. Як розповідають старожили, Т. Г. Шевченко своєю рукою розмалював стіни і стелю кімнати, де жив, зобразивши виноградні гілки, хміль, цікаві натюрморти⁶. Рєпніни прихильно ставились до Т. Г. Шевченка, цінуючи його поетичний талант і художню майстерність. Часто на родинних вечорах поет читав свої твори «Слепая», «Катерина», вірші російських поетів. Присутніх вражали твори Т. Г. Шевченка, їх висока художня майстерність, глибокий зміст. У бібліотеці Рєпніних, де були зібрані кращі надбання російської і європейської класики XVIII—XIX ст., поет читав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова,

¹ «Русские прописки», 1916, т. II, стор. 203—205.

² И. Ф. Павловский. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства, кн. Н. Г. Рєпнина «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. I, Полтава, 1905.

³ Журн. «Киевская старина», 1889, кн. I, стор. 218—219.

⁴ «Русские прописки», 1916, т. II, стор. 203—205.

⁵ Там же.

⁶ У 1934 р. місцевий художник М. П. Малинка скопіював ці розписи. Один з них зберігається в Яготинському історико-краєзнавчому музеї ім. Т. Г. Шевченка.

М. Гоголя, декабриста К. Рилеева. Відомо, що поему К. Рилеева «Войнаровский» Т. Г. Шевченко знав напам'ять і часто цитував уривки з неї.

Дочка князя В. М. Рєпніна була справжнім другом і порадником поета, допомагала йому, переписуючи його рукописи, перекладаючи для нього іноземну літературу. Варвара Миколаївна розділила гірку образу, яку завдав Т. Г. Шевченкові «фальшивий друг» березанський поміщик П. Я. Лукашевич, докоряючи поетові його кріпацьким походженням⁷.

В Яготині Т. Г. Шевченко познайомився з сестрами Псьол — Глафірою, Олександрою і Тетяною. Глафіра Іванівна (за чоловіком Дуніна-Борковська), яка виховувалась у Рєпніних, мала здібності до малювання. Т. Г. Шевченко високо цинив її талант. Вона вдало виконала альбомний портрет поета у профіль. Т. Г. Шевченко часто малював у її майстерні. Цікавими були зустрічі Тараса Григоровича з Олександрою Іванівною — молодю українською поетесою. В передмові до «Кобзаря», що готувався до видання в 1847 р., Т. Г. Шевченко, звертаючись до письменників, згадував її вірш «Свяченна вода». «А щоб ви знали, що труд ваш не мимо іде — і щоб не дуже чванилась московська братія своєю Ростопчиною — то ось вам «Свяченна вода», написано панночкою, та ще й хорошою, тільки не скажу якою, бо воно ще молоде, боязливе» (1,376). Пізніше, коли Т. Г. Шевченко перебував у засланні, вона присвятила йому свій вірш «Три сльози дівочі», в якому висловила засмучення тяжкою долею Кобзаревою.

Тарас Григорович також познайомився з Р. Р. Штрандманом, двадцятирічним юнаком з Петербурга, журналістом за професією, який під час перебування Шевченка в Яготині був домашнім учителем у Рєпніних⁸. Повернувшись згодом у Петербург, Р. Р. Штрандман примкнув до петрашевців. Знайомство з Т. Г. Шевченком позитивно вплинуло на формування суспільних поглядів журналіста. Цікавими були зустрічі Великого поета і з домашнім лікарем Рєпніних М. Фішером, який розповідав про далекі мандрівки в Африку. Т. Г. Шевченко знаходив друзів і за межами маєтку Рєпніних. Поет був бажаним гостем у яготинських селян-кріпаків. Цікавою була дружба Т. Г. Шевченка з маляром і дяком княжої церкви Н. Філянським, про що розповідають внуки останнього В. П. Філянський з Львова та К. П. Левіна з Яготина. За їх переказами, Т. Г. Шевченко часто бував у Філянських, за чашкою чаю друзі вели задушевні розмови, а потім виходили на вигін над р. Іржавцем і разом з кріпаками співали народних пісень.

Перебування Т. Г. Шевченка в Яготині позитивно вплинуло на розвиток його творчості. Тут Т. Г. Шевченко написав поему «Гризна» («Безталанний»), яку присвятив В. М. Рєпніній. Головний герой поеми — революціонер-декабрист, який загинув у боротьбі за краще майбутнє. Його життєвий шлях дуже схожий на життя самого поета. Поема відбиває значний ступінь революційної зрілості Т. Г. Шевченка.

З мистецьких творів Т. Г. Шевченка, виконаних у Яготині, відомі дві копії згаданого вище портрета князя М. Г. Рєпніна, груповий портрет дітей В. М. Рєпніна, а також автопортрет, виконаний тушшю і подарований Варварі Миколаївні. Напевно, в Яготині була задумана і «Живописна Україна». З Яготина Т. Г. Шевченко їздив до своїх знайомих у Березову Рудку, Ісківці, Пирятин та інші міста. 10 січня 1844 р. Шевченко і Капніст залишили Яготин.

Під час другої подорожі по Україні Т. Г. Шевченко часто зупинявся в Яготині. В грудні 1845 р. поет знову зустрівся з Р. Р. Штрандманом.

Т. Г. Шевченко бував і в інших селах навколо Яготина. Так, працюючи в Археографічній комісії, Т. Г. Шевченко відвідав с. Лемешівку, де зупинявся в маєтку В. Закревського⁹, між Лемешівкою і Гензерівкою оглянув стародавнє польське укріплення XVII ст. Телепень, описане Є. Гребінкою в однойменному оповіданні.

Друга подорож по Україні для Т. Г. Шевченка закінчилася трагічно — його заарештували в справі Кирило-Мефодіївського товариства, в якому він очолював революційне крило¹⁰.

В роки тяжких випробувань — солдатчини-каторги — Т. Г. Шевченко не був одинокий, його оточили нові друзі. Не забули про нього і яготинці: В. М. Рєпніна, Глафіра та Олександра Псьол. Вони писали листи, підтримували поета морально. В. М. Рєпніна вислала йому літературні твори, клопотала про полегшення долі поета, звертаючись до самого шефа жандармів графа Орлова. Та все було марно. Граф Орлов був невблаганний. У відповідь на клопотання Рєпніна одержала грізне попередження графа Орлова¹¹. Це було головною причиною припинення листування друзів.

⁷ «Русские прописки», 1916, т. II, стор. 205—217.

⁸ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», К., 1950, стор. 113.

⁹ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління», 1961, № 3, стор. 94—95.

¹⁰ А. Бортников. Шевченко і організація Кирило-Мефодіївського товариства, «Учені записки Київського державного університету, філологічний факультет», 1939, № 1.

¹¹ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», стор. 158.

Йшли роки... Десятирічна каторга підірвала фізичні сили поета-борця та не зламала могутнього духу революціонера-демократа. Під тиском прогресивних людей Росії нескорений Кобзар здобув волю.

Після довгої розлуки в 1859 р. Т. Г. Шевченко знову повернувся на Україну. Подорожуючи по Полтавщині та Київщині, Т. Г. Шевченко прибув у Яготин і зузупинився у свого давнього друга Н. Філянського. Багато часу він проводив серед простих людей, кріпаків. З уст в уста передаються перекази, в яких поет постає, як гнівний борець проти кріпосництва, людина великої душі, виразник дум і прагнень знелюднених.

Зерна правди, буйно посіяні Т. Г. Шевченком на яготинській землі, дали сходи. Про це свідчать революційні виступи селян в Рокитянській економії князя М. В. Репніна під час революції 1905—1907 рр. на Україні. Так, 21 листопада 1906 р. селяни навколишніх сіл Рудки, Райківщини, Рокитного, Тамарівки і Сотниківки — всього близько 600 осіб, озброєні кілками, вдерлися в економію князя, розгромили її, забрали близько 5 тис. пудів зерна, реманент, худобу, знищили конторський борговий архів. Цим повстанням керував селянин с. Райківщини, козак за походженням А. А. Василенко¹².

Пам'ять про Великого Кобзара яготинці, як і весь радянський народ, свято зберігають у своїх серцях. З ініціативи інтелігенції та за участю всіх трудящих міста споруджено пам'ятник Т. Г. Шевченку. Учні-краєзнавці місцевої школи № 3 зібрили цікаві матеріали про історію міста і сіл району і заснували краєзнавчий музей, який 7 листопада 1960 р. рішенням райвиконкому перетворено в районний історико-краєзнавчий музей ім. Т. Г. Шевченка. Та найбільшим пам'ятником Т. Г. Шевченкові в Яготині є розквіт за Радянської влади добробуту і культури трудящих землі, сходжені ногами Великого Кобзара.

О. І. ЛУЦЕНКО

КРОЛЕВЕЦЬ ВШАНОВУЄ ПАМ'ЯТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Кролевець — одне з небагатьох міст України, історія якого тісно зв'язана з іменем Т. Г. Шевченка. 25—26 серпня 1859 р., повертаючись до Петербурга з своєї останньої подорожі на Україну, тут побував Т. Г. Шевченко¹. До цього часу на західній околиці міста, по вул. Свердлова № 61, зберігається будинок з меморіальною дошкою, в якому зузупинився поет. Будинок належав Г. М. Огієвській, рідній сестрі Лазаревських, друзів Великого Кобзара. Недавно відпочивав Тарас Григорович з Огієвських. Кролевецький городничий швидко виписав поету подорожню, даючи зрозуміти, що його даліше перебування в Кролевці не бажане, і повідомив чернігівського губернатора: «...26 серпня проїхав через місто Кролевець у Санкт-Петербург академік Тарас Шевченко»².

Недовгим було перебування Тараса Григоровича в місті, але він не забував своїх нових друзів. У 1860 р. поет надіслав Г. М. Огієвській шойно надрукований примірник «Кобзаря» з дарчим написом. Як святиню, до кінця свого життя зберігала ця подарунок і, вмيراючи, завіщала його своїм нащадкам. Сто років зберігався цей «Кобзар» в Кролевці. У 1959 р. один з родичів Огієвських Ю. С. Ланчевський виїхав з Кролевця до Москви і забрав книжку з собою³.

Вдруге Кролевець побачив поета вже в домовині. 4 травня 1861 р. через усе місто до садиби Огієвських проїхала уквітчана червона труна з прахом Т. Г. Шевченка. Г. М. Огієвська зняла на пам'ять з домовини маленький віночок паперових квітів, який довго зберігався в домі⁴. Свято бережуть пам'ять про великого сина українського народу жителі Кролевця з тих далеких часів.

Під час перебування Т. Г. Шевченка Кролевець був маленьким повітовим містечком з 7 тис. мешканців і 824 будинками — невеличкими селянськими хатами під солом'яними стріхами, і тільки в центрі міста було кілька будинків, вкритих дерев'яною щепою, що належали купцям і чиновникам⁵. З промислових підприємств у місті були 3 невеликих миловарних заводи і 5 цегельнь, кілька водяних млинів, а поблизу Кролевця — паперова фабрика поміщика А. В. Кочубея, що за рік виробляла 64 тис. пудів різного паперу і на якій працювало близько 200 селян-кріпаків⁶. Незважаючи

¹² «Революція 1905—1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів», К., 1949, стор. 286—287.

¹ К. Лазаревська. Шевченко і брати Лазаревські (дещо з родинного архіву Лазаревських), журн. «Україна», 1928, кн. 4, стор. 50.

² «До сторіччя з дня смерті Т. Г. Шевченка», Суми, 1961, стор. 28.

³ Газ. «Зоря комунізму» (орган Кролевецького РК КП України і райради депутатів трудящих), 7 березня 1961 р.

⁴ К. Лазаревська. Назв. праця, журн. «Україна», 1928, кн. 4, стор. 50.

⁵ «Пам'ятная книга Черниговской губернии», Чернигов, 1861, стор. 179.

⁶ Там же, стор. 96.

на незначний розвиток промисловості, Кролевець був відомий в нашій країні і навіть за її межами: місто славилось великим ярмарком і чудовим самобутнім художнім ткацьким промислом. Але ярмарок майже нічого не давав для економічного розвитку міста. Російський письменник І. Аксаков, відвідавши ярмарок у 1855 р., писав, що Кролевець має «самий жалюгідний вигляд і нічим не кращий від міст, де жителі не мають ніяких прибутків»⁷.

Основним заняттям населення було ремесло, дрібна торгівля і сільське господарство. У 1860 р. в місті жило 273 ремісники, які об'єднувалися в 7 цехів. Найзначнішим з них був ткацький. Він об'єднував понад 90 ткачів⁸, які виготовляли рушники з червоним перебором на білому фоні, що були широко розповсюджені в українському побуті. Кролевчани розповідають, нібито Т. Г. Шевченко, збираючись одружитися, замовив одному ткачеві весільні рушники. На основі цього народного переказу місцевий поет В. Сухомлин у вірші «Тарасові рушники» писав:

«Демид Кошук застиг на збанку
И очам повірити не міг,
Як, повагавшись на ганку,
Тарас ступив через поріг»⁹.

Тяжким було становище ткачів Кролевця, які працювали у своїх невеликих хатах, де стояло по кілька верстатів. Тіснота, їдка курява, шум — в таких жахливих умовах працювали ремісники з раннього ранку до пізнього вечора, заробляючи по 20—25 коп. у день¹⁰. У такому скрутному становищі жили й інші ремісники. Хоча у місті існували повітове й приходське училища, в яких навчалося 70—80 учнів, робочий люд був майже неписьменним. В 50-х роках у місті й повіті були поширені епідемії тифу, віспи, холери, скарлатини, від яких вмирало багато людей. В той час у Кролевці була одна лікарня на 25 ліжок, її обслуговували лікар і фельдшер¹¹. І в Кролевці, і в селах повіту — скрізь, де проїздив поет, він бачив горе і злидні народу. Революційне слово Великого Кобзаря завжди закликало народ до боротьби з гнобителями.

У буремному 1905 р. селяни навколишніх сіл і жителі міста піднялися на революційну боротьбу проти самодержавства. 11 грудня 1905 р. в Кролевці відбувся збройний виступ селян і робітників, вперше в історії міста на вулицях замайорів червоний прапор, піднятий селянином у солдатській шинелі Я. Кучером¹².

В роки громадянської війни в Кролевці у промовах ораторів на багатолюдних мітингах і зборах часто згадувалося ім'я Т. Г. Шевченка. Воно запалювало серця червоноармійців, які вирушали в бій з ворогами.

Невпізнаним став Кролевець за роки Радянської влади. Ленінські ідеї кооперативного плану глибоко запали в серця кролевчан. Уже в 1922 р. ткачі-кустари об'єдналися в промислову артіль, що нині виросла у фабрику художньо-декоративного ткацтва, на якій працює понад 1 тис. робітниць¹³. У 1929 р. ремісники-металісти заснували артіль «Метал», що згодом перетворилася на завод «Метал» з 2 тис. робітників, який виробляє арматуру для потреб хімічної промисловості, а з 1961 р. освоїв вперше в СРСР випуск емальованої арматури¹⁴.

Після Великої Вітчизняної війни в Кролевці збудовано кілька нових промислових підприємств, серед них маслозавод, конопляний завод, промкомбінат, учбово-виробниче підприємство, завод будівельних матеріалів, торфопідприємство та ін.

Чудові люди виросли у місті. Так, на заводі «Метал» працюють бригади комуністичної праці ім. ХХІІ з'їзду КПРС В. Рекухи, Г. Кучерявої; систематично перевищують виробничі плани токарі В. Мар'їн, С. Неровня, ливарник В. Бик і багато ін. На ткацькій фабриці багато років працює відома ткаля Г. Г. Кошук, яка за самовіддану працю нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора і занесена в обласну книгу Трудової слави. Зіткані нею вироби експонувалися на виставці, присвяченій 40-річчю Великої Жовтня, а також на міжнародних виставках у Бельгії, Швейцарії, Франції¹⁵.

⁷ І. Аксаков. Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб, 1858, стор. 63.

⁸ «Памятная книга Черниговской губернии», стор. 186.

⁹ Журн. «Вітчизна», 1961, № 3, стор. 13.

¹⁰ «Отчеты и исследования по кустарным промыслам России», т. II, СПб., 1894, стор. 86.

¹¹ «Памятная книга Черниговской губернии», стор. 187.

¹² Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 820, арк. 2—6.

¹³ Газ. «Зоря комунізму», 7 листопада 1961 р.

¹⁴ Газ. «Маяк комунізму» (орган парткому Кролевецького виробничого колгосп-но-радгоспного управління і райради депутатів трудящих), 25 серпня 1963 р.

¹⁵ Газ. «Ленінська правда» (орган Сумського обкому і міськкому партії і обласної Ради депутатів трудящих), 6 листопада 1962 р.

З кожним роком зростає і розквітає Крелевець. Докорінно змінився його зовнішній вигляд. Упорядковується насаджений минулого року серед широкого шляху, яким проїздив великий поет, бульвар ім. Т. Г. Шевченка. На околицях міста руками крелевчан створено два великих озера, ведеться масове бруккування й озеленення вулиць. Великого розмаху досягло житлове будівництво. Тільки після Великої Вітчизняної війни в місті збудовано робітниками та службовцями понад 1100 нових просторих світлих будинків¹⁶, вирости багатопверхові будинки. Значні зрушення відбулися в галузі культури. В місті є чотири середніх і дві восьмирічних школи, в яких 140 учителів навчають 2700 учнів¹⁷, два професійно-технічних училища, відділення Харківського індустріального технікуму. У медичних установах працює 40 лікарів і 108 працівників середнього медперсоналу¹⁸. В 15 бібліотеках налічується 76 тис. томів книг¹⁹.

Свято шанують крелевчани пам'ять Великого Кобзаря. Ще в 1919 р. Крелевецький ревком постановив перейменувати одну з кращих вулиць міста Велику Довгалівку на вулицю Т. Г. Шевченка²⁰. У 1921 р. в саду дитячого будинку відбулося урочисте відкриття пам'ятника великому поетові, зробленого молодим місцевим скульптором В. Воєцо²¹. Урочисто відзначалося 125-річчя з дня народження поета. Вчителі Крелевецької середньої школи ім. Т. Г. Шевченка порушили питання перед районними організаціями про спорудження пам'ятника Кобзареві. Трудящі міста гаряче підтримали цю чудову ініціативу, але напад фашистської Німеччини перешкодив здійснити її. І лише в 1961 р. в міському сквері було встановлено бюст Т. Г. Шевченка.

Широке відображення знайшло життя Тараса Григоровича в тематиці крелевецьких ткачів — учнів художнього технікуму. Так, килим «Шевченко як агітатор серед селян», виготовлений учнем технікуму Редько, ескізи до поеми «Катерина», рушники на шевченківську тематику експонувалися на Шевченківській виставі в 1939 р. в м. Києві і зараз зберігаються в Музеї українського мистецтва²². До 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка ткацька фабрика ім. 20-річчя Жовтневої революції організувала цікаву виставку художніх виробів, на якій експонувалися рушники часів Шевченка, художньо-декоративні панно і рушники з силуетним зображенням Кобзаря в оздобленні традиційного крелевецького орнаменту, любовно виконані кращими ткалями О. Пекою, М. Даценко, П. Січкарем, Е. Коноваленко, О. Оникієнко, М. Рудник, І. Магденко, а також роботи учнів Крелевецького технічного училища²³. В середній школі № 1 було організовано виставку більш як 100 малюнків і вишивок на теми з життя Великого Кобзаря, виконаних учнями художнього гуртка під керівництвом вчителя Е. І. Поди-Чекаленко.

Місцеві літератори написали кілька творів, присвячених перебуванню поета в Крелевці. З них привертають увагу повість «Остання подорож» П. Кочури, поезії «Остання ніч», «Тарасові рушники» В. Сухомлина та ін.

Крелевчани готуються урочисто відзначити 150-річчя з дня народження революціонера-демократа Т. Г. Шевченка. Ткалі, учні технічного училища готують нові панно, килими, рушники, присвячені ювілею, самодіяльні драматичні колективи — ювілейні вистави. Літератори пишуть твори, присвячені Кобзарю. Завжди житиме пам'ять про великого сина українського народу Т. Г. Шевченка в серцях і ділах крелевчан.

М. П. СТОЖОК

¹⁶ Довідка Крелевецького комунгоспу.

¹⁷ Довідка Крелевецького райвно.

¹⁸ Довідка Крелевецької лікарні.

¹⁹ Довідка райбібліотеки.

²⁰ Конотопський філіал Сумського облдержархіву, ф. 621, оп. 1, спр. 1, арк. 29.

²¹ Газ. «Серп і молот» (орган Крелевецького повітового комітету КП(б)У і виконкому районної Ради), 31 липня 1921 р.

²² Газ. «Колгоспне село» (орган Крелевецького райкому КП(б)У і райвиконкому депутатів трудящих), 12 січня 1939 р.

²³ Газ. «Зоря комунізму», 1 березня 1961 р.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

З ДОСВІДУ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Твори геніального українського поета революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, в яких він нещадно викриває кріпосництво, реакційну роль церкви і духовенства, можуть бути з успіхом використані на уроках історії. Вивчаючи з учнями в 6 класі тему «Боротьба з німецьким засиллям і селянська війна в Чехії», я зачитував уривки з поеми «Єретик», посилався на неї. Шевченко показав Яна Гуса, чеського патріота, борця за народну правду, проти німецької навали, як гуманіста, який безстрашно таврує ганьбою папу, ченців і німецьких феодалів.

Римського папу, його кардиналів, ченців-інквізиторів Шевченко називає «розбійниками», «людоїдами», «катами в тіарах», що «прийшли в овніх шкурах і пазури розпустили».

Панування німецьких феодалів у Чехії характеризую пристрасними словами поета:

Виростали у кайданах
Слав'янські діти,
І забули у неволі,
Що вони на світі!
(т. I, с. 262).

Німецькі загарбники і католицьке духовенство ненавиділи Яна Гуса, мужнього борця за незалежність Чехії. Щоб позбутися його, керівники католицької церкви закликав Гуса на собор у м. Констанц, оголосили його єретиком і спалили.

Підкреслюю, що у знищенні Гуса були зацікавлені не лише церковники, а й світські феодали. Наводжу Шевченкові слова про те, що у напрямі Констанца стени, шляхи,

Мов сарана, вкрили
Барони, герцоги і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі,
І трубадури (кобзарі),
і шляхом військо, мов гадюки.
(т. I, с. 268).

Демонструючи в класі картину художника Малишева «Гус на Констанцькому соборі», підкреслюю мужність і віру Гуса в справедливість своїх дій перед зборищем хижаків — Констанцьким собором.

В кінці уроку відзначаю, що Шевченко присвятив цю поему діячеві чеського національного руху Шафарикові.

Твори Т. Г. Шевченка використовувались мною і на уроках з вітчизняної історії. Під час вивчення теми «Україна в XVIII ст.» я використав поему «Гайдамаки» для характеристики коліївщини. Розповідаючи про початок повстання, наводжу слова поета:

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!...»
(т. I, с. 114).

Зауважую, що в поемі правдиво відображено масовий, стихійний характер селянського руху 1768 р.

На уроках про повстання декабристів, зачитуючи вміщені в підручнику слова В. І. Леніна про значення цього революційного виступу, зазначаю, що Шевченко високо оцінював дворянських революціонерів. Повертаючись із заслання, він зустрів у

Нижньому-Новгороді декабриста І. А. Анненкова і мав з ним дружню розмову. Побачивши «Полярну звезду» за 1856 р., яку видавав Герцен за кордоном, з портретами п'ятого страчених декабристів на обкладинці, Тарас Григорович не лише з величезним інтересом прочитав усі номери, а й зробив у щоденнику такий запис: «Портрети перших наших апостолів-мучеників, мене так тяжко, сумно вразили, що я досі не можу відпочинати від цього похмурого враження».

На уроці «Суспільний рух в 30—50-х роках ХІХ ст. і боротьба з ним царизму» я використав уривок з поеми Шевченка «Юродивий», в якій поет викривав Миколу І («фельдфебеля-царя») та його сатрапів, що нещадно знущались з народу і душили все передове в країні, викривав облудність релігії, бога («всевидяшого ока»).

Уривки з поеми «Кавказ» зачитую, викладаючи матеріал теми «Царизм і народи Кавказу у другій чверті ХІХ ст.». Свою поему Шевченко написав під свіжим враженням від звістки про загибель на Кавказі друга Якова де Бальмена, якому і присвячено поему. Волелюбні народи Кавказу поет порівнює з гордим і непокірним Прометеем, показує царську Росію як «тюрму народів»:

А тюрем, а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

(т. І, с. 327).

Викриваючи грабіжницьку політику Миколи І на Кавказі, поет дуже вболіває за тих, хто загинув у братовбивчій війні. У своєму творі Шевченко закликав пригноблені народи Кавказу продовжувати боротьбу проти царизму.

Одночасно підкреслюю, що в той час Шевченко не міг відобразити історичний процес у всій його складності. Поет не показав, що, незважаючи на гнобительську політику царизму і всупереч їй, у той самий час розвивався процес економічного, суспільного та культурного зближення народів Кавказу з російським та іншими народами Росії.

Розкрити грабіжницький характер Кримської війни (1853—1856 рр.) нам допомагає уривок з невеличкого вірша Т. Г. Шевченка «Мій боже милий, знову лихо!»:

Ізнову потекла
Мужицька кров! Кати вінчанні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

(т. ІІ, с. 243).

На уроці «Боротьба навколо селянської реформи» я зазначаю, що на відміну від лібералів, які сподівалися на те, що новий цар Олександр ІІ розв'яже селянське питання, передові люди країни М. Чернишевський, М. Добролюбов, Т. Шевченко та ін. знали дійсну ціну царській милості і не лише не вірили в неї, а й закликали селян до активної боротьби за волю і землю. У вірші «Я не нездужаю, ніроку» Т. Г. Шевченко відверто закликав:

щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою об'єх сталь,
Та добре вигострить сокиру—
Та й заходиться вже будить.

(т. ІІ, с. 288).

В обстановці інтенсивно підготовлюваної селянської реформи й ліберального галасу навколо неї у вірші «Колись-то ще, во время оно» Т. Г. Шевченко нового царя-«визволителя» вивів в образі легендарного римського монарха-законодавця Нуми Помпілія.

Шевченко не вірив у царську милість, але він був впевнений, що народ сам доб'ється кращого життя, що царат паде:

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі

(т. ІІ, с. 347).

Твори Т. Г. Шевченка поєднують у собі невід'яну художню цінність з глибокою прогресивною, ідейною, політичною наснагою. Використання їх на уроках історії не лише допомагає конкретизувати матеріал, а й значною мірою сприяє ідейно-політичному вихованню учнів.

І. Ю. ДОГАДЬКО

ШКІЛЬНА «ШЕВЧЕНКІАНА»

До урочистого вечора, присвяченого 100-річчю з дня смерті великого сина українського народу Т. Г. Шевченка, члени краєзнавчого гуртка Уланівської середньої школи вирішили підготувати виставку і доповідь про перебування Тараса Григоровича на Сумщині. Це було нелегке завдання. Ми вишукували відповідний матеріал у численних журналах, газетах, брошурах. Через деякий час було зібрано не тільки значну кількість окремих журналів і газет, а й цілі підшивки. Щоб не псувати друкованих видань, необхідні матеріали не вирізувалися: учні переписували їх на окремі аркуші. Та найскладніше було навчити школярів працювати з матеріалами періодичної преси, вміти відшукувати потрібне, добирати й систематизувати вже зібране. Для більшої ефективності роботи по відшукуванню матеріалів про життя й діяльність Т. Г. Шевченка гуртківці поділили на групи: одна працювала над матеріалами районної газети, друга — обласної, третя — республіканських, четверта — над журналами. Зібрані відомості краєзнавців використали для підготовки доповіді й виставки.

Поштовою для створення нашої «Шевченкіани» був лист Т. І. Франка «Поповнююмо «Шевченкіану», опублікований в 1960 р. в Сумській обласній газеті «Ленінська правда». Автор листа просив надсилати в Київ матеріали про Т. Г. Шевченка для поповнення 9-томної колекції, що вже тоді налічувала 1099 документів. На одному із занять нашого гуртка вирішено було збирати колекцію про Великого Кобзаря. 14 жовтня 1960 р. ми надіслали Т. І. Франку кілька місцевих газет з матеріалами про поета і лист про діяльність історико-краєзнавчого гуртка, який і був уміщений в унікальній колекції «За міжнародне шанування Т. Г. Шевченка» (т. 10, док. 1242).

І після відзначення 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка наші гуртківці продовжують систематично збирати матеріали про його життя й діяльність. Тепер наша «Шевченкіана» налічує 2200 документів, що розміщені в шести альбомах розміром 50×35 см кожний. Велику допомогу в цьому нам подають численні друзі. Організатор Київської «Шевченкіани» наш земляк письменник і перекладач Ю. І. Назаренко надіслав нам понад 200 копій рідкісних документів. У наших альбомах є багато цікавих листів з різних кінців країни. Серед них — листи Т. І. Франка, О. М. Лисенка (сина українського композитора), нашого земляка драматурга В. Суходольського, московського філолога М. Кузнецової та ін. Правнучка Великого Кобзаря В. Т. Шевченко написала гуртківцям про літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в с. Шевченковому, Черкаської області, і про життя рідного села геніального поета. В селі живе багато нащадків Тараса Григоровича — внуки і правнуки. 85-річний внук поета Т. Т. Шевченко працює екскурсоводом у музеї. Цей лист читали на позачерговому занятті гуртка. З великою увагою слухали учні про місяця, тісно зв'язані з життям дорогої людини. Наша «Шевченкіана» містить багато ювілейних газет з різних областей України, з братніх республік Латвії, Литви, Вірменії, Білорусії, а також з соціалістичних країн (Польщі, Чехословаччини, НДР) та ін. Значний інтерес викликають ювілейні номери газет прогресивних українців Канади. В газеті «Українське слово» (м. Вінніпег) від 8 березня 1961 р. вміщено 24 статті, замітки й вірші про Т. Г. Шевченка. Гуртківцям особливо сподобався вірш українця з Канади Василя Гуцуляка:

«Там, де була тьма, неволя,
Там воля орлина,
Возз'єднана Україна
Цвіте, як калина.
На руїнах тьми-неволи
Ростуть вільні діти,
Не забудуть тебе, батьку,
Доки сонце світить»...

Характерною особливістю нашої «Шевченкіани» є те, що всі її альбоми ілюстровані репродукціями картин, малюнків до творів Т. Г. Шевченка, фотографіями пам'ятних місць і зустрічей на честь ювіляра, а також пам'ятників поета у різних містах і селах України.

Влітку 1962 р. учні провели екскурсію по шевченківських місцях, побували в Котопі і Кролевіці, де перебував поет. Під час цього мандрування було зроблено багато записів і фотознімків, що поповнили нашу колекцію.

У 1964 р. увесь світ відзначає 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Для нас це новий поштовх до натхненної роботи по вивченню життя і діяльності Великого Кобзаря.

П. І. КИСЕЛЕНКО

НАШ КАЛЕНДАР

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА БИТВА

20 років минуло з часу оточення і розгрому великого угруповання ворога в районі Корсунь-Шевченківського. Цей визначний операції Великої Вітчизняної війни присвячений ряд праць у нашій історичній літературі¹. Коротко прослідкуємо хід битви, переважно використовуючи невідомі читачу архівні дані.

Внаслідок розширення стратегічних плацдармів у районі Києва (1-й Український фронт) і Кременчука (2-й Український фронт) утворився зайнятий противником виступ, глибиною 110 км, шириною біля основи 140 км з центром у Корсунь-Шевченківському.

Гітлерівське командування надавало особливо великого значення Корсунь-Шевченківському виступу, розраховуючи використати його для флангового удару вздовж Дніпра по київському угрупованню радянських військ. Цей виступ обороняли дев'ять піхотних дивізій, одна танкова дивізія СС «Вікінг» і моторизована бригада СС «Валонія»², окремих танковий і шість дивізіонів, штурмових гармат — усього близько 80 тис. живої сили, 1640 гармат і мінометів, 140 танків і самохідних гармат.

12 січня 1944 р. Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед 1-м і 2-м Українськими фронтами завдання: прорвати оборону противника біля основи виступу в районах на північний схід від Білої Церкви і на північ від Кіровограда, вийти в район Шполи, де замкнути кільце оточення.

У дні підготовки до операції в надзвичайно складних умовах командири, політичні органи, партійні і комсомольські організації фронтів усю діяльність спрямовували на підготовку людей і техніки для здійснення цієї операції.

Командуючий 1-м Українським фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін прийняв рішення: лівим крилом військ фронту в складі 27-ї, 40-ї і 6-ї танкової армій завдати основного удару з району Жашкова в напрямі Звенигородки на з'єднання з частинами 2-го Українського фронту.

Командуючий 2-м Українським фронтом генерал армії І. С. Конев вирішив завдати головного удару силами 53-ї, 4-ї гвардійської і 5-ї гвардійської танкової армії з району Вербівка-Василівка у напрямі Шпола — Звенигородка, щоб з'єднатися з військами 1-го Українського фронту. З метою ввести противника в оману 5-а і 7-а гвардійські армії повинні були завдати відвертаючого удару у кіровоградському напрямі і скувати п'ять танкових дивізій противника. Радянські війська в наступі мали підтримувати 2-га і 5-та повітряні армії.

Початок операції планувався на ранок 25 січня 1944 р. Але ще в ніч на 24 січня батальйон 69-ї гвардійської стрілецької дивізії, проводячи силову розвідку, захопив висоту, яка була ключем оборони противника у відповідному районі. Частини дивізії почали розгортати наступ на Коханівку³.

Використавши успіх 69-ї гвардійської дивізії, 24 січня війська усієї 4-ї гвардійської армії прорвали оборону противника на 8 км по фронту і просунулись углиб від 3 до 5 км⁴. 25 січня у наступ включилась 53-я армія і була введена у прорив на стику 4-ї гвардійської і 53-ї армій рухома група військ у складі 5-ї гвардійської танкової армії і 5-го гвардійського кавалерійського корпусу в напрямі Шполи з завданням відрізати шляхи відступу противника⁵.

Дізнавшись про справжній напрям головного удару 2-го Українського фронту,

¹ Д. Безин. Корсунь-Шевченковское побоище, К., 1944; А. Н. Грылев. Победа Советской армии на Правобережной Украине, М., 1953; його ж. За Днепром, М., 1963; С. С. Смирнов. На войне, М., 1961, та ін.

² «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 4, 1962, стор. 63.

³ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 240, оп. 2779, спр. 1328, арк. 171.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 81.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 1328, арк. 227, 228.

26 січня гітлерівське командування перекинуло з-під Кіровограда свої танкові дивізії і нанесло по радянських військах контрудар, який був успішно відбитий.

Вранці 26 січня після 30-хвилинної артилерійської підготовки перейшли в наступ війська лівого крила 1-го Українського фронту на Звенигородському напрямі. Долаючи упертий опір противника, 233-а танкова і 6-а гвардійська мотострілецька бригади прорвалися вперед і 28 січня досягли Звенигородки, в районі якої з'єдналися з 20-м танковим корпусом 2-го Українського фронту і завершили оточення курсунь-шевченківського угруповання противника — десяти німецько-фашистських дивізій, однієї бригади і кількох танкових, артилерійських та інженерних частин і підрозділів⁶.

Гітлерівське командування намагається вивести з котла свої оточені війська. Розгорілися жорстокі бої. Села Капітонівка, Тишківка, Журівка, Турія переходили з рук в руки. На 3 лютого противника було відтиснуто на південь. З'єднання 2-го Українського фронту навально наступали в напрямі Буртів, Ольшани, Шполи і до 30 січня оволоділи рубежем Василівка, Товмач, Кануківка, Нецаївка, Листопадове, Розсоховатка, Каліж⁷. 5-та гвардійська і 6-та танкові армії разом з дивізіями 40-ї і 53-ї армії утворили зовнішній фронт і зайняли жорстку оборону проти танкових дивізій ворога, які прагнули визволити своє оточене угруповання⁸.

Не змігши прорвати зовнішні бойові порядки 2-го Українського фронту, противник переносить головний удар проти з'єднань 1-го Українського фронту. 1—3 лютого три танкові і дві піхотні ворожі дивізії атакували з боку Русалівки в напрямі на Лисянку Одночасно з району Стеблєва почали наступати оточені війська. Але успіху противник не добився.

На 3 лютого було здійснено тактичне оточення ворога⁹. Почався другий етап операції — знищення оточеного угруповання. Це завдання було покладене на війська 2-го Українського фронту, якому підпорядковувались з'єднання 1-го Українського фронту, що брали участь в операції. Переборюючи величезні труднощі, пов'язані з весняним бездоріжжям, ламаючи упертий опір ворога, радянські війська все шільніше стискали кільце оточення.

З 4 до 10 лютого 1944 р. противник з допомогою танкових і піхотних з'єднань прагнув прорватися до оточеного угруповання через лівий фланг 40-ї армії. Ціною великих втрат ворожим військам вдалося захопити два населених пункти, але внаслідок контрудару радянських з'єднань противник був відкинутий на вихідні позиції, не здійснивши прориву¹⁰. Щоб уникнути непотрібного кровопролиття, 8 лютого 1944 р. радянське командування запропонувало гітлерівським військам, які перебували в оточенні, капітулювати. Обмануті обіцянками Гітлера про допомогу ззовні, вони відмовилися від капітуляції і продовжували чинити відчайдушний опір.

Вранці 10 лютого радянські війська розпочали генеральний наступ з метою повного знищення оточеного угруповання. Операція мала характер одночасних концентричних ударів у загальному напрямі на Корсунь-Шевченківський Площа, зайнята противником, з кожним днем зменшувалася, вже 10 лютого вона прострілювалася вогнем нашої артилерії. Протягом 11—14 лютого, б'ючись з відчайдушністю причечних, йдучи на величезні жертви, ворожі війська потиснули наші частини в ряді місць як з зовнішнього фронту, так і з боку оточення¹¹.

Однак, переборюючи запеклий опір противника, радянські воїни безперервно стискали кільце оточення, наша бомбардувальна і штурмова авіація безперервно завдавала потужних ударів. Становище оточеного ворога погіршувалося з кожним днем.

14 лютого, здійснивши сміливий обхідний маневр, війська 52-ї армії визволили Корсунь-Шевченківський¹². На кінець 16 лютого оточені війська утримували всього кілька населених пунктів.

В ніч з 16 на 17 лютого піднялася сильна завірюха. Оточене угруповання (близько 10 тис. чоловік, 20 танків і 5—7 артбатареї) зробило останню відчайдушну спробу — скористатися негодою і вирватись з котла. Але радянські війська повністю зірвали ворожі плани. Важливу роль у цьому відношенні відіграла легко-моторна нічна авіація 5-ї повітряної армії. В умовах снігової хуртовини літаки ПО-2 знаходили ворога, скидали на нього запальною суміш і освітлювальні бомби, які точно визначали ціль для артилерії і танків¹³. Лавина гітлерівців була зустрінута сильним артилерійським і минометним вогнем. Кинувши всю важку зброю, артилерію і спо-

⁶ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 4, стор. 65.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 409, оп. 10057, спр. 326, арк. 213—214.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 215.

⁹ Там же, арк. 87—89.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 395, оп. 9136, спр. 34, арк. 171.

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 332, оп. 4948, спр. 113, арк. 19; «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 4, стор. 67.

¹² Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 95.

¹³ Архів МО СРСР, ф. 327, оп. 5014, спр. 34, арк. 70.

рджання, ті, що залишилися в живих, продовжували рватися вперед, де їх чекала смерть. Гітлерівське командування назвало цю спробу прориву «бігом за життям». Насправді ж це був біг до смерті. Ще ніколи українська земля на бачила такого масового знищення ворога, як взимку 1944 р. З 15 по 17 лютого було вбито до 20 тис. і взято в полон понад 5 тис. ворожих солдатів і офіцерів¹⁴. Усього противник втратив в оточенні 55 тис. убитими і пораненими і понад 18 тис. полоненими. Вся бойова техніка і зброя дісталися радянським військам. 17 лютого 1944 р. оточене угруповання припинило своє існування. Тільки кільком ворожим танкам з генералами і старшими офіцерами вдалося вирватися з оточення. На 21 лютого були розгромлені танкові дивізії ворога на зовнішньому фронті. Під час спроб заблокувати свої війська противник втратив вбитими до 27 000 чоловік, 446 гармат і минометів, до 827 танків і штурмових гармат та багато іншої військової техніки. Було взято в полон 1500 солдатів і офіцерів¹⁵.

У боях по ліквідації оточеного угруповання радянські війська виявили високий наступальний порив, залізну стійкість, непохитну волю до перемоги. Попереду завжди були комуністи. Парторг кулеметної роти 1-го батальйону 7-ї гвардійської мотострілецької бригади старший сержант Конев у боях за с. Оситняжку був поранений і залишився один біля кулемета. Після другого поранення в груди він не залишив кулемет до підходу підкріплення. Десятки вбитих гітлерівців були знищені відважним комуністом.

У бойових порядках піхоти 4-ї гвардійської армії просувався з своїм «максимумом» кулеметник гвардії старший сержант Саяпін. Біля одного з населених пунктів 350 п'яних гітлерівців атакували позицію Саяпіна. Підпустивши ворога на 100 м, кулеметник відкрив вогонь. Контратака захлинулася; на полі бою залишилося 85 німецьких солдатів і офіцерів. Через годину противник знову атакував його позицію, але, втративши 45 чоловік, відкотився назад¹⁶.

Успіх бойових дій радянських військ був результатом їх високої бойової виучки, палкого радянського патріотизму, який виявився в масовому героїзмі радянських воїнів на полі бою. Під час боїв по ліквідації оточеного угруповання ворога велику допомогу і бойову підтримку подали військам місцеві жителі, беручи участь у перенесенні боєприпасів, у розчищенні шляхів, будівництві оборонних споруд. Багато з них, взявши зброю, разом з радянськими воїнами знищували фашистських окупантів. Так, коли автоколона 27-ї армії через снігові заноси спинилася, жителі с. Щebarшенці прийшли на допомогу і в м'шках на відстань 7 км перенесли від машин, що застряли в снігу, на передній край 2045 снарядів, 3050 мін, велику кількість патронів і гранат. У себе вдома вони залишили поранених і доглядали їх¹⁷.

Найяскравішим прикладом прояву радянського патріотизму є подвиг жителів с. Квітки (15 км на південь від Корсунь-Шевченківського). 30 січня з'єднання генерал-майора Меркулова визволило Квітки. Але оточене угруповання противника спробувало прорватися з кільця саме через це село. На заклик командира військової частини понад 500 чоловік, які могли носити зброю, записалися добровільно до лав Радянської Армії. На будівництво оборонних рубежів вишло більше 600 жінок, підлітків і стариків. З 1 лютого німці розпочали наступ на Квітки при підтримці танків. Але всі їх спроби розбились об мужність радянських воїнів і квітчан. Після запеклих боїв радянські воїни і захисники Квіток перейшли в контратаку і вибили ворога з сусіднього с. Валяви, а потім штурмом взяли села Глушки і Петрушки¹⁸.

При ліквідації оточених військ противника разом з військовими частинами діяли українські партизани. Вони завдавали ударів по опорних пунктах і колонах противника. Наприклад, партизанський загін ім. Т. Г. Шевченка під командуванням Н. А. Дудченка разом з частинами 27-ї армії визволяв с. Бровахи, перетворене противником в опорний пункт¹⁹.

25 днів тривала Корсунь-Шевченківська битва; за цей час радянські війська визволили понад 400 населених пунктів, 4500 квадратних кілометрів рідної української землі. Битва під Корсунь-Шевченківським, як і інші визначні бої Великої Вітчизняної війни, показала всьому світові зростаючу бойову могутність Радянських Збройних Сил. Бойові дії радянських військ у районі Корсунь-Шевченківського сформували значні сили противника. Ця обставина допомогла військам 1-го Українського фронту провести майже одночасно з Корсунь-Шевченківською Луцько-Ровенською, а військам 3-го і 4-го Українських фронтів — Кіровоградсько-Нікопольську наступальні операції.

Після ліквідації Корсунь-Шевченківського виступу усувалась загроза флангам 1-го і 2-го Українських фронтів, випикла можливість за рахунок скорочення лінії

¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 97.

¹⁵ А. Н. Грылев. Назв. праця, стор. 39—40.

¹⁶ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 84.

¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 41794, спр. 30, зрк. 63—79.

¹⁸ Див. С. С. Смирнов. Назв. праця, стор. 357—363.

¹⁹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 4, стор. 67—68.

фронту і ослаблення противника створити в цьому районі кілька сильних ударних угруповань для нових наступальних операцій. Ворог був остаточно відкинутий від Дн.пра в його середній течії.

Операція показала зростаючу бойову майстерність радянських військ, високий рівень радянського оперативного мистецтва. Характерними рисами цієї операції є раптові і погоджені удари, швидкість дій і навальність у наступі, залізна стійкість в обороні під час відбиття ворожих контратак. Бої під Корсунь-Шевчківським показали високий патріотизм, мужність і витривалість радянських воїнів. Ніякі труднощі не могли спинити високого наступального пориву радянських військ.

О. В. МОЙСЕЄВ

ДРУГ І СОРАТНИК В. І. ЛЕНІНА

(ДО 95-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Н. К. КРУПСЬКОЇ)

26 лютого цього року радянський народ відзначатиме 95-річчя з дня народження Надії Костянтинівни Крупської — видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, дружини, вірного друга і соратника В. І. Леніна. У 1894 р. вона вперше зустрілася з В. І. Леніним і стала його незмінним супутником життя, вірним другом. Як невтомний помічник і друг В. І. Леніна, Н. К. Крупська була тісно зв'язана з діяльністю більшовицьких організацій на Україні, що виникли і розвивались як організації єдиної загальноросійської партії більшовиків-ленінців.

На Україні Н. К. Крупська вперше побувала ще в дитячі роки. У 1877 р. сім'я Крупської деякий час жила в Києві, і восьмирічна Надія ходила до школи на Хрещатику¹. Вдруге Н. К. Крупська побувала на Україні через двадцять років, коли вона вже працювала у створеному В. І. Леніним петербурзькому «Союзі боротьби за визволення робітничого класу». Влітку 1896 р. за пропозицією В. І. Леніна від імені петербурзького «Союзу боротьби» Н. К. Крупська приїздила на Україну з метою домовитися з українськими соціал-демократами про підготовку I з'їзду РСДРП і видання загальноросійської нелегальної газети. Н. К. Крупська повинна була відвідати Київ і там вести переговори з керівниками місцевої соціал-демократичної організації П. Л. Тучапським і В. Г. Крижанівською. Але по дорозі в Київ вона заїхала в Полтаву, де зустріла П. Л. Тучапського, П. П. Румянцева, І. А. Саммера та інших видатних діячів соціал-демократичного руху на Україні. У Полтаві Н. К. Крупська і провела цю важливу нараду з питань підготовки I з'їзду партії. Розповідаючи пізніше про свою поїздку на Україну, Н. К. Крупська писала: «Про все домовились у Полтаві»².

Після заслання, яке Н. К. Крупська відбувала разом з В. І. Леніним в Сибіру, вона виїхала за кордон, де працювала секретарем редакції ленінської газети «Искра», а потім секретарем ленінських газет «Вперед» і «Пролетарий». Як секретар редакції і друг В. І. Леніна, Н. К. Крупська вела обширне листування з партійними організаціями в Росії і зокрема на Україні, інформувала їх про стан справ у партії, розгортання боротьби з «економістами», меншовиками та іншими опортуністами, про вихід праці В. І. Леніна.

Партійні організації України через Н. К. Крупську вперше дізналися про підготовку В. І. Леніним знаменитої праці «Що робити?». Ще 7 січня 1902 р. вона повідомляла «іскрівцям» Києва: «...Скоро вийде спеціальна брошура, в якій буде детально розроблено організаційний план «Искры»³. 13 січня 1902 р. Н. К. Крупська писала Одеській організації РСДРП про друкування праці В. І. Леніна⁴. Відразу після виходу в світ книга «Що робити?» була нелегально доставлена на Україну і широко розповсюджена. Через Н. К. Крупську більшовикам України вперше стало відомо і про вихід праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». В листі від 10 червня 1905 р. Н. К. Крупська писала більшовикам Катеринослава: «Тов. Ленін написав брошуру з приводу резолюцій (з'їздивської і конференції) про збройне повстання і про участь у тимчасовому уряді. Незабаром вийде»⁵. Відразу праця В. І. Леніна з'явилася на Україні і була широко розповсюджена серед більшовицьких комітетів і груп.

¹ И. Тельман. В поисках письма и книги, журн. «Юность», 1961, № 12, стор. 104—105.

² Н. К. Крупская. «Союз борьбы за освобождение рабочего класса», журн. «Творчество», 1920, № 7—10, стор. 7.

³ Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 5, од. зб. 1710, арх. 3.

⁴ Журн. «Красный архив», 1941, № 1, стор. 10.

⁵ Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 19.

Н. К. Крупська в своїх листах на Україну радила перевидавати окремі статті В. І. Леніна з центральних більшовицьких газет, щоб зробити їх ідеї доступними більш широким верствам робітників. У січні 1905 р. в листі до Одеського комітету Надія Костянтинівна порадила перевидати з газети «Вперед» статтю В. І. Леніна «Початок революції в Росії». Одеський комітет виконав цю пораду і перевидав статтю тиражем 8 тис. примірників. Робітники були в захопленні від неї. «Добре написано»⁶, — говорили вони і намагалися, щоб кожний прочитав її.

Велику роль Н. К. Крупська відіграла в налагодженні зв'язків партійних організацій України з В. І. Леніним, з більшовицьким центром. Коли в лютому 1905 р. в Миколаєві був заарештований весь склад комітету більшовиків, Н. К. Крупська проявила велике піклування про організацію нового комітету і відновлення його діяльності. В листі більшовикам Одеси від 25 лютого 1905 р. Н. К. Крупська запитувала: «Чи зміцнили Миколаїв?»⁷. Трохи пізніше вона знову цікавиться, яких заходів вжито для відновлення Миколаївського комітету. «Хто поїхав у Миколаїв?» — запитує 12 березня Н. К. Крупська, а в іншому листі просить, щоб її зв'язали безпосередньо з Миколаєвом⁷.

Численні листи Надії Костянтинівни на Україну сповнені глибокої турботи про зміцнення більшовицьких сил, про влаштування партійних працівників, які поверталися працювати на Україну. У листі від 8 січня 1905 р. Н. К. Крупська писала з-за кордону в Одесу: «Цими днями до вас їде звідси один хлопчина... справляє хороше враження, пропагандист, пригрійте його, можливо, буде хорошим працівником»⁸. В наступному листі вона знову повідомляє про присилку людей: «Посилаємо в Одесу людей; оскільки народу багато, то пришліть якнайшвидше ще одну явку і явку для оказій»⁹. І таких листів можна навести багато.

На Україні працював ряд видатних діячів, які були тісно зв'язані з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, листувалися з ними, разом діяли ще в петербурзькому «Союзі боротьби» або пізніше в редакціях більшовицьких газет чи на партійних з'їздах і конференціях. Серед них були В. В. Воровський, Г. М. Кржижановський, Л. М. Кніпович, П. М. Лепешинський, Ф. В. Ленгнік, Д. І. Лещенко, О. С. Шаповалов, І. І. Шварц, О. Г. Шліхтер та ін.

Н. К. Крупська часто листувалася з сім'єю Ульянових, яка перебувала в Києві в 1903—1904 рр.¹⁰ Коли 1 січня 1904 р. Дмитро, Анна і Марія Ульянови були заарештовані й кинуті до Лук'янівської в'язниці, Н. К. Крупська писала листи до матері В. І. Леніна — Марії Олександрівни. Одержавши повідомлення про ці арешти, В. І. Ленін і Н. К. Крупська негайно відповіли Марії Олександрівні листом, в якому Надія Костянтинівна писала: «Дорога Маріє Олександрівно! Ваш лист вразив нас: дуже вже він сумний. Лишається сподіватись, що всіх скоро випустять... Неперпляче чекатиму Вашого листа, а може, він принесе більш втішні вісті... Чи приймають передачі і книжки?.. Бажаю Вам здоров'я і бадьорості»¹¹.

Н. К. Крупська залишила велике листування з діячами більшовицьких організацій України у дореволюційний період, значна частина якого ще не вивчена і не опублікована. Листи Н. К. Крупської — неоціненне джерело для висвітлення керівної ролі В. І. Леніна в діяльності партійних організацій України, для вивчення героїчної історії КПРС і одного з її бойових загонів — Комуністичної партії України.

П. М. ШМОРГУН

* * *

Надія Костянтинівна відіграла визначну роль у створенні й зміцненні Комуністичної партії. Вона брала участь у роботі всіх з'їздів партії (крім першого і п'ятого), була членом ЦКК, а після XV з'їзду — членом ЦК ВКП(б).

Неоціненні її заслуги в галузі створення наукової біографії В. І. Леніна, в розвитку історико-партійної науки. Її велика фундаментальна праця «Спогади про Леніна»¹² є однією з найкращих, зразкових біографічних праць про Володимира Ілліча, в якій з великою майстерністю змальовано безсмертний образ вождя Комуністичної партії, творця і керманіча першої в світі Радянської держави.

Інші статті, спогади і промови Н. К. Крупської про В. І. Леніна зібрані й видані окремою книгою¹³ до 90-річчя з дня народження вождя. Ряд праць Н. К. Круп-

⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 7, стор. 9.

⁷ Там же, стор. 18, 21, 31.

⁸ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 6, стор. 22.

⁹ Там же, стор. 47.

¹⁰ И. Д. Ремезовский. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине, К., 1963, стор. 84—140.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 509—510.

¹² Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, 427 с.

¹³ Н. К. Крупська. О Ленине, М., 1960, 378 с.

ської, присвячених висвітленню героїчної історії Комуністичної партії, зібрано у нещодавно виданому тематичному збірнику¹⁴. Праці Н. К. Крупської, присвячені питанням комуністичного виховання радянської молоді, зібрано у тематичному збірнику «О коммунистическом воспитании»¹⁵.

Н. К. Крупська була вірним і щирим другом народів нашої великої Батьківщини, зокрема трудящих України, подавала велику допомогу більшовицьким організаціям республіки. Яскравою сторінкою в історії цих зв'язків є приїзд Н. К. Крупської як члена ЦКК ВКП(б) до м. Харкова для участі в роботі Пленуму ЦКК КП(б)У. Цей приїзд на Україну вилився у хвилюючу демонстрацію всенародної любові трудящих України до великого вождя революції В. І. Леніна, їх великої шани і поваги до вірного друга і соратника Ілліча Н. К. Крупської. 28 вересня 1925 р., задовго до приходу поїзда, на Харківському вокзалі і прилеглій до нього площі для зустрічі Н. К. Крупської зібралися десятки тисяч трудящих¹⁶. Зустріти дорогу гостю прибули члени ЦК і ЦКК КП(б)У, уряду УРСР, представники державних, партійних і громадських організацій¹⁷. Появу Н. К. Крупської на пероні було зустрінuto бурхливою овацією і співом «Інтернаціоналу». Надія Костянтинівна виступила з хвилюючою промовою на мітингу, влаштованому на привокзальній площі¹⁸. Увечері того ж дня Н. К. Крупська взяла участь у роботі V поширеного Пленуму ЦКК КП(б)У. У промові на Пленумі вона детально розповіла про вказівки В. І. Леніна щодо організації і завдань органів ЦКК — РСІ, дала високу оцінку діяльності цих органів на Україні, побажала українському народові великих успіхів у соціалістичному будівництві¹⁹.

Протягом чотирьох днів перебувала Н. К. Крупська в Харкові, і всі ці дні були сповнені незабутніми зустрічами з трудящими тодішньої столиці України. Ранком 29 вересня вона була присутня на засіданні Всеукраїнського з'їзду клубних працівників, де виступила з промовою. Учасники з'їзду обрали Надію Костянтинівну почесним головою свого з'їзду, сфотографувалися разом з нею²⁰. Потім вона виступала з промовами на загальноміських зборах комсомольців і молоді Харкова і на зборах делегаток жіночих відділів, членів фабзавкомів і бюро осередків КП(б)У і ЛКСМУ, де розповіла про основні завдання, які стояли перед трудящими країни в той період²¹. 1 жовтня 1925 р. Н. К. Крупська виїхала з Харкова до Москви. Її чотириденне перебування в місті залишило глибокий слід у свідомості трудящих.

Зв'язки з Україною Н. К. Крупська підтримувала до кінця свого життя. Одним з проявів глибокої шани українського народу до Н. К. Крупської було обрання її робітниками Донбасу в 1936 р. делегатом надзвичайного VIII Всесоюзного з'їзду Рад.

А. Д. ЯРОШЕНКО

* * *

Н. К. Крупська була видатним діячем культурного фронту. З перших днів Радянської влади Надія Костянтинівна працює членом колегії Народного Комісаріату освіти РРФСР, а з 1929 р. — заступником наркома освіти. Вона — доктор педагогічних наук, почесний член АН СРСР. За видатні заслуги в галузі комуністичного виховання і за активну роботу серед жінок Н. К. Крупська була нагороджена орденом Леніна і Трудового Червоного Прапора. Вона була членом ЦВК РРФСР і СРСР, в останні роки — депутатом і членом Президії Верховної Ради СРСР.

Н. К. Крупська, проводячи величезну роботу по будівництву нової, радянської школи, відіграла визначну роль у здійсненні революційного перевороту в галузі народної освіти на Україні, в ідейному вихованні вчителів і керівних працівників народної освіти республіки, в розробці актуальних теоретичних питань педагогіки.

Творча спадщина Н. К. Крупської була широко відомою на Україні. Її твори перекладалися українською мовою, друкувалися і вивчалися. У роки громадянської війни стали дуже актуальними і популярними на Україні статті Н. К. Крупської «Як організувати справу позашкільної освіти в країні», надрукована в газеті «Донецький пролетарий» у лютому 1918 р., та «Про Ради народної освіти», вміщена в органі Наркомосу УРСР газеті «Соціалістична трудова школа» в серпні 1919 р. Ці статті

¹⁴ Н. К. Крупская я. Ленин и партия, М., 1963, 252 с.

¹⁵ Н. К. Крупская я. О коммунистическом воспитании. Избранные статьи и речи, М., 1956.

¹⁶ Газ. «Правда», 29 вересня 1925 р.

¹⁷ Газ. «Известия ВЦИК», 29 вересня 1925 р.

¹⁸ Газ. «Вісті ВУЦВКУ», 29 вересня 1925 р.

¹⁹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 22, оп. 1, од. зб. 5, арк. 3—4.

²⁰ Газ. «Вісті ВУЦВКУ», 30 вересня 1925 р.

²¹ Там же.

стали для українського вчителства і всієї радянської інтелігенції провідною зіркою у грандіозній справі — будівництві нової системи освіти.

Вже в перші роки після Жовтневої революції виняткове значення в боротьбі за торжество на Україні ідей і принципів марксистської педагогіки мала високо оцінена В. І. Леніним книга Н. К. Крупської «Народна освіта і демократія», видана в 1917 р. Серйозну роль у розвитку марксистської педагогічної думки на Україні відіграла також праця Н. К. Крупської «Питання народної освіти», що вийшла в 1918 р. Книжки і статті, надруковані в 1918—1920 рр., благотворно впливали на українське вчителство, яке дедалі більше переконувалося, що тільки трудящі, керівані Комуністичною партією, є будівниками справді народної освіти.

Особливий вплив на учителів та інтелігенцію України мала марксистська теорія трудового виховання, видатним пропагандистом якої була Н. К. Крупська. Її книга «Народна освіта і демократія» переконливо показала багатьом педагогам, наскільки ворожі народові буржуазні теорії «трудової» школи, які не витримують наукової критики, а сама ідея трудового виховання по суті суперечить класовим, експлуаторським інтересам буржуазії. Вони дедалі глибше усвідомлювали, що трудова школа в пролетарському, марксистському її розумінні відповідає вимогам життя, інтересам трудящих мас, об'єктивним закономірностям матеріального і духовного розвитку суспільства.

Неоціненну роль відіграла Н. К. Крупська в популяризації на Україні вчення основоположників марксизму-ленінізму про комуністичне виховання підростаючих поколінь. З перших же кроків будівництва радянської системи народної освіти українські вчителі знайомились з ідеями Маркса, Енгельса, Леніна про виховання і освіту, насамперед по книгах і статтях Н. К. Крупської. Її твори були для вчителства важливим джерелом марксистсько-ленінських педагогічних знань. Широкого розповсюдження набули видані на Україні в 20-х роках праці Н. К. Крупської «Заповіти Леніна в галузі народної освіти», «Соціалістичне виховання молоді» та ін.

В 30-і роки особливою популярністю на Україні, як і в усьому Радянському Союзі, користувалися статті Н. К. Крупської «Вчення Маркса, Енгельса, Леніна — в учительській масі» (1932 р.), «Роль Леніна в боротьбі за політехнічну школу» (1932 р.), «Маркс про комуністичне виховання підростаючих поколінь» (1933 р.), «Ленін про молодь» (1935 р.), «Ленін і питання народної освіти» (1938 р.). Всі ці праці є чудовим зразком глибокого аналізу і роз'яснення теоретичних положень класиків марксизму-ленінізму про комуністичне виховання.

Значення наукових праць Н. К. Крупської неодноразово підкреслювалося педагогічною пресою України. Так, у 1925 р. журнал «Шлях освіти» писав про книжку Н. К. Крупської «Заповіти Ілліча в галузі народної освіти», що це «краща брошура, яка популярно викладає погляди Володимира Ілліча на завдання освіти»²².

Велику роль відіграла Н. К. Крупська в гострій боротьбі навколо проблем організації народної освіти на Україні в першій половині 20-х років. У широкій дискусії, що тоді проходила, Н. К. Крупська зайняла принципову партійну позицію і подала неоціненну практичну допомогу українському вчителству у вирішенні питань структури школи, напрямку і характеру її роботи. Вона з партійних позицій критикувала тих керівних працівників Наркомосу України (Я. П. Ряппо та ін.), які заперечували середню загальноосвітню політехнічну школу²³.

Н. К. Крупська всю свою багатогранну педагогічну діяльність завжди пов'язувала з політикою Комуністичної партії, з невідкладними політичними і господарськими завданнями, поставленими партією в боротьбі за комунізм. До її праць, в яких висвітлюються загальні й окремі проблеми теорії та практики виховання та історії школи, будуть постійно звертатися у пошуках відповіді на важливі й животрепетні питання педагогіки і будівництва школи всі, хто займається справою освіти.

Радянські люди назавжди збережуть вдячну пам'ять про Надію Костянтинівну. Вірний друг і соратник В. І. Леніна, стійкий революціонер, визначний державний діяч, Н. К. Крупська все своє життя віддала партії, народу.

М. В. КОВАЛЬ

ГЕРОЇЧНИЙ СИН НАРОДУ

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. Ю. ДИБЕНКА)

Павло Юхимович Дибенко належить до славної плеяди радянських воєначальників, безмежно відданих партії Леніна і народу, — героїв Великого Жовтня і громадянської війни, які все своє наступне життя присвятили зміцненню Збройних Сил СРСР, піднесенню їх боєздатності.

²² Цит. за статтею: О. Г. Дзевєрін. Роль Н. К. Крупської в розвитку педагогічної думки на Україні, журн. «Радянська школа», 1961, № 2, стор. 13.

²³ Там же, стор. 14.

Народився П. Ю. Дибенко 16 лютого 1889 р. у бідній селянській сім'ї в с. Людкові, Новозибківського повіту, Чернігівської губернії. В юнацькі роки він залишив рідне село і протягом кількох років батракував у Білорусії та Литві. Згодом П. Ю. Дибенко переїхав у м. Ригу, де влаштувався на роботу портовим вантажником. Саме в м. Ризі і почалося формування марксистського світогляду майбутнього борця революції. Там Павло Юхимович зустрівся з членами нелегального більшовицького гуртка, вступив до нього і включився в революційну діяльність.

У березні 1912 р., будучи матросом Балтійського флоту, П. Ю. Дибенко вступив у партію більшовиків, в 1915 р. він — один з керівників повстання на лінкорі «Імператор Павло I».

В дні Лютневої революції Павло Юхимович як голова Центробалту формував загони матросів у Гельсінґфорсі і відправляв їх у Петроград на допомогу революції.

Найактивнішу участь П. Ю. Дибенко брав у підготовці і звершенні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Із своїм загоном він бився під Царським селом і Гатчиною проти військ Керенського і особисто заарештував генерала Краснова.

Після перемоги Великого Жовтня Павло Юхимович, за пропозицією В. І. Леніна, при формуванні першого Робітничо-селянського уряду був введений до його складу і очолив Народний Комісаріат у військово-морських справах. На посаді наркомвійськового П. Ю. Дибенко працював з жовтня 1917 р. до квітня 1918 р.

Весною 1918 р., коли австро-німецькі загарбники окупували територію України, Комуністична партія направила П. Ю. Дибенка в Крим, де він розгорнув найактивнішу підпільну діяльність проти гетьманського та іноземного режиму.

В Севастополі окупанти захопили Дибенка і перевезли в Сімферопольську в'язницю. Йому загрожував розстріл, але Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним не допустив страти вірного сина революції: його за домовленістю з німецькими окупантами було обмінено на німецьких офіцерів.

У кінці 1918 р. в районі ст. Волфіно — Ворожба П. Ю. Дибенко сформував партизанський загін, який визволяв від іноземних загарбників Харків і Катеринослав.

В березні 1919 р. П. Ю. Дибенко — начальник 1-ї Задніпровської дивізії, що діяла на півдні країни і особливо відзначилася в боях за Маріуполь і Севастополь. Червоноармійці під керівництвом Павла Юхимовича шент розгромили білогвардійські війська на північно-східному побережжі Чорного і Азовського морів і захопили багато полонених і трофеїв (2 бронепоезди, 38 гармат, 52 кулемети, 1500 гвинтівок тощо). За особистий героїзм і відвагу в боях за визволення Криму і талановите керівництво військами Радянський уряд нагородив П. Ю. Дибенка першим орденом Червоного Прапора. Тоді ж його було призначено командуючим Кримською армією і наркомвійськомором Кримської Радянської республіки.

В 1919—1920 рр. П. Ю. Дибенко брав участь у боях за Царицин, у розгромі денікінців на Кавказі і в 1921 р. у придушенні Кронштадтського заколоту. За мужні і героїчні дії в цих бойових операціях Павло Юхимович був нагороджений ще двома орденами Червоного Прапора.

В 1922 р. П. Ю. Дибенко закінчив військову академію РСЧА і командував стрілковим корпусом. У 1925 р. він працював начальником артилерійського управління, а з 1926 до 1928 рр. — начальником постачання РСЧА. З 1928 до 1938 р. він командував військами Середньоазіатського, Привольного і Ленінградського військових округів.

П. Ю. Дибенко був членом Реввійськради, ЦВК СРСР, неодноразово вибирався до складу ЦК ВКП(б), делегатом ряду партійних з'їздів, депутатом Верховної Ради СРСР. Він є автором книг: «Военная доктрина і еволюція армії» (1922 р.), «Мятежники» (1923 р.), «Из недр царского флота к Великому Октябрю» (1928 р.)*.

В період культу особи Сталіна П. Ю. Дибенка було необгрунтовано обвинувачено і 29 липня 1938 р. страчено. Так обірвалося світле життя вірного ленінця, славного сина радянського народу.

І. Ю. ГОСТЄВ

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

(до 100-річчя з дня народження)

В кінці листопада 1963 р. громадськість нашої країни широко відзначала 100-річчя з дня народження видатної української письменниці Ольги Юліанівни Кобилянської (1863—1942). Її життя і багатогранна літературна творчість тісно зв'язані

* Книгу П. Ю. Дибенка «Из недр царского флота к Великому Октябрю» було перевидано в Москві. Вже чимало написано і про Павла Юхимовича: «Шлях слави» (вид-во «Радянський письменник», К., 1957); «Крізь бурі і шторми» (вид-во «Молодь», К., 1961), «Павел Ефимович Дыбенко» (М., 1962).

ні з життям і боротьбою трудящих Буковини проти соціального й національного гніту.

Народилась О. Ю. Кобилянська в містечку Гура — Гумора, Кімполунзького повіту, в Південній Буковині. Невдовзі вона з родиною переїхала до Чернівців — тодішнього центру громадсько-політичного, літературного й мистецького життя Буковини. Західна Україна була аграрною колонією Австро-Угорської монархії. В 1910 р. на Буковині понад 80% населення було зайнято в сільському господарстві, а розпорошена по дрібних підприємствах незначна кількість робітників перебувала в дуже тяжкому становищі: робочий день тривав 12—14 годин, заробітна плата була значно нижчою, ніж в Австрії та Угорщині. Слідом за розореним і зубожілим селянством багато робітників лишили рідну землю і їхали шукати щастя в США, Канаду, Бразилію. Політика омічлення привела до того, що переважна більшість українців була позбавлена можливості відвідувати школу. У 1895 р. українці становили лише 9,9% студентів університету, в 1909/10 навчальному році на Буковині було 13 гімназій, серед них тільки одна українська.

Боротьба трудящих Буковини за свої соціальні і національні права мала вирішальний вплив на формування демократичного світогляду О. Ю. Кобилянської, яке припадає на 80—90-і роки.

Не діставши належної шкільної освіти, вона прагне набути знання самостійно: читає твори В. Гете, В. Шекспіра, Ф. Шіллера, вивчає західноєвропейську філософію, захоплюється соціологією, знайомиться з окремими працями Ф. Енгельса, Ч. Дарвіна. У листі до М. Павлика від 11 жовтня 1891 р. Ольга Юліанівна писала: «Я дуже Вам влячна, що Ви мені надішлете історію матеріалізму. Він для мене необхідний, як животворні ліки. Я знаю, що я ще у великій мірі ідеалістка, і дуже радо хотіла б позбутися цього баласту, котрий мене давить, як тяжкий одяг в літню гарячу пору». У власній бібліотеці письменниці поряд з класиками російської та української демократичної літератури були марксистські твори, зокрема геніальна праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». І хоч О. Кобилянська ще ясно не усвідомлювала шляхів боротьби за новий, справедливий соціальний лад, проте вже у таких творах, як «Людина», «Царівна», «Банк рустикальний», «Битва», «Мужик», «У св. Івана», «Некультура» та ін., вона пристрасно викривала соціальну несправедливість, поневолення людини людиною.

О. Ю. Кобилянська прагнула до політичного аналізу подій життя і шляхів розвитку літератури. Особливо обурювало її в той час тяжке, безправне становище жінки. Прагнучи боротися проти капіталістичного ярма, протиставити йому організацію трудящих мас і насамперед жінок, письменниця заснувала у 1894 р. в Чернівцях «Товариство руських жінок на Буковині» і, як його член, збирала гроші для дітей-сиріт, відкривала бібліотеку, виступала з доповідями, в яких показувала безправне становище жінки в капіталістичному світі, закликала наполегливо добиватися «індивідуальної свободи, поваги людської і справедливості». Безправне становище буковинської жінки письменниця переживала як власну трагедію. Прочитавши рукопис повісті «Царівна», в 1891 р. Леся Українка схвилювано писала: «Читаючи історію думки Наталчиної, я, немов, бачила перед собою історію цілого нещасливого нашого інтелігентного жіноцтва»¹.

Ідеєю боротьби за соціальні права жінки пройнята літературна й громадська діяльність О. Кобилянської і в роки окупації Буковини боярською Румунією. Будучи переконаною інтернаціоналісткою, вона прагнула до всебічного зміцнення політичних і культурних зв'язків трудящих Буковини з усіма слов'янськими народами, захоплювалася кращими надбаннями російської класичної літератури і пропагувала їх, визнаючи у своїй автобіографії 1903 р., що найбільший вплив на неї з інших літератур мали російські письменники. У її власній бібліотеці були твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Тургенєва, Л. Толстого. В Буковинській періодиці вона читала переклади А. Чехова, В. Короленка, М. Горького.

Передові люди російської літератури і культури провіщали письменниці велике майбутнє Росії та України. «Росія — то край потуги, будучності, край ще невідслонених таємниць і сили», — писала вона. Вустами героїні повісті «За ситуаціями» письменниця говорить: «Захоплюватися її (Росії.— М. Л., І. С.) прегарною літературою і любити всю велич, всю будучність того колоса, котрий будь-що-будь, чимраз більше з-поміж політичного й культурного руху великих народів зростає, грозить і виблискує»².

Значною заслугою О. Ю. Кобилянської була її діюва участь у зміцненні культурних і літературних зв'язків трудящих Буковини з чехами, словаками й болгарами — слов'янськими народами, що несли на собі тяжке ярмо австро-угорського або гурецького національного й соціального гніту. Особливо цікаву сторінку становлять взаємини письменниці з болгарським драматургом і громадським діячем П. Тодоро-

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 43.

² О. Кобилянська. За ситуаціями, Харків, 1927, стор. 33.

чим³. Саме завдяки О. Кобилянській П. Тодоров налагодив листування з І. Франком, В. Стефанюком, зустрівся з В. Гнатюком.

Прагненням зміцнювати єдність слов'янських народів продиктовані щирі взаємини письменниці з відомим чеським ученим, фольклористом і етнографом Франтішеком Ржегоржем. Друг І. Франка й М. Павлика знайшов в особі О. Кобилянської палкого поборника дружби між чеським і українським народами, пропагандиста надбань їх культури та літератури. Красномовним свідченням цього є їх листування, статті вченого про діячів української літератури, в тому числі й про Ольгу Кобилянську, а також слова Ф. Ржегоржа, сказані ним під час від'їзду з України: «За щирість, велику любов до незначного чеського письменника не можу інакше віддячитись, як тільки працею, присвяченою в дальшому моему житті Вашому народові. Ваші турботи — це і мої турботи, ваші бажання — то і мої бажання; я сумую з кожного Вашого горя і радію з кожного Вашого успіху, якого досягаєте на благо Вашого рідного русинського народу»⁴.

Творчі успіхи О. Кобилянської та її громадська діяльність стали відомими далеко за межами Буковини: в Росії, Німеччині, а пізніше в СРСР, Чехословаччині, Польщі, Австрії. Кожний новий твір її здобував заслужене схвалення з боку критики, перекладався різними мовами.

Щодо завдань літератури й мистецтва у суспільному житті О. Ю. Кобилянська стояла на матеріалістичних позиціях, завжди дотримувалась тієї думки, що митець повинен черпати матеріал з життя, політично осмислювати всі його сторони, виводити узагальнені образи, а не йти шляхом звичайного копіювання або обмежуватись побутоописанням. Правдиве відображення життя — першочергове завдання кожного митця. 6 січня 1903 р. О. Кобилянська в листі до О. Маковея відзначала, що письменник «не має лише фотографувати, а має й виховувати й далі вести». Саме за глибокий реалізм, життєву правду, вірне відображення життя кріпаків цінила вона твори Марка Вовчка, які з'явилися в той час, коли на порядок дня стало питання про скасування кріпацтва.

Колоніальна політика панівних класів Австро-Угорщини, а потім і Румунії, перешкождала розвитку політичного, літературного, культурного життя пригноблених народів, несла злидні, голод, розорення й зубожіння селу. Принцип експлуататорів «розділай і пануй» тяжкою трагедією озивався в серці О. Ю. Кобилянської. Коли в Кімполунзьких горах промисловці знищили великі масиви лісу, вустами одного з героїв новели «Битва» письменниця гнівно промовляла: «Нищать чужі антихристи наші прекрасні ліси, що становлять маєток нашого краю... Тепер мається сей прекрасний матеріал вивозити, мабуть, аж за море! А що має наш край з того? Спитайте тих, що правлять тими маєтками, що живуть у розкоші, то їх грішні тіла аж розходяться — спитайте їх, що наш край з того має?!»

В основу однієї з кращих її повістей — «Земля» покладено дійсний факт, що мав місце в селі Димка. «Факти, що спонукали мене написати «Землю», — зазначала О. Кобилянська в автобіографії, — правдиві. Особи майже всі, що до одної, також із життя взяті. Я просто фізично терпіла під язвиськом тих фактів, і коли писала — ох, як хвилями ридала»⁵. На прикладі однієї сім'ї О. Ю. Кобилянська показала життя селянської бідноти, викрила життєві умови, що спотворюють людей, штовхають на відчайдушний злочин. Своєю повістю «Земля» Ольга Оліанівна підняла завісу над прихованими виразками капіталістичного світу.

Тяжко переживала письменниця розв'язання імперіалістичними державами братовбивчої війни 1914—1918 рр. З її початком антивоєнна тематика все більше захоплює О. Ю. Кобилянську, яка пише твори: «Лист засудженого вояка до своєї жінки», «Назустріч долі», «Юда», «Щира любов» та ін. Мир, дружба й братерство між народами — провідна думка цих новел і нарисів.

Дуже важко було працювати О. Ю. Кобилянській в 20- і 30-і роки, коли на зміну австро-угорським на Буковину прийшли румунські окупанти. Літературна творчість передової письменниці вважалася крамолою, постійні доноси й обшуки сигуранди на її квартирі стали звичайним явищем. Звертаючи погляди до Радянського Союзу, О. Ю. Кобилянська з нетерпінням чекала здійснення своїх найзавітніших мрій — визволення Буковини й возз'єднання її з Радянською Україною. «На щастя, я мала нагоду слухати радіо, що завжди розвівало думки, які мимоволі насувались на мою душу... Жадібно і щиро раділа тому, що у такій великій пошані в Радянському Союзі славні сини народу, видатні мислителі, вчені, письменники. Я щиро раділа буйному квітненню української радянської культури», — згадувала вона про цей час у «Листі до трудящих Радянської України».

Возз'єднання Північної Буковини в 1940 р. з Радянською Україною було другою молодістю для письменниці, новим припливом творчих сил. Вона написала ряд

³ Лист П. Тодорова до О. Кобилянської від 18 квітня 1900 р., журн. «Радянське літературознавство», 1958, № 4, стор. 101.

⁴ Газ. «Діло», 31 березня 1890 р.

⁵ Ольга Кобилянська. Альманах у пам'ятку її сороклітньої письменникової діяльності, Чернівці, 1928, стор. 61.

політичних статей, постійно зустрічалася з трудящими міста й села, брала дійову участь у роботі по зміцненню народної влади, боролася за дальший розквіт соціалістичної культури, виступала із спогадами про українських літераторів минулого. А коли над країною нависла фашистська небезпека, О. Ю. Кобилянська закликала трудящих до боротьби проти фашистської чуми. «Здобутого щастя не віддамо нікому! Наші серця горять священним гнівом до фашистських псів. Це — виродки людства, їх пазурі в крові сотень тисяч мирних людей. Вони поневолили країни Європи. Вони сіють смерть, виродження, загибель культури»⁶, — писала вона.

Суспільно-громадська й літературна діяльність О. Ю. Кобилянської становить важливу сторінку розвитку демократичної думки на Україні. Ідейна послідовниця І. Франка, виразниця дум і сподівань трудящих поневоленої Буковини, вона віддала все своє життя служінню народу, його боротьбі за світле майбутнє. Нині її мрії збулися: воз'єднана з Радянською Україною соціалістична орденосна Буковина впевнено крокує разом з усіма народами Радянського Союзу до сонцевих вершин комунізму.

М. В. ЛОГВІНОВ,
І. П. СЕРЕДЮК

СТОРИНКА ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

(ВІДГУКИ НА УКРАЇНІ НА ВБИВСТВО К. ЛІБКНЕХТА І Р. ЛЮКСЕМБУРГ)

45 років тому, 15 січня 1919 р., в Берліні підступними бандами соціал-зрадників Шейдемана, Еберта і Носке були вбиті видатні діячі німецького і міжнародного робітничого руху, незламні революціонери, полум'яні трибуни революційних мас, найкращі друзі Країни Рад Карл Лібкнехт і Роза Люксембург.

17 січня 1919 р. цю трагічну звістку було одержано в Москві. 19 січня Московський Комітет РКП(б) і Московська Рада організували демонстрацію протесту, в якій взяли участь трудящі всіх районів Москви. На мітингу під час демонстрації виступили В. І. Ленін, Я. М. Свердлов, А. В. Луначарський, О. М. Ярославський та ін.

«Еберт і Шейдеман, — говорив В. І. Ленін, — які протягом 4-х років гнали робітників на забій ради грабіжницьких інтересів, тепер узяли на себе роль катів пролетарських вождів. На прикладі німецької революції ми переконуємося, що «демократія» є тільки прикриття буржуазного грабежу і найдикішого насильства»¹.

Протягом кількох днів, після одержання звістки про вбивство Лібкнехта і Люксембург, багатотисячні мітинги і демонстрації протесту відбулися в Петрограді, Ярославлі, Самарі, Вільні, Двінську, Орлі та інших містах.

20 січня звістка про звіряче вбивство вождів німецького пролетаріату дійшла до Харкова. В той же день, о 6 годині вечора, Президія Харківського Виконкому Ради робітничих депутатів зібралася на екстрене засідання, на якому було прийнято рішення про оголошення 22 січня днем трауру, припинення в цей день роботи на підприємствах, про організацію грандіозної демонстрації і мітингів протесту, Президія Виконкому постановила перейменувати Павловську площу в Харкові на «Площу Розі Люксембург», а Сумську вулицю — на «Вулицю Карла Лібкнехта» і доручила відділу освіти негайно приступити до розробки проекту пам'ятника Карлу Лібкнехту і Розі Люксембург²⁻⁴.

У передовій статті, присвяченій пам'яті Лібкнехта і Люксембург, газета «Известия» Тимчасового Робітничого Селянського Уряду України і Харківської Ради писала: «Могутній протест загального обурення і ненависті буде відповіддю робітничого класу на акт білогвардійської розправи з його вождями. У відповідь на це ще міцніше зімкнуться ряди робітничого класу. Ще міцніше стиснуть в руках прапор комуністичної революції»⁵.

⁶ Газ. «Література й мистецтво», 15 квітня 1942 р.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 376. Газетний звіт про цю промову Леніна був надрукований в «Правде» 21 січня 1919 р. і 25 січня передрукований у газеті «Известия Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов» (далі — «Известия»).

²⁻⁴ Це був початок на Україні увіковічення пам'яті великих пролетарських революціонерів К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Серед Дніпровської військової флотилії вів бої проти денікінців бронепароплав «Карл Лібкнехт». 1 травня 1919 р. в м. Києві була проведена урочиста закладка пам'ятників видатним революціонерам. На Каравайській площі були встановлені тимчасові пам'ятники К. Марксу, Я. Свердлову і К. Лібкнехту. Всього було підготовлено 8 гіпсових бюстів, у тому числі і бюст Р. Люксембург.

⁵ Газ. «Известия», 21 січня 1919 р.

Ранком, 22 січня, у відповідь на заклик Харківського Комітету КП(б)У і Ради Робітничих Депутатів «пішли робітники з далеких, брудних околиць до своїх фабрик і заводів, щоб загальною стрункою колоною, з траурними прапорами вшанувати пам'ять своїх вождів. Стрункими лавами, згуртовані революційною дисципліною, вливались вони на Радянську площу з усіх кінців міста»,— так описувала газета «Известия» початок цієї грандіозної демонстрації робітничого класу Харкова на підтримку революційної боротьби німецького пролетаріату, демонстрації пролетарської солідарності трудящих Радянської України і революційної Німеччини. В демонстрації взяли участь війська харківського гарнізону, робітники харківських підприємств і рота німецьких спартаківців. Багато організацій прийшло з портретами К. Лібкнехта, оповитими траурними стрічками. Демонстрація закінчилась мітингом на Радянській площі, в якому взяло участь кілька десятків тисяч чоловік. На мітингу виступили представники ЦК і Харківського комітету КП(б)У, Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України, Харківської Ради, Червоної Армії, спартаківських груп.

Мітинги і демонстрації протесту відбулися і в інших визволених містах України, населених пунктах, військових частинах на фронті, радянських установах і т. д. У телеграмі зі станції Яма повідомлялось: «На мітингу, скликаному робітниками, з нагоди вбивства Лібкнехта і Люксембург, ухвалено протестувати проти зрадницького кроку соціал-угодовців. На мітингу виступали члени Центрального Ревкому Донецького басейну»⁶. В резолюції, прийнятій на тисячному мітингу в м. Валки, говорилось: «Вбиті Карл Лібкнехт і Роза Люксембург, але пролетаріат ніколи і ніким не може і не буде вбитий, і він ніколи не забуде пам'яті загиблих кращих борців за свободу пролетаріату всього світу...»⁷. Службовці загальних зборів Управління Північно-Донецької залізниці в прийнятій резолюції слали прокляття і презирство угодовцям, які посміли вбити вождів пролетарської революції Карла Лібкнехта і Розу Люксембург⁸.

У місті Чернігові місцевий комітет КП(б)У організував 21 січня 1919 р. мітинг пам'яті Лібкнехта і Люксембург. В той самий день газета «Известия» Чернігівського Тимчасового Військово-Революційного Комітету в передовій статті писала: «Коли Керенські, Мілюкови, Авксентьєви говорили нам: німецькі робітники — вірні слуги Вільгельма,— коли вони закликали нас знищувати наших німецьких товаришів гарматами і кулеметами, ми відповідали їм: брешете! Згадайте Лібкнехта, згадайте Мерінга, згадайте Розу Люксембург! Як бойовий прапор при зустрічі з ворогами, високо підносимо ми їх імена»⁹.

21 січня 1919 р. повідомлення про злочинне вбивство видатних вождів німецького пролетаріату було опубліковано в нелегальній більшовицькій газеті «Киевский коммунист», що видавалася у Києві, що тоді ще перебував у руках петлюрівців.

У перший же день визволення Києва від петлюрівських військ, 6 лютого 1919 р., на засіданні Київської Ради Робітничих Депутатів на пропозицію А. С. Бубнова трудящі вшанували пам'ять «вождів німецького комунізму тт. Карла Лібкнехта і Рози Люксембург»¹⁰.

9 лютого в «Киевском коммунисте» була надрукована остання стаття Р. Люксембург «В Берліні все спокійно», 14 лютого — остання стаття К. Лібкнехта — «Незважаючи ні на що!», яка закінчилась висловленням твердої впевненості в перемогу пролетарської революції «Чи будемо ми ще живі,— писав Лібкнехт,— чи ні, коли буде здобута ця перемога, але наша програма буде жива: вона оволодіє усім світом визволеного людства, незважаючи ні на що»¹¹.

В номері журналу «Вісник Українського відділу народного комісаріату справ національних» від 18 лютого 1919 р. було надруковано в траурних рамках портрети К. Лібкнехта і Р. Люксембург і вірш «На смерть Карла Лібкнехта і Рози Люксембург».

Статті, брошури, спогади про К. Лібкнехта і Р. Люксембург друкувалися і розповсюджувалися на Україні не тільки російською і українською мовами, а й чеською, німецькою, польською та ін. Так, ЦК чехословацьких комуністів на Україні і в Росії видав брошуру чеською мовою «Пам'яті Карла Лібкнехта і Рози Люксембург».

1 березня 1919 р. почав свою роботу III з'їзд КП(б)У. На пропозицію Е. Квірінга, який відкрив з'їзд, делегати вшанували пам'ять К. Лібкнехта і Р. Люксембург і одногосно прийняли привітання німецьким робітникам¹².

⁶ Газ. «Известия», 25 січня 1919 р.

⁷ Газ. «Известия», 24 січня 1919 р.

⁸ Там же.

⁹ «Известия Черниговского Временного Военно-Революционного Комитета», 21 січня 1919 р.

¹⁰ Газ. «Киевский коммунист», 7 лютого 1919 р.

¹¹ Газ. «Киевский коммунист», 14 лютого 1919 р.

¹² Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 14, арк. 3 (зв.). Слід підкреслити, що вираженням справді інтернаціональних почуттів

У травні 1919 р. під тиском революційних мас буржуазний уряд Німеччини був змушений почати судовий процес над убивцями К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Проте цей «суд» виніс такі м'які вирoki, що це фактично означало виправдання вбивців. Гнів і обурення були відповіддю трудящих України на вирок буржуазного «суду». «Вбивці Лібкнехта виправдані», «Потурання вбивців», «Справа негідників», «Смерть і ганьба підлим убивцям» — під такими заголовками публікували українські радянські газети повідомлення про вирок.

31 травня 1919 р. в Берліні, в одному з міських каналів, був знайдений труп Р. Люксембург. Похорон було призначено на 13 червня. Берлінський пролетаріат звернувся до трудящих усього світу із закликком відзначити цей день демонстраціями і страйками.

12 червня в «Правді» було опубліковано звернення ЦК РКП(б) і ВЦВК до всіх трудящих, в якому оцінювалась роль Р. Люксембург, як вождя німецького і міжнародного пролетаріату, найактивнішого борця проти війни, імперіалізму і буржуазії, проти соціал-зрадників, як справжнього інтернаціоналіста, який кликав «революційний пролетаріат Німеччини до союзу з Радянською Росією».

«День її похорон,— підкреслювалось у зверненні,— повинен перетворитися у величезну демонстрацію революційної солідарності пролетаріату, який бореться за комунізм, за III Інтернаціонал»¹³.

Робітничий клас і всі трудящі України, незважаючи на надзвичайно тяжку воєнну обстановку, що склалася в той час, одноставно відгукнулись на заклик ЦК РКП(б) і ВЦВК і продемонстрували ще раз свою солідарність з революційним робітничим класом Німеччини.

13 червня було опубліковано звернення Всеукраїнського ЦВК. В цьому документі в день похорон Р. Люксембург найяскравіше були виражені інтернаціональні почуття українських трудящих у заклик до пролетарів усіх країн і націй боротися проти буржуазії «за соціалізм під прапором III-го Комуністичного Інтернаціоналу»¹⁴.

За рішенням ЦВК України день 13 червня 1919 р. було оголошено траурним днем. На підставі цього рішення ЦВК Народний Комісаріат України, на знак «солідарності з німецьким пролетаріатом» постановив припинити роботу на всіх підприємствах і установах о 2 годині дня і в другій половині дня провести повсюдно траурні мітинги і збори¹⁵.

У газетах Києва, Одеси, Харкова, Чернігова, Житомира були надруковані статті, присвячені Р. Люксембург, її революційній діяльності. Газета «Коммунист» (Київ) вийшла з написом на першій сторінці: «Сьогодні день похорон тов. Розі Люксембург! Нехай будуть навечно прокляті підлі вбивці нашого дорогого товариша...»¹⁶, газета «Красная Армия» писала: «Роза Люксембург, ти чуєш? Ми не складемо зброї, поки не знищимо капіталізму»¹⁷.

Робітники київського «Арсеналу» на багатотисячному мітингу разом з курсантами 5-ої інструкторської школи прийняли резолюцію, в якій писали: «...Ми... глибоко співчуваємо великій втраті таких вождів революції, якими були тт. Роза Люксембург і Карл Лібкнехт, і протестуємо проти насильств німецького буржуазії в особі шейдеманівців та інших угодівців»¹⁸.

На двохтисячному мітингу в головних майстернях київського вузла залізничники прийняли резолюцію, в якій говорилось: «...Шлемо свій пролетарський привіт робітничому класові Німеччини і разом з вами сумуємо про втрату відданого друга, захисника гноблених Р. Люксембург»¹⁹.

На багатьох фабриках і заводах Києва робітники ухвалили відрухувати частину свого заробітку на користь сімей жертв контрреволюції, створивши фонд ім. Р. Люксембург.

Багатотисячні мітинги і демонстрації трудящих відбулися в Одесі, Житомирі та інших містах. На інтернаціональний мітинг в Одеському міському театрі, присвячений пам'яті Р. Люксембург, зібралося багато полонених французів, румунів, греків та робітників різних національностей. На мітингу виступили представники 16 національностей, у тому числі представник Комінтерну Ж. Садуль та ін.

В Житомирі в день похорон Р. Люксембург відбувався губернський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, роботою якого керував член Робітничо-Селянського Уряду і ЦВК України М. О. Скрипник. На його пропозицію делегати з'їзду вшанували пам'ять К. Лібкнехта і Р. Люксембург і, припинивши ро-

українських комуністів було обрання К. Лібкнехта до почесних президентів I і II з'їздів КП(б)У.

¹³ Газ. «Правда», 12 червня 1919 р.

¹⁴ Газ. «Большевик», 13 червня 1919 р.

¹⁵ Газ. «Коммунист», 13 червня 1919 р.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Газ. «Красная Армия», 13 червня 1919 р.

¹⁸ Газ. «Известия ВУЦВК», 14 червня 1919 р.

¹⁹ Газ. «Коммунист», 15 червня 1919 р.

боту з'їзду, приєдналися до демонстрації трудящих міста. О 2 годині дня на площі перед міським театром відбувся грандіозний мітинг, на якому з великою і яскравою промовою виступив М. О. Скрипник.

Відгуки на Україні на звіряче вбивство К. Лібкнехта і Р. Люксембург вилилися у яскраву демонстрацію пролетарської солідарності українських і німецьких трудящих у тяжкі роки запеклих класових боїв з світовою буржуазією. Український народ не забув і ніколи не забуде славних імен видатних пролетарських революціонерів-інтернаціоналістів К. Лібкнехта і Р. Люксембург.

В. А. МОЛОСТОВ

ЮЛІАН ЛЕНСЬКИЙ І УКРАЇНА

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

8 січня 1889 р. в м. Плоцьку (Польща) народився один з видатних діячів і керівників польського робітничого руху, полум'яний публіцист Юліан Ленський (справжнє прізвище — Лещинський). В даній замітці зроблено першу спробу коротко розповісти про діяльність Ю. Ленського на Україні¹.

Батько Юліана, селянин за походженням, працював деякий час робітником, а потім — офіціантом². У рідному місті Юліан вчився в російській гімназії. Переломним пунктом в його житті стала перша російська революція. У 1905 р. він брав участь у першотравневій демонстрації, за що був заарештований царськими жандармами, а пізніше — в шкільному страйку, який охопив усе Королівство Польське і ставив своєю метою введення польської мови в школах³. Того ж бурхливого року Юліан став членом польської революційної робітничої партії — Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), а через рік ввійшов до складу її Плоцького міського комітету.

Ще на шкільній лаві проявився винятковий інтерес Ю. Ленського до польської історії та літератури, який не залишав його протягом усього життя. В останньому класі гімназії він підготував доповідь на тему: «Історіософічні погляди письменника Станіслава Виспянського».

Вступивши на філософський факультет Краківського університету, Ю. Ленський брав активну участь в роботі студентської Спілки соціалістичної молоді «Спуйня»⁴, познайомився з видатними діячами СДКПіЛ Феліксом Дзержинським і Юзефом Уншлихтом. В серпні 1913 р. Ю. Ленський від Варшавської організації СДКПіЛ був присутній на розширеній нараді ЦК РСДРП(б), скликаній в Пороніно (Західна Галічина) і проведеної під керівництвом В. І. Леніна.

В 1913 і 1914—1915 рр. Ю. Ленський перебував у царських тюрмах. Вийшовши на волю, деякий час був викладачем польської історії та літератури в Москві⁵. Після Лютневої революції він прибув до Петрограда, де разом з іншими польськими революційними діячами був організатором і керівником груп СДКПіЛ в Росії, редактором польської газети «Трибуна», яка поширювалася по всій країні, в тому числі й на Україні, часто виступав на петроградських заводах і фабриках перед польськими робітниками⁶.

З 1917 р. діяльність Ю. Ленського починає бути зв'язаною з Україною. Більшовики Харківщини висунули Ю. Ленського разом з іншими комуністичними діячами

¹ Цьому питанню присвячено буквально кілька речень в працях польського історика Ф. Каліцької (F. Kalicka. Julian Leszczyński-Leński, журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 286—287; її ж. Передмова до збірника статей Julian Leński, O front ludowy w Polsce, 1934—1937, Publicystyka, Warszawa, 1956, стор. XI—XII; її ж, Julian Leszczyński-Leński, газ. «Trybuna ludu» від 20 листопада 1957 р.) і автора цих рядків (див. «Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, Сборник статей», М., стор. 155; «Українська Радянська Енциклопедія», т. 8, К., 1962, стор. 96—97).

² F. Kalicka. Julian Leszczyński-Leński, журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 278.

³ «Z walk KPP w Płocku», Płock, 1960, стор. 139.

⁴ Про «Спуйню» і, зокрема, доповідь В. І. Леніна на зборах її членів у 1914 р. див. Валентина Найдус. Ленин в Польше, Перевод с польского, М., 1957, стор. 98; її ж. Lenin v Polsce, Warszawa, 1953, стор. 94; Я. Макаренко. Ленин в Польше, М., 1957, стор. 117—120; Юзеф Серадский. Польские годы Ленина, Перевод с польского, М., 1963, стор. 22—23.

⁵ F. Kalicka. Julian Leszczyński-Leński, журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 283.

⁶ І. І. Белякевич. Революційна діяльність Петроградської групи СДКПіЛ в період підготовки Жовтневого збройного повстання (серпень—жовтень 1917 р.). «Історичні зв'язки слов'янських народів», К., 1963, стор. 175.

кандидатом в члени Установчих зборів країни. В списку № 3, який публікувався харківською газетою «Донецкий пролетарий» 10, 11 і 12 листопада (за старим стилем) 1917 р., четвертим значиться: «Лещинський Юліан Мар'янович (Ленський) — Петроград, Спаська, 17, кв. 34»⁷. Ю. Ленський був висунутий в Установчі збори також більшовиками Чернігівщини⁸.

Призначений через кілька днів після Жовтневого збройного повстання за пропозицією В. І. Леніна Комісаром у польських справах Наркомнацу Радянської Республіки⁹, Ю. Ленський за характером своєї службової діяльності керував місцевими комісаріатами у польських справах, які діяли також на території України (Харків, Київ, Катеринослав, Запоріжжя, Бахмут та ін.) і які були покликані сприяти кращому задоволенню матеріальних і культурних потреб польських громадян, що в ході війни опинилися в нашій країні. Як член обраного в січні 1918 р. Центрального виконавчого комітету груп СДКПіЛ в Україні Рад¹⁰, Ю. Ленський спрямовував діяльність і відповідних груп на Україні.

У 1918 р. видатного польського революціонера було обрано членом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету. В грудні того же самого року він став редактором польської газети «Млот», яка була органом Центрального виконавчого комітету груп Комуністичної робітничої партії Польщі в Росії і виходила спочатку в Мінську, потім у Вільнюсі і знову в Мінську. В цей же самий час він був пародним комісаром освіти Литовсько-Білоруської Радянської республіки¹¹ і членом ЦК Компартії Литви і Білорусії

В другій половині 1919 р. Ю. Ленський разом з Ю. Мархлевським, Ф. Коном і С. Бобінським ввійшов до складу редакційно-видавничої комісії Польського бюро при ЦК РКП(б). Як видно з протоколу засідань ЦВК груп КРПП від 3 серпня 1919 р., Ю. Ленському і Я. Збіневичу доручалось розробити план видань пропагандистської літератури, листівок і відозв до населення окупованих місцевостей та для військовослужбовців польської армії¹², координувати видавничу справу в Росії та на Україні. Ю. Ленський і Ф. Кон зобов'язувались встановити контроль над «закордонною роботою», яка провадилася на Україні щодо Польщі¹³.

В 1920 р. Ю. Ленський працював безпосередньо на Україні. 15 березня 1920 р. Київський губком КП(б)У затвердив його членом редколегії польської газети «Гłos комуністи»¹⁴, що виходила з березня 1919 р. В результаті походу панської Польщі на Київ редакція газети змушена була переїхати до Харкова, а через два місяці знову повернулася у Київ. З номера в номер «Гłos комуністи» друкував статті Ю. Ленського, в яких викривалась загарбницька, антинародна зовнішня і внутрішня політика польських правлячих класів буржуазно-поміщицької Польщі¹⁵, ставились завдання боротьби за робітничо-селянську Польщу.

Характеризуючи організований 30 липня 1920 р. в Белостоку Польський тимчасовий революційний комітет, Ю. Ленський у згаданій газеті писав: «Цей Польревком посуватиметься вперед переможним шляхом Червоної Армії, створюючи по дорозі владу і червоні загони з місцевого населення. Отже, він є Тимчасовим урядом для території, зайнятих Червоною Армією». Ю. Ленський закликав також до закладання «фундаменту під споруду робітничої Польщі...»¹⁶.

⁷ Газ. «Донецкий пролетарий» (орган обласного комітету Донецького і Криворізького басейнів і Харківського комітету РСДРП(б)), 10, 11 і 12 листопада (за старим стилем) 1917 р. Roman Jablonowski. Wspomnienia, 1905—1928, Warszawa, 1962, стор. 195.

⁸ В. Щербак о в. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г., журн «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 64.

⁹ «Документы и материалы по истории польско-советских отношений, т. I, февраль 1917 г.—ноябрь 1918 г.», М., 1963, стор. 174; А. Я. Манусевич. Польские социал-демократические и другие революционные группы в России в борьбе за победу и упращение Советской власти (октябрь 1917—январь 1918 гг.), «Из истории польского рабочего движения, Сборник статей к 20-летию Польской рабочей партии», М., 1962, стор. 137; R. A. Jermolajewa, Przyczynki do dziejów organizacji SDKPiL i PPS-lewicy na terenie Rosji w latach 1917—1918, журн. «Z pola walki», 1958, стор. 71.

¹⁰ Р. Ермолаева. К истории польских коммунистических организаций и органов РКП(б) для работы среди польского населения на территории Советской Республики в 1917—1921 гг., «Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, Сборник статей», М., 1957, стор. 43.

¹¹ Див. Ю. Жюгжда. Нарком просвещения, журн. «Коммунист» (орган ЦК КП Литви), 1960, № 8, стор. 39—42.

¹² Центральный партийный архив Института марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 446, оп. 1, од. зб. 1, арк. 36—36 зв.

¹³ Там же.

¹⁴ Партийный архив Института истории партии ЦК КП Украины (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 5, од. зб. 124, арк. 11.

¹⁵ Див., напр., газ. «Głos komunisty», 24 червня, 27 липня, 22 серпня 1920 р. та ін.

¹⁶ Газ. «Głos komunisty», 14 серпня і 26 вересня 1920 р.

Статті Ю. Ленського публікувалися також в інших польських революційних виданнях, що виходили на Україні,— тижневику «Пшегльонд комуністичний» (органі Польського бюро при ЦК КП(б)У в Харкові) і створеній спеціально для солдатів польської армії газеті «Жолнеж революції», що готувалася колективом редакції «Глосу комуністи» і виходила у польському видавництві при політичному відділі Реввійськради Західного фронту. Поряд з статтями Ю. Ленського в цих виданнях інколи друкувалися і його вірші. Працюючи в Києві і Харкові, він одночасно був начальником польського видавництва при політвідділі 12-ої армії¹⁷.

Ю. Ленський очолював Польське бюро пропаганди й агітації на Правобережній Україні при ЦК КП(б)У у Києві, створене 22 липня¹⁸ 1920 р. за рішенням Польбюро при ЦК РКП(б)¹⁹. До його складу входили також Стефан Борський і Едвард Ковальський. Завдання нового бюро полягали в проведенні партійної роботи серед робітників-поляків на Правобережній Україні, співробітництві з радянськими властями в соціалістичному будівництві на території, що визволялась Червоною Армією, у відновленні та налагодженні партійної роботи в південній частині Польщі, де перебували війська Південно-Західного фронту²⁰.

В результаті діяльності вищезгаданого Польського бюро в ряді міст Правобережної України із значним зосередженням польського населення (Одеса, Катеринослав, Вінниця, Бердичів, Житомир, Коростень, Овруч) були створені при губернських або міських комітетах КП(б)У польські бюро або польські відділи агітації та пропаганди²¹. Польбюро пропаганди й агітації на Правобережній Україні при ЦК КП(б)У проводило також значну видавничу діяльність. Пролягом, наприклад, серпня 1920 р. було видано 173 174 прим. щоденної газети «Глос комуністи», 89 973 прим. газети «Жолнеж революції», яка в цей час виходила двічі на тиждень, 127 550 прим. різних пропагандистських брошур і 271 950 прим. відозв і листівок²². Незважаючи на напружене внутрішнє і зовнішнє становище Країни Рад, Польбюро здійснювало також певну культурно-освітню роботу, зокрема, були виділені керівники в справах польських шкіл у Києві та Одесі²³.

Слід відзначити, що поряд з Польським бюро пропаганди й агітації на Правобережній Україні при ЦК КП(б)У, яке знаходилось у Києві, існувало також Польське бюро при ЦК КП(б)У, яке постійно перебувало в Харкові. В зв'язку з закінченням польсько-радянської війни Політбюро ЦК КП(б)У 19 жовтня 1920 р. вирішило ліквідувати Польське бюро пропаганди й агітації на Правобережній Україні²⁴.

В ході польсько-радянської війни Ю. Ленський вів широку пропаганду серед солдатів військ Пілсудського, які потрапили в полон²⁵, представляв у районі дій Південно-Західного фронту Польський тимчасовий революційний комітет, який перебував у Белостоку²⁶. Крім того, Ю. Ленський був призначений представником Польбюро при ЦК РКП(б) в районі дій 12-ї, 14-ї та 1-ї кінної армій для політичного керівництва польськими справами, зокрема розподілу працівників-поляків²⁷.

Власне, на цьому й закінчується діяльність Ю. Ленського на Україні. Правда, пізніше він не раз брав участь у роботі керівних органів Комуністичної партії Західної України — складової частини КПП. Так, на II пленумі ЦК КПЗУ (грудень 1928 р.) він виступив з доповіддю «Міжнародне становище, становище в Польщі і завдання КПП»²⁸. Він також був присутній на IV пленумі ЦК КПЗУ (літо 1930 р.)²⁹.

Після закінчення польсько-радянської війни Ю. Ленський брав участь у складі радянської делегації в мирних переговорах з делегацією уряду Польщі в Ризі. До 1924 р. він працював у Москві, зокрема в 1921—1922 рр. був викладачем польської історії та літератури на педагогічних курсах, які готували вчителів для польських

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 36, арк. 28; од. зб. 477, арк. 15; F. Kałicka, Julian Leszczyński-Leński, журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 186.

¹⁸ В газ. «Głos komunisty» 18 серпня 1920 р. помилково написано: 27 липня.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 477, арк. 4.

²⁰ Газ. «Głos komunisty», 18 серпня 1920 р.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 693, арк. 2.

²² Там же.

²³ Там же, арк. 2 зв.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 440, арк. 23.

²⁵ Передмова до кн. Julian Leński, O front ludowy w Polsce, 1934—1937, Publicystyka, Warszawa, 1956, стор. XII.

²⁶ «Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, Сборник статей», стор. 155.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 38, арк. 157.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 462, арк. 35—36.

²⁹ Там же, од. зб. 370, арк. 40.

шкіл Радянської Країни, а також у Комуністичному університеті національних меншостей Заходу і військової школі³⁰.

Повернувшись у 1924 р. на батьківщину, Ю. Ленський працював у секретаріаті ЦК КПП і в редакції центрального органу партії. З 1925 р. він був членом Політбюро ЦК КПП, а з червня 1929 р.— генеральним секретарем ЦК КПП. Ю. Ленський брав участь в роботі V, VI і VII конгресів Комінтерну, протягом ряду років був членом президії Виконкому Комінтерну. Він є автором праць, в тому числі присвячених боротьбі за створення в Польщі в 30-х роках єдиного робітничого й антифашистського народного фронту.

В червні 1937 р. Ю. Ленський на підставі фальшивих обвинувачень був заарештований і 20 серпня 1939 р. загинув. Після рішучого осудження нашою партією культу особи він повністю реабілітований

П. К.

ІСТОРИЧНА ТЕМАТИКА В ТВОРЧОСТІ І. С. ІЖАКЕВИЧА

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Ім'я народного художника Української РСР Івана Сидоровича Іжакевича дороге всім радянським людям як ім'я видатного митця, який все своє життя, насичене великою творчою роботою, міцно зв'язав з народом.

Творча діяльність І. С. Іжакевича багатогранна. Тут і станковий живопис, і монументальні розписи, і педагогічна робота. Але найбільшого визнання здобув він як майстер книжкової ілюстрації.

Народився І. С. Іжакевич 8 січня 1864 р. в с. Вишнополі на Уманщині в бідній селянській сім'ї. Тринадцятирічним хлопчиком потрапляє він до Києва і вчиться тут спочатку в іконописній школі при Києво-Печерській лаврі, а в 1882 р. вступає до відомої на той час Київської рисувальної школи М. І. Мурашка, яка була тоді центром поширення на Україні демократичних традицій реалістичного напрямку в російському живопису — «передвижництва».

Прагнучи до удосконалення своїх знань, Іжакевич у 1884 р. виїздить до Петербурга і вступає до Академії художеств. Тут, в центрі мистецького життя, Іжакевич вбирає в себе найкращі риси російської школи реалістичного демократичного мистецтва.

Вже в стінах Академії Іван Сидорович захоплюється ілюстраціями. Змушений через матеріальну незабезпеченість залишити Академію, Іжакевич повністю віддається роботі ілюстратора в найбільш масовому на той час журналі — «Нива» і незабаром стає одним з найпопулярніших художників-ілюстраторів. Протягом 29 років (1888—1917) І. С. Іжакевич працює в журналі «Нива», виступаючи вже в своїх перших самостійних творах як художник-реаліст. Його численні малюнки в цьому журналі знайомлять читачів з життям, побутом, героїчним минулим українського народу. В таких малюнках з історичного циклу, як «Готування запорожців до походу», «В засаді», «Язика зловили» тощо, оживають яскраві картини з життя запорізьких козаків у роки героїчної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів. Цікаво, що, звертаючись до життя Запорізької Січі, художник показує переважно козацьку сірому. Ці правдиві, хвилюючі розповіді І. С. Іжакевича в «Ниве» про життя українського народу, його героїчне минуле звучали в часи реакції і сваволі царату як протест проти переслідувань української культури.

В 90-і роки минулого століття в «Ниве» з'являються і перші ілюстрації Іжакевича до творів Т. Г. Шевченка — до «Причинної», «Катерини» та до «Гайдамаків». Розкриваючи зміст творів Шевченка, художник ніс у народ заборонене царською цензурою слово Великого Кобзаря.

Справжнього розквіту досягло мистецтво Іжакевича після Великого Жовтня. За Радянської влади Іван Сидорович вперше почав виступати з станковими картинами. Його ранні твори — «Порка кріпаків», «Обмін кріпаків на собак», «Привели до пана» показують свавілля кріпосників у царській Росії, відтворюють жахливі образи панщини, коли людина була предметом купівлі і продажу.

Протягом перших п'ятнадцяти років Радянської влади на Україні Іжакевич майже не виступав як ілюстратор, основну увагу приділяючи історичній картині. В цей час багато музеїв замовляють йому картини на історичні теми. Для Київського історичного музею він писав картини з історії стародавніх часів: «Рада роду», «Кирилівська стоянка», «Повстання киян в 1113 році», а також картини на теми боротьби українського народу проти гнобителів — «Повстання в Галичині», «Литовський князь перед ворітьми Києва». Сповнені драматизму і революційного пафосу його картини

³⁰ Ф. Каліска. Julian Leszczyński-Leński, журн. «Z pola walki», 1958, № 4, стор. 287.

для Дніпропетровського краєзнавчого музею — «Бунт селян в с. Веселому», «Уманська різня». Харківський краєзнавчий музей придбав твори І. С. Іжакевича «Ринок невільників у Туреччині», «Торгівля кріпаками». Для Геологічного музею АН УРСР Іван Сидорович написав 15 монументальних панно на тему «Історія землі», в яких наче ожили сторінки далекого минулого. Реалістичний рисунок, тонка розробка деталей, декоративність поєднуються тут з великим знанням рослинного і тваринного світу доісторичного періоду.

В 30-і роки основне місце в творчості художника знову починає займати ілюстрація, пов'язана переважно з українською класичною та радянською літературою. Кожна ілюстрація І. С. Іжакевича — невеликий рисунок, але по суті — це справжня картина з продуманою, складною композицією, виконана в тоновій, живописній манері.

Особливо плідними були для художника передвоєнні роки. Сповнені м'якого ліризму та поетичності його ілюстрації до «Лісової пісні» Лесі Українки. Надзвичайною виразністю, реалістичною глибиною пройняті ілюстрації до «Фата моргана» М. Коцюбинського та до «Бориславських оповідань» І. Франка (1937). Та вершиною творчості Іжакевича були його ілюстрації 1939 р. — до ювілейного видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Художник глибоко відчув поета і, максимально наблизившись до образів літературного твору, вклав в цю роботу таке глибоке знання сучасного і минулого народу, що створені ним художні образи — правдиві, підказані самим життям, надовго лишаються в пам'яті.

Відтворюючи образи поем та віршів Шевченка, художник розгортає картини тяжкого безпросвітного життя покріпаченого народу — ілюстрації «На панщині пшеницю жала», «Катерина», «Сова», але одночасно він показує і палкий соціальний протест, бурхливі сцени народних повстань — ілюстрації до твору «Варнак», до поеми «Гайдамаки». До цієї історичної поеми Іжакевич звертався не раз. «Конфедерати у титаря», «Гонта в Умані» — перші ілюстрації Іжакевича до «Гайдамаків», надруковані ним ще в «Ниве». В 1939 р. з'являється нова ілюстрація — «Гупалівщина». Широкою вулицею українського села йдуть та йдуть знедолені селяни, озброєні вилами та сокирами. Перший план рисунка побудований художником за словами Шевченка: «Жінки навіть з рогачами пішли в гайдамаки». На тему «Повстання гайдамаків» Іжакевич пише і велике історичне полотно, яке знаходиться в постійній експозиції Київського державного музею Т. Г. Шевченка.

В 1940 р. Іжакевич створив ілюстрації до історичного роману радянського українського письменника Івана Ле «Україна». На одній з ілюстрацій — Наливайко, керівник козацько-селянського повстання кінця XVI ст. проти польської шляхти, обвинувачує Лободу в зраді України. Цікавою є також ілюстрація, яка зображує сцену зустрічі з князем Острожським селянки Мелашки, простої, бідної, але словненої гідності. Вміння лаконічними засобами дати вичерпні характеристики, глибоко розкрити ідею твору — ось що є характерною рисою цього видатного майстра ілюстрації.

Для І. С. Іжакевича характерна надзвичайна працездатність. Незважаючи на свій похиллий вік, він невтомно працював у воєнні та післявоєнні роки, присвячуючи свої нові твори героїці Великої Вітчизняної війни. В 1944 р. Іван Сидорович закінчив картину «В партизанському таборі» — про незламну єдність народу і Радянської Армії. На VIII республіканській художній виставці (1945) експонувався його ескіз «Вступ Червоної Армії до Києва», а на IX (1947) — полотно «Ворог в оточенні», в якому відтворений момент оточення і знищення ворога радянськими воїнами разом з партизанами.

Свою високу майстерність, глибокі знання і силу виразності художник ще раз продемонстрував у зв'язку з 150-річним ювілеєм «Енеїди» І. П. Котляревського, створивши в 1948 р. на 84-му році життя в співтворстві з художником Ф. З. Коновалюком прекрасний цикл малюнків до цього твору. Ці ілюстрації, виконані в тоні гротеску, відзначаються багатством фантазії і глибоким знанням історичного минулого України.

Лише два роки не дожив Іван Сидорович Іжакевич до свого сторіччя. Реалістична простота, соціальна заостреність у трактуванні теми, глибоке відображення життя українського народу, його славного героїчного минулого — от що приваблює радянського глядача в творчості цього видатного, справді народного художника.

З. В. ЛАШКУЛ

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ТА ІНОЗЕМНА ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ У ВИСВІТЛЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 20-х РОКІВ

Історичні рішення XX та XXII з'їздів КПРС ознаменували великий перелом у розвитку радянської історичної науки і відновили ленінські партійні принципи розвитку наукової думки. В обстановці творчого піднесення, звільнившись від культу особи Сталіна, історики приступили до великої і плідної роботи по створенню історії радянської історичної науки. Вперше в нашій історіографії проблеми періодизації стали предметом глибокого дослідження.

Вивчаючи складний поступовий процес становлення й розвитку радянської історичної науки, ми повинні пишатися її досягненнями на всіх етапах і рішуче відмітати скептичне ставлення до пройденого нею шляху. Таке ставлення особливо поширене відносно початкового етапу радянської історичної науки і є результатом пережитків культу особи Сталіна. Для скептиків історія радянської історичної науки починається в 30-х роках, а 20-і роки — це, мовляв, тільки підготовчий період до серйозної науки. Такий підхід перекидає дійсне значення першого етапу розвитку науки і суперечить марксистському принципу історизму, без якого неможливе вивчення історіографії. Недооцінка першого етапу в значній мірі пояснюється і тим, що до останнього часу наша історіографія не займалася вивченням своєї історії. Ця прогалина мала місце і щодо історіографії громадянської війни. Навіть у 5-томній історії громадянської війни відсутній загальний історіографічний нарис.

Протягом 20-х років було написано чимало праць, і в цьому велика заслуга істориків того часу. Безумовно, ця література мала значні недоліки, але без цієї напруженої 10-річної праці неможливо було здійснити ініціативу О. М. Горького і почати новий етап вивчення громадянської війни. Радянська історіографія тільки приступає до вивчення історії науки, і можна не сумніватися в тому, що колективні зусилля в цьому напрямі приведуть до створення повноцінної історії історичної науки, в якій гідне місце займе її перший етап і, зокрема, історіографія громадянської війни.

Мета даної статті — показати вклад історичної літератури 20-х років у вивчення громадянської війни.

У 20-х роках було зроблено перший крок у вивченні історії радянського суспільства. Тут усе було новим, все треба було створювати заново, шукати шляхи, форми й методи оволодіння величезним конкретно-історичним матеріалом, творчо застосовувати теорію марксизму-ленінізму до історії радянського суспільства. Головне, що характеризує праці того періоду, це певне коло проблем у вивченні громадянської війни. У той час в історичній літературі панувала одна проблема — загальний хід війни та героїчна боротьба трудящих проти контрреволюції та інтервентів. Її вивченню присвячувалася майже вся література 20-х років. Інші проблеми вивчалися головним чином у зв'язку з висвітленням загального ходу боротьби за Радянську владу і рідко ставали предметом спеціального дослідження. Потрібний був певний період розвитку науки, щоб підійти до всебічного вивчення глибоких процесів класової боротьби, економічного й державного будівництва періоду громадянської війни.

Розвиток цих та інших проблем відповідною мірою залежав від теоретичної підготовки кадрів, оволодіння ленінською теорією соціалістичної революції, нагромадження конкретно-історичного матеріалу і професійної майстерності.

Особливістю історіографії 20-х років є переважання мемуарної та популярної літератури. Так, за нашими підрахунками, за період 1921—1930 рр. вийшло 800 назв мемуарів, 200 — популярної літератури і лише близько 200 монографій та наукових статей¹. Написані учасниками громадянської війни, мемуари становлять величезний літопис революції, героєм якої виступає народ і Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним.

¹ Мається на увазі література російською мовою. Враховані тільки окремі книги, збірники, історичні та військові журнали. Мемуари, нариси та огляди друкувалися також у газетах і ряді журналів національних республік.

Історіографічні праці того періоду ґрунтувалися, головним чином, на мемуарах і публіцистичних джерелах. Архівні документи почали швидко використовуватися лише в другій половині 20-х років. Для того періоду характерні й певні організаційні форми розвитку історії радянського суспільства. Науково-організаційна діяльність була зосереджена головним чином в Істпартях.

20-і роки — важливий етап у вивченні історії громадянської війни. Значним вкладом у формування марксистської методології істориків був вихід у світ першого повного зібрання творів В. І. Леніна. Досягнуті були перші серйозні успіхи у підготовці кадрів істориків через інститути червоної професури. Згуртуванню сил радянської історичної науки сприяло створення в 1925 р. товариства істориків-марксистів на чолі з М. М. Покровським. Перша Всесоюзна конференція істориків-марксистів у кінці 1928 р. пройшла під лозунгом рішучого переходу до науково-дослідної роботи. Значним поштовхом для висвітлення історії громадянської війни було всенародне свято — 10-річчя Великого Жовтня. У зв'язку з цією знаменною датою Істпарті під керівництвом ЦК ВКП(б) провели велику науково-організаційну роботу з метою підвищення ідейного та наукового рівня історичних праць. У 1928 р. з історії громадянської війни вишло наукової літератури майже стільки, скільки за всі минулі роки разом.

Праці популярного, оглядового характеру з історії громадянської війни з'явилися ще в 1919—1920 рр. Першим загальним нарисом громадянської війни був збірник статей за редакцією і з передмовою Головнокомандуючого Червоною Армією С. С. Каменєва². В ньому даний короткий загальний огляд бойових дій у 1918—1919 рр. на всіх фронтах, але без прізвищ і дат. У наступному році в Києві було видано книгу М. Лебедева³, але в ній немає послідовного опису навіть основних подій.

У 1923 р. Вища військово-революційна рада штабу Червоної Армії видала книгу за загальною редакцією В. О. Антонова-Овсієнка і Б. М. Шапошникова, присвячену 5-річному ювілею Червоної Армії, з загальним оглядом громадянської війни⁴. У книзі війна показана не в хронологічній послідовності, а по окремих районах країни, що порушує зв'язок між подіями і негативно впливає на зміст. Але в цій праці міститься досить великий фактичний матеріал. Окремі розділи присвячені боротьбі проти бандитизму і бойовій діяльності військово-морського флоту. Нарешті, в 1925 р. вийшов «Краткий очерк истории гражданской войны»⁵.

Першою великою науковою працею з історії громадянської війни є книга А. Анішева⁶. Її автор — один з перших радянських істориків — на основі вивчення творів В. І. Леніна поставив і розв'язав ряд принципових питань історії революції та громадянської війни. Недоліками книги можна вважати деякий соціологізм, недостатність фактичного матеріалу та посилань на документальні і мемуарні джерела. Та великою перевагою і своєрідністю книги А. Анішева на фоні історіографії того часу був глибокий соціально-економічний та політичний аналіз причин громадянської війни і розстановки класових сил. Важливо те, що автор по-ленінському розглядає взаємовідносини пролетаріату і селянства на всіх етапах війни, показуючи, що саме це, перш за все, визначало наслідок боротьби. Великий інтерес у теоретичному відношенні становить розділ, присвячений військово-комунізму. Праця А. Анішева переконливо спростовує думку деяких сучасних вчених про те, що історики першої половини 20-х років не спроможні були вивчати ленінську спадщину. Спираючись на праці В. І. Леніна, А. Анішев вперше у радянській історіографії дав досить глибоку періодизацію громадянської війни, взявши за основу внутрішні процеси і, насамперед, взаємовідносини пролетаріату і селянства. Незважаючи на певні недоліки, схема А. Анішева була великим досягненням в історіографії першої половини 20-х років і значно перевершувала за історико-теоретичним рівнем схему М. М. Покровського⁷, з яким він полемізував.

У 1925—1926 рр. вийшли в світ два томи однієї з найвизначніших праць 20-х років відомого військового історика М. Какуріна⁸, яка містить великий фактичний матеріал з архівних фондів, мемуарів і публіцистики. У книгах М. Какуріна багато таблиць з важливими й рідкісними даними про склад, економічні й військові ресурси Червоної Армії та армії противників, дається докладний військово-оперативний нарис усіх етапів і фронтів громадянської війни. У періодизації війни М. Какурін значною мірою виходить з військової стратегії і з цієї точки зору будує свою працю. Початком громадянської війни він вважає виступ чехословацького корпусу. У передмові М. Какурін досить докладно й вірно пише про те, що військова стратегія може бути розкритою на основі

² «Фронты Красной армии и флота», М., 1920.

³ М. Лебедев. Красная армия в борьбе за Советскую власть, К., 1921.

⁴ «Боевая работа Красной армии и флота», М., 1923.

⁵ «Краткий очерк истории гражданской войны», М., 1925.

⁶ А. Анишев. Очерки истории гражданской войны 1917—1920 гг., М., 1925.

⁷ М. Н. Покровский, Семь лет пролетарской диктатуры, М., 1925; див. також журн. «Большевик», 1924, № 14.

⁸ Н. Какурин. Как сражалась революция 1917—1918 гг., т. I, М., 1925; т. II, 1919—1920 гг., М., 1926.

політичної обстановки, але при висвітленні подій він далеко не завжди цього додержується.

У 1927 р. із загальним популярним нарисом історії громадянської війни виступив О. Мавроган⁹. В цілому автор вірно, хоч і не завжди послідовно, розкриває хід війни, але зовсім не згадує Денікіна, Юденича; у книзі є грубі політичні помилки.

Останньою в 20-х роках загальною з історії громадянської війни були тритомна праця, видана в 1928—1930 рр. під керівництвом С. С. Каменева, О. І. Єгорова, М. М. Тухачевського, О. С. Бубнова, Р. П. Ейдемана, І. І. Вацетіса і М. Є. Какуріна¹⁰. У цьому великому виданні кожний том має свої особливості. Перший том «Боевая жизнь Красной Армии» — це мемуари і нариси з життя Червоної Армії, написані видатними діячами громадянської війни В. Шоріним, Ф. Новицьким, Г. Гаєм, С. Будьонним, Я. Фабріціусом, П. Щаденком, В. Єгоровим, С. Меженіновим, Р. Ейхе та ін. Другий том можна повністю віднести до науково-дослідної роботи, а статті в ньому поділити на 2 групи: з питань стратегії і тактики Червоної Армії; організації військово-політичної та військово-економічної діяльності армії. У статтях є великий конкретно-історичний матеріал з різних етапів громадянської війни. Для історичної науки винятковий інтерес становить глибока з теоретичного погляду передмова С. С. Каменева. Третій том розповідає про оперативно-стратегічні події війни і вважається підсумком розвитку військово-історичної науки 20-х років і вершиною досягнень радянських істориків у висвітленні загального ходу громадянської війни.

Основна маса літератури 20-х років була присвячена історії громадянської війни на різних фронтах і територіях країни; в ній можна виділити кілька основних тем.

Значна кількість мемуарів, нарисів і праць присвячена історії боротьби проти есерівської та колчаківської контрреволюції. Перша праця з історії громадянської війни на Сході була написана П. С. Парфеновим — активним учасником боротьби за Радянську владу в Сибіру і на Далекому Сході. У 1921 р. вийшла його книга, згодом доповнена і перевидана¹¹. Незважаючи на ряд помилок в оцінці розстановки класових сил, в цілому автор на основі преси, документів і особистих вражень змалював правильно картину історії героїчної боротьби трудящих Уралу, Сибіру і Далекого Сходу проти білочевів, есерів, Колчака та японських інтервентів.

На мемуарній основі написана книга І. М. Майського¹², яка насичена публіцистикою і критикою контрреволюційного есерівського комітету членів Установчих зборів. Автор показує їх безсилля й продажність, мерзенну роль у білочевському закладі та перевороті Колчака, але іноді невірно оцінює події. Так, він ідеалізує чехословаків і вважає, що в умовах Сибіру вони до перевороту Колчака могли стати опорою демократії. У книзі відсутня також політична характеристика меншовиків і есерів.

У 1927 р. з'явилася велика праця В. Владимірової з історії боротьби проти есерівської контрреволюції на Сході, написана на багатьох джерелах¹³. Досить яскраво показавши контрреволюційну суть есерів і меншовиків та їх зрадницьку діяльність аж до колчаківського перевороту, автор приділяє недостатню увагу класовому аналізу і боротьбі трудящих проти контрреволюції. Праця має описовий характер.

У 1927 і 1928 рр. вийшли дві найбільші за обсягом праці з історії громадянської війни на Далекому Сході П. С. Парфенова¹⁴. Книга «Борьба за Дальний Восток» в основному правильно описує розклад білих армій, політику японських інтервентів і боротьбу трудящих під керівництвом партії за відновлення Радянської влади на Далекому Сході. Зовсім інше враження справляє книга «На соглашательских фронтах», присвячена Далекосхідній Республіці. В ній історія одного з маневрів геніального вождя революції В. І. Леніна показується як історія дрібної провінціальної дипломатії місцевих більшовиків з японцями й американцями. Зовсім не поміченими залишилися Радянська Росія, трудящі Далекого Сходу, які боролися в тилу інтервентів. У книзі багато фактичних помилок.

Велика мемуарна та науково-популярна література написана про історію розгрому Денікіна; за своєю змістом вона присвячена головним чином історії громадянської війни на Україні. У зв'язку з цим праці з історії боротьби проти Денікіна можна розглядати в одній групі з іншими працями з історії громадянської війни на Україні.

Значний вклад у нагромадження історичного матеріалу з питань громадянської війни на Україні і, зокрема, боротьби з Денікіним, внесли журнал «Летопись револю-

⁹ А. Мавроган. Гражданская война в России (1918—1920 гг.), М., 1927.

¹⁰ «Гражданская война 1918—1921 гг. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии», т. I, II, М., 1928; т. III, М., 1930.

¹¹ П. С. Парфенов (Петр Алтайский). Уроки прошлого гражданской войны в Сибири 1918—1920 гг., Харбин, 1921; його ж. Гражданская война в Сибири 1918—1920 гг., М., 1924.

¹² И. Майский. Демократическая контрреволюция, М.—Л., 1923.

¹³ В. Владимірова. Год службы «социалистов» капиталистам. Очерки по истории контрреволюции в 1918 г., М., 1927.

¹⁴ П. С. Парфенов (Алтайский). Борьба за Дальний Восток. 1920—1922 гг., М., 1928; його ж. На соглашательских фронтах, М., 1927.

ції» та ювілейні збірники українських Іспартів, де була надрукована велика кількість мемуарів і нарисів.

Першою загальноісторичною працею з історії громадянської війни на Україні був «Записки о гражданской войне» В. О. Антонова-Овсієнка¹⁵. «Записки» хронологічно охоплюють період листопад 1917 — кінець червня 1919 рр. Автор у передмові до III т. ма писав, що його праця присвячена громадянській війні на Україні, але в ній йдеться також про події на Дону, Кавказі, широко висвітлюється керівна роль Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним. У «Записках» знаходимо рідкісне поєднання спогадів публіцистикою і документами. Це — своєрідний літопис боротьби за Радянську владу на Україні, з точними датами і фактами. Однак праця не позбавлена помилок, перекручень в оцінці подій, деяких неточностей, які головним чином стосуються найбільш складного періоду боротьби за Радянську владу на Україні в 1917—1918 рр.

Велике значення для вивчення громадянської війни на Україні має стаття О. Бубнова про боротьбу київських більшовиків проти гетьмана і Директорії¹⁶.

Історії громадянської війни на Україні присвячена популярна невелика книга Р. Ейдмана і М. Какуріна¹⁷. Авторі роблять першу спробу періодизувати громадянську війну на Україні і виділяють п'ять періодів; 1) від перемоги революції на Україні до німецької окупації; 2) австро-німецька окупація; 3) від захоплення влади Директорією до встановлення Радянської влади; 4) боротьба з Денікіним, білополяками, Врангелем; 5) від розгрому Врангеля до кінця 1921 р. Для історіографії середини 20-х років це була досить послідовна періодизація. Докладно описуючи події війни, автори, на жаль, дуже поверхово показують соціально-економічний стан та класову боротьбу на Україні, не використовують багатьох відомих у той час матеріалів. Частково це можна пояснити популярним характером праці та її невеликим розміром.

Певним вкладом у вивчення історії боротьби проти денікінської контрреволюції були праці історика Д. Я. Кіна. У 1926 р. у «Летописи революции» була надрукована його перша стаття, написана під час роботи в спеціальному семінарі, яким керував М. М. Покровський¹⁸. У ній використані документальні матеріали ревкомів, партійних і військових органів, зокрема архів Зафронтбюро. Вже в цій невеликій статті автор глибоко проаналізував соціально-економічні й політичні причини повстання на Україні й яскраво показав боротьбу Комуністичної партії за оволодіння цим рухом. У 1927 р. було опубліковано невеликий історичний нарис Д. Я. Кіна про боротьбу українського народу проти денікінщини¹⁹, в якому було використано новий фактичний матеріал. Нарешті, в 1928 р. вийшла в світ монографія Д. Кіна «Деникинщина»²⁰. Це була перша марксистська праця, в якій уміло поєднався глибокий класовий аналіз із загальною історією боротьби трудящих проти контрреволюції. У книзі на фоні загальної картини громадянської війни показано зв'язки Денікіна з інтервенцією, їх спільні антирадянські плани та внутрішні суперечності, глибоко і змістовно розкрито антинародну політику Денікіна, особливо аграрну. Винятковий інтерес становить розділ, в якому розглядається повстанський рух проти Денікіна. Даючи правильний аналіз причин цього руху, Д. Кін окремо спиняється на повстанському русі на Україні, Кубані і в Чорномор'ї. Багато уваги він приділяє роботі Зафронтбюро ЦК КП(б)У і Північно-Кавказького крайового комітету РКП(б). Книга має і свої недоліки, але вони пояснюються значною мірою тим, що в той час багато складних питань тільки починало розроблятися, і Д. Кін одні з перших прокладав шляхи дослідження ряду важливих проблем.

У 20-і роки створювалися праці з історії боротьби проти куркульського бандитизму на Україні. Особливо багато статей і популярних нарисів було написано про махновщину²¹, серед них дослідницька праця М. Кубаніна, в якій автор узагальнив значний матеріал про селянський рух у Степовій Україні і вперше показав соціально-економічні причини махновщини²². У книзі розповідається про фактичну історію махновської контрреволюції і боротьби проти неї. Та й ця праця не позбавлена серйозних недоліків і суперечностей. Так, автор невірно визначає причини розкладу махновщини і повністю ототожнює селянський рух з махновщиною, яка використала його в інтересах куркульства.

¹⁵ В. А. Антонов-Овсеенко. Записки о гражданской войне, т. I—IV, М.—Л., 1924—1932.

¹⁶ А. Бубнов. Гетманщина, Директория и наша тактика (1918—1919 гг.), журн. «Пролетарская революция», 1927, № 7.

¹⁷ Р. Эйдман, Н. Какурин. Гражданская война на Украине, Харьков, 1927.

¹⁸ Д. Кин. Повстанческое движение против деникинщины на Украине, журн. «Летопись революции», 1926, № 4.

¹⁹ Д. Кин. Деникинщина на Украине, Харьков, 1927.

²⁰ Д. Кин. Деникинщина, М.—Л., 1928.

²¹ М. Равич-Черкасский. Махно и махновщина, Екатеринослав, 1920; Р. Эйдман. Очаги атаманщины и бандитизма, Харьков, 1921; И. Тепер (Гордеев). Махно от единого анархизма к стопам румынского короля, К., 1924; В. Руднев. Махновщина, Харьков, 1928, та ін.

²² М. Кубанин. Махновщина, М., 1927.

Досить значна кількість праць 20-х років присвячена героїчній обороні Петрограда влітку і восени 1919 р. Перші історичні нариси про оборону цього міста написані військовими істориками²³. У 1921 р. з історичним нарисом про оборону Петрограда, доповненим і перевиданим у 1927 р., виступив відомий діяч революції М. І. Подвойський²⁴. Нарешті, в 1929 р. вийшла велика монографія Н. Є. Корнатовського — одне з кращих досліджень в історіографії 20-х років²⁵. У книзі проаналізовано великий фактичний матеріал, вперше в історіографії показано не тільки героїзм захисників Петрограда, а й велику організаторську, політичну роботу партійної організації міста. Оборона Петрограда висвітлюється на широкому фоні громадянської війни та іноземної інтервенції у 1918—1919 рр.

Історіографія 20-х років створила досить значну літературу, в тому числі й наукову, про боротьбу за Радянську владу в різних національних районах країни²⁶. Серед ранніх праць слід відзначити мемуарно-публіцистичні нариси М. Л. Мещерякова про контрреволюційний режим меншовицької Грузії²⁷. В ті ж роки виходять перші праці Ф. Махарадзе, які внесли значний вклад у вивчення історії боротьби за Радянську владу в Грузії²⁸, праці Є. Драбкіної, присвячені боротьбі за Радянську владу в Грузії²⁹.

Було створено наукові й популярні праці з історії Бакинської комуні та трагічної загибелі 26 її комісарів. Уперше розслідуванням обставин їх зникнення зайнявся колишній есер В. Чайкін³⁰, який намагався довести, що есери не мали ніякого відношення до розстрілу бакинських комісарів. Та дуже швидко цю версію було спростовано в статті М. Ліфшиця, який показав, що бакинські есери діяли у змові з англійськими інтервентами³¹. Історії Бакинської комуні присвячено працю С. Шаумяна³². Найбільші праці з історії громадянської війни в Азербайджані належать О. Л. Попову і Я. Ратгаузеру³³. Вони узагальнюють широкое коло документальних, мемуарних та інших джерел.

Ряд праць 20-х років присвячено громадянській війні горських народів Кавказу. Серед них виділяються праці Н. Л. Янчевського і А. Тахо-Годі³⁴. Праця Н. Л. Янчевського містить цінний фактичний матеріал про громадянську війну в Чечні, Інгушетії, Північній Осетії і Кабардино-Балкарії, але досліджена вона не досить глибоко і має серйозні методологічні помилки. Так, козацтво автор характеризує як реакційну масу, якій протистоїть інородне селянство як суцільний напівпролетаріат. Класові суперечності автор часто підмінює національною боротьбою. Книга А. Тахо-Годі становить поєднання нарисів і спогадів і також має помилки принципового характеру. Автор не бачить класової диференціації серед горців і протиставляє їх у цілому містам і російському населенню, що жило в них.

Було написано кілька праць нарисового і дуже поверхового характеру з історії громадянської війни в Середній Азії, в яких йдеться головним чином про контрреволюцію і дуже мало — про боротьбу трудящих мас³⁵.

²³ «Доблестная защита Петрограда в октябре 1919 г. по материалам Полевого штаба РВС», М., 1921.

²⁴ Н. Подвойский. Коммунары защищают Петроград, М., 1921.

²⁵ Н. Корнатовский. Борьба за красный Петроград (1919), Л., 1929.

²⁶ У статті йдеться тільки про літературу російською мовою.

²⁷ Н. Л. Мещеряков. В меньшевистском раю. Из впечатлений поездки в Грузию, М., 1921.

²⁸ Ф. Махарадзе. Диктатура меньшевистской партии в Грузии, М., 1921; його ж. Советы и борьба за Советскую власть в Грузии, Тифлис, 1928.

²⁹ Е. Драбкина. Грузинская контрреволюция, Л., 1928.

³⁰ В. Чайкин. К истории российской революции. Казнь 26 бакинских комиссаров, Баку, 1920.

³¹ М. Лифшиц. Кто виноват?, сборник «Памяти 26», Баку, 1922.

³² С. Шаумян. Бакинская коммуна, Баку, 1927.

³³ А. Попов. Из истории революции в Восточном Закавказье, журн. «Пролетарская революция», 1924, № 28—34; Я. Ратгаузер. Революция и гражданская война в Баку, М., 1927.

³⁴ Н. Л. Янчевский. Гражданская война на Северном Кавказе, т. I, II, Ростов, 1927—1928; А. Тахо-Годи. Революция и интервенция в Дагестане, Махач-Кала, 1927.

³⁵ Н. Паскуцкий. К истории гражданской войны в Туркестане, Ташкент, 1922; Л. Соловейчик. Очерк возникновения и развития современного басмачества в Бухаре, М., 1923; А. Бачагов. Олаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане в 1917—1919 гг., Кзыл-Орда, 1927; Т. Рыскулов. Революция и коренное население Туркестана, Ташкент, 1925; С. Муравейский (В. Лопухов). Очерки из истории революционного движения в Средней Азии, Ташкент, 1926; С. Т. Филиппов. Боевые действия на Закаспийском фронте (1918—1920 гг.), Ашхабад, 1928; П. Алексеев. Крестьянское восстание в Фергане, Ташкент, 1927; Ф. Божко. Гражданская война в Средней Азии, Ташкент, 1930; та ін.

В історичній літературі 20-х років багато мемуарів, нарисів і наукових праць про іноземну інтервенцію³⁶. В них показуються роль імперіалістичних держав в організації громадянської війни в Росії, матеріальна і військова підтримка імперіалістами внутрішньої контрреволюції, інтервенція і терор окупантів на території Росії і, нарешті, головне — всенародна боротьба проти інтервенції. Перші історичні праці про інтервенцію з'явилися зразу ж після закінчення громадянської війни. У 1922 р. М. П. Павловяч (Вельтман) написав три книжки про антирадянську політику американських, англійських і французьких імперіалістів³⁷. Це в основному публіцистичні нариси, але в них розповідається про істотні моменти інтервенції 1918—1920 рр. У 1923 р. велику працю про англійську інтервенцію на Закавказзі написав О. Л. Попов³⁸. Автор широко використав матеріали, які викривають загарбницьку політику англійських інтервентів в економіці Азербайджану. Цікаві також наведені ним матеріали про зрадливість азербайджанських націоналістів.

Перша ґрунтовна праця про французьку інтервенцію на Півдні Росії належить Ф. Анулову³⁹. В значній мірі його книга написана на основі особистих вражень, але в ній використано також газетний матеріал і документи. У праці розповідається про діяльність Одеської підпільної організації більшовиків.

Узагальнюючою працею про інтервенцію в Росію була книга І. Майського, видана в 1922 р.⁴⁰

Про англійську інтервенцію в Азербайджані написав працю дослідницького характеру А. Раєвський⁴¹. Його книга характеризує, головним чином на архівних і газетних джерелах, економічну агресію англійських імперіалістів, які намагалися оволодіти бакинською нафтою.

У 1928 р. з'явилось серйозне дослідження з історії інтервенції — книга О. І. Гуковського про французьку окупацію на Україні⁴², в якій вміщено новий матеріал про економічні та фінансові причини інтервенції і плани французьких імперіалістів щодо захоплення економічних ресурсів України. Автор приділяє велику увагу взаємовідносинам інтервентів з Денікіним, Директорією, докладно описує боротьбу трудящих Півдня України, зокрема Одеси, проти французької інтервенції і революційні виступи у французькому флоті. Але праця хибує на ряд фактичних неточностей у висвітленні цієї боротьби і особливо у діяльності партійної організації України.

Історія інтервенції досліджується в монографії І. І. Мінца⁴³. Достоїнством книги є широке використання раніше не відомих джерел, поєднання всебічного аналізу джерел з хорошим стилем. У першому розділі книги розповідається про заклот країн Антанти проти Радянської Росії, розкриваються причини інтервенції, плани імперіалістів і внутрішні суперечності між ними. Але автор, як і інші дослідники до нього, недооцінює ролі американського імперіалізму, не показує його безпосередньої участі в інтервенції на Півночі Росії. Змальовуючи винятково широко картину інтервенції, він приділяє незначне місце діяльності партії, боротьби трудящих Півночі проти окупантів.

Великим і своєрідним вкладом в історичну літературу 20-х років були праці з історії війни Радянської країни проти буржуазно-поміщицької Польщі у 1920 р. Перші праці з цього питання з'явилися ще в 1920 р., але вони мали найбільшого публіцистичний характер. З 1921 р. виходить багато військово-оперативних праць, значна частина яких написана видатними полководцями громадянської війни. Ось короткий огляд деяких з них. У 1922 р. з статтю про радянсько-польську війну виступив колишній Головком С. С. Каменев⁴⁴, який вважав, що головною метою наступу було обійти Варшаву з півночі й відрізати польські армії від Данцігу, через який Антанта постачала Польщу зброєю. Це повинен був вирішити Західний фронт з допомогою Південно-За-

³⁶ «Антанта и Врангель. Сборник статей», М., 1923; «Черная книга. Сборник материалов и статей об интервенции Антанты на Украине в 1918—1919 гг.», М., 1925; «Кто виноват? Сборник документированных статей», М., 1926; «К десятилетию интервенции. Сборник статей», М., 1929; та ін.

³⁷ М. Павлович (Вельтман). Советская Россия и капиталистическая Англия, М., 1922; його ж. Советская Россия и капиталистическая Франция, М., 1922; його ж. Советская Россия и капиталистическая Америка, М., 1922.

³⁸ А. Л. Попов. Из эпохи английской интервенции в Закавказье (по материалам бывшего Министерства иностранных дел Азербайджанской республики), журн. «Пролетарская революция», 1923, № 6, 7, 8, 9.

³⁹ Ф. Анулов. Союзный десант на Украине, журн. «Летопись революции», 1923, № 5; 1924, № 1, 2.

⁴⁰ И. Майский. Внешняя политика РСФСР (1917—1922 гг.), М., 1922.

⁴¹ А. Раевский. Английская интервенция и мусаватское правительство, Баку, 1927.

⁴² А. И. Гуковский. Французская интервенция на юге России, 1919, М.—Л., 1928.

⁴³ И. Мінца. Английская интервенция и северная контрреволюция, М.—Л., 1931.

⁴⁴ С. С. Каменев. Борьба с белой Польшей, журн. «Военный вестник», 1922, № 12.

хідного. Як зазначає автор, війська Південно-Західного фронту наступали повільніше військ Західного внаслідок втоми 1-ої кінної, 12-ої і 14-ої армій. У 1923 р. вийшла книга М. М. Тухачевського⁴⁵, у якій висловлюється думка про те, що ще у другій половині липня в ході розгорнутого наступу на підступах до головних центрів Польщі треба було об'єднати фронти; він цього добивався, та командування Південно-Західного фронту затигло передачу своїх армій Західному фронту.

З критичними зауваженнями щодо праці М. М. Тухачевського⁴⁶ виступив у 1924 р. Б. М. Шапошников⁴⁶, який вважав, що справа не в конкретних винуватцях і що вчинками окремих осіб не можна з'ясувати причини невдач тих чи інших військових операцій. Цю думку рішуче заперечував В. Триандофілов⁴⁷. Він, як і Тухачевський, вважав основним винуватцем поразки на Віслі командування Південно-Західного фронту, яке своєчасно не виконало розпорядження про передачу армій, а замість цього почало бої за Львів. Цієї ж думки додержувалися М. Є. Какурін, В. С. Меліков⁴⁸ та ряд інших авторів.

Гострі суперечки у військово-історичній літературі викликала книга О. І. Єгорова⁴⁹. Її автор вважав, що традиційні звинувачування командування Південно-Західного фронту не мають ніяких підстав, а конкретних винуватців він вбачав в особі Головкама і командування Західного фронту.

Обидві сторони допускали принципіально одну помилку, зводючи дискусію головним чином до конкретних винуватців, своєчасності виконання наказів та інших питань технічного характеру, але не розібрались досить глибоко в ленінському аналізі причин невдачі на Віслі. Ця дискусія становить інтерес також з джерелознавчої точки зору, бо у ній були висловлені цікаві думки про метод аналізу й критики документів.

Серйозні помилки були у П. Суслова⁵⁰, який твердив, що наша країна програла війну. Ця теза викликала різку відсіч з боку громадськості та спеціалістів⁵¹. Подібні грубі помилки зустрічалися в працях ряду військових істориків і були піддані критиці в секції по вивченню воєн при Комуністичній академії в 1930 р.⁵², особливо з боку М. М. Тухачевського і О. С. Бубнова, які в глибоких і теоретично обгрунтованих виступах показали всю неспроможність і шкідливість цих тверджень.

Завершальною дослідницькою працею з питань громадянської війни 20-х років слід вважати вже згадуваний 3-й том «Гражданской войны 1918—1921 гг.»⁵³. Це — капітальна праця, в якій дається широкий нарис загального ходу війни і стратегії Червоної Армії, робиться підсумок досягнень історіографії 20-х років у вивченні цієї важливої проблеми. Книга охоплює весь основний період громадянської війни — від створення Червоної Армії до розгрому Врангеля включно. Вона написана на високому ідейно-теоретичному рівні і пройнята ленінським положенням про єдність радянської стратегії і політики під єдиним і твердим керівництвом ЦК, в ній вирішальною силою виступає народ, його армія. Розділи книги, побудовані в послідовності військових операцій, докладно висвітлюють хід подій.

Вихід у світ цієї праці збігся з початком проникнення в науку культу особи Сталіна. Саме тут уперше зіткнулися історична правда і культ особи, який фальсифікував історію громадянської війни. 3-й том уже був зверстаний, коли вийшла книга К. Є. Ворошилова «Сталин и Красная Армия». Редакція потрапила в скрутне становище й змушена була дати примітку про те, що в праці К. Є. Ворошилова даються «нові дані, що характеризують процес виникнення рішення завдати головний удар Денікіну в напрямку Курськ — Харків — Донбас»⁵⁴. Далі було вміщено великий уривок з книги К. Є. Ворошилова. Однак, що дуже важливо, в даному випадку примітка й уривок не позначилися негативно на самому викладанні стратегічного плану і ходу війни, Царинської оборони та ряду інших важливих питань, які згодом були перекинуті під шкідливим впливом культу особи Сталіна.

На цьому завершується перший етап вивчення історії громадянської війни.

І. Л. ШЕРМАН

⁴⁵ М. Н. Тухачевский. Поход за Вислу, М., 1923.

⁴⁶ Б. М. Шапошников. На Висле. К истории кампании 1920 г., М., 1924.

⁴⁷ В. Триандофилов. Взаимодействие между Западным и Юго-Западным фронтами во время летнего наступления Красной Армии на Висле в 1920 г., журн. «Война и революция», 1925, № 2.

⁴⁸ Н. Е. Какурин, В. А. Меликов. Война с белополяками, М., 1925.

⁴⁹ А. И. Егоров. Львов — Варшава, М., 1929.

⁵⁰ П. Сулов. Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 г., М., 1930.

⁵¹ Журн. «Большевик», 1930, № 19—20.

⁵² Див. «Записки секции по изучению проблем войны при комакадемии», т. I, М., 1930.

⁵³ «Гражданская война 1918—1921 гг. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии», т. III, М., 1930.

⁵⁴ Там же, стор. 271.

М. МОТОРНЮК. ШКОЛА І ВИХОВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ. З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх зв'язку з життям, Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1963, 164 с.

Вивчення питань, пов'язаних з проблемою завершення культурної революції в СРСР, становить великий практичний і науковий інтерес. На жаль, в радянській, зокрема в українській, історіографії все ще мало праць, присвячених цій важливій проблемі. Тому всякого схвалення заслуговує опублікування рецензованої праці, що висвітлює одне з найважливіших питань культурного будівництва — історію розвитку загальноосвітньої школи на Україні та її роль у період від XX з'їзду КПРС і до 1962 р. В книзі розкрита роль партійних організацій України в боротьбі за створення необхідних умов для здійснення успішної перебудови школи, показано, яку велику і різноманітну за своїми формами роботу провели під керівництвом партійних організацій педагогічні колективи, органи народної освіти, широкі кола громадськості республіки по впровадженню виробничого навчання, політехнізації навчального процесу, поліпшенню ідейно-виховної роботи з учнями. Певну увагу М. Моторнюк приділяє школам робітничої й сільської молоді та школам-інтернатам. Цінним у праці, на наш погляд, є широке висвітлення автором марксистсько-ленінських принципів зв'язку школи з життям. Автор розглядає, як К. Маркс та Ф. Енгельс обґрунтовували значення політехнічного навчання та поєднання його з продуктивною працею для виховання підростаючого покоління, показує, як В. І. Ленін розвинув і поглибив ці положення, боровся за зміцнення зв'язків школи з життям. У книзі не обходяться труднощі в розвитку радянської школи. Так, М. Моторнюк відзначає, що під впливом культу особи Сталіна у певний час намітився відрив школи від життя, від виробництва, показує, як видатний і партійний державний діяч, педагог-марксист Н. К. Крупська відстоювала ленінські принципи поєднання навчання з продуктивною працею.

У даній праці широко використано великий і різноманітний за своїм характером матеріал: друковані джерела, архівні матеріали, зокрема, партархіву Інституту історії партії ЦК КП України, архіви обкомів партії, поточних архівів ряду партійних та ра-

дянських організацій, підприємств, установ республіки. За своїм характером це — звіти Міністерства освіти УРСР, інформації партійних організацій з питань роботи загальноосвітньої школи і т. ін. Висвітлюючи роль партійних організацій у боротьбі за перебудову шкільної освіти молоді, автор з успіхом використав протоколи засідань бюро обкомів партії, протоколи засідань бюро та зборів первинних партійних організацій. Він досить уважно проаналізував матеріали, опубліковані в пресі. Отже, загалом джерельна база рецензованої праці досить ґрунтовна. Але треба було більш детально вивчити матеріали поточних архівів окремих підприємств, радгоспів, колгоспів, зокрема відділів виробничо-технічного навчання заводів та фабрик республіки. Залучивши ці дані, автор зміг би більш докладно висвітлити питання про навчання працюючої молоді.

Аналізуючи роботу шкіл робітничої та сільської молоді, в яких більшість підростаючого покоління має одержувати середню освіту, автор повинен був більше уваги приділити питанню зміцнення навчально-матеріальної бази цих шкіл, створення для молоді, яка вчиться без відриву від виробництва, сприятливих умов для навчання. Робота, проведена в цьому напрямі, є яскравим свідченням піклування Комуністичної партії, громадськості нашої країни про освіту юнаків і дівчат, які водночас успішно працюють і вчать. Також недостатньо (див. стор. 118) автор показує роль загальноосвітньої школи в піднесенні культурно-технічного рівня трудящих нашої республіки, у підвищенні їх виробничої та громадської активності.

На різноманітному за своїм характером документальному матеріалі широко висвітлюється в праці керівництво первинними партійними організаціями України роботою по дальшому розгортанню мережі шкіл-інтернатів у республіці, запровадженню заходів, що сприяють піднесенню ролі цих учбових закладів у комуністичному вихованні дітей. Автор наводить цікаві відомості про зростання кількості шкіл-інтернатів у республіці, про зміцнення їх навчально-мате-

ріальної бази і збільшення контингенту учнів тощо.

Але М. Моторнюк, на жаль, зростання ролі громадськості України в дальшому розвитку системи суспільного виховання дітей обмежує лише участю у створенні та зміцненні навчально-виробничої бази шкіл-інтернатів. Слід було б показати, як партійні організації республіки організують шефство колективів комуністичної праці, цілих підприємств, колгоспів, радгоспів республіки над школами-інтернатами, як зміцнюються зв'язки виробничників з школами-інтернатами, їх піонерськими та комсомольськими організаціями. Все це свідчить про зростання на сучасному етапі тенденції суспільного виховання дітей.

М. Моторнюк детально аналізує здійснюваний під керівництвом партійних органі-

зацій процес перебудови загальноосвітньої школи, приділяючи велику увагу трудовому вихованню учнів, запровадженню виробничого навчання в старших класах. Однак, на наш погляд, автору варто було докладніше спинитися на тих змінах, що, завдяки найновішим досягненням науки і техніки, були внесені в навчальні плани і програми протягом останніх років і сприяли поліпшенню знань учнів з основ науки.

Незважаючи на окремі недоліки, книга М. Моторнюка, безумовно, становить значну наукову цінність, є певним вкладом у розробку проблем завершального етапу культурної революції в нашій країні. Вола буде з інтересом прочитана вчителями, викладачами історії вузів, пропагандистами, широкими колами громадськості.

Л. А. ШЕВЧЕНКО

Б. ІЩЕНКО. СЕЛО ШЕВЧЕНКОВЕ, Черкаське обласне книжково-газетне вид-во, 1962, 96 с.

На обкладинці брошури — зображення пам'ятника Т. Г. Шевченку. Цей монумент, який втілює невгасиму любов і шану радянського народу до Великого Кобзаря, споруджено і відкрито в 1957 р. у с. Шевченковому (колишній Кирилівці), де поет провів дитячі та юнацькі роки. Автор праці — завуч Шевченківської середньої школи — цікаво розповідає про минуле й сучасне свого села, про його славі традиції і чудових людей, які, виконуючи історичні рішення XXII з'їзду КПРС і накреслення Програми партії, вносять свій вклад у будівництво комунізму в нашій країні.

Основну увагу Б. К. Іщенко приділяє тим подіям у Кирилівці, що відбувалися після Великого Жовтня. У нарисі докладно розповідається про встановлення Радянської влади в селі, про боротьбу з іноземними інтервентами під час громадянської війни, про те, що дала Радянська влада бідному, знедоленому в минулому селянству, тяжка доля якого так яскраво і майстерно змальована в творах Тараса Григоровича.

Загалом нарис написано соковитою українською мовою, автор зберіг особливості душевної, сповненої народними прислів'ями і висловлюваннями мови селян, він наводить багато сумних пісень та дум, складених народом про свою гірку долю за часів кріпацтва, і життєрадісних, життєстверджуючих пісень, що лунають на оновленій шевченківській землі.

Історія села після Жовтневої революції — це історія чудових людей, чії натружені руки не втомлювались будувати краще життя, про яке мріяв поет-революціонер. З теплотою і повагою розповідає автор про комуніста Л. А. Баранюка, якого молода Радянська влада призначила в Кирилівку

начальником продгрупи по заготівлі сільськогосподарських продуктів для потреб армії та робітничого класу; про славний шлях одного з перших комсомольців с. Шевченкового Г. М. Скляра, ніни Героя Радянського Союзу; називає імена першої трактористки колгоспу К. Ткаченко, першого комсомольського ватажка Ф. О. Жорнового, члена першого піонерського загону О. Л. Підтикана, учасника трьох революцій І. Я. Могильного, знатної лаюкової Г. Л. Ільченко, заспівувача колгоспного руху Д. С. Гавриленка та багатьох інших.

У книжці висвітлено велику виховну роль музею Т. Шевченка, відкритого в селі за Радянської влади. У Книзі вражень залишають записи відвідувачі музею, яких з часу його заснування налічується понад 200 тис. Вони красномовно свідчать про велику любов і пошану радянських людей до полум'яного борця, поета-революціонера Т. Г. Шевченка.

У нарисі показується піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про вшанування пам'яті революціонера-демократа, про розвиток господарства і культури села, з яким тісно пов'язані дитячі та юнацькі роки великого Тараса. Двічі у село приїздив Г. І. Петровський: у березні 1929 р., коли на урочистих зборах було ухвалено с. Кирилівку перейменувати в с. Шевченкове, і пізньої осені того ж року. Восени 1945 р. тут побував М. С. Хрущов. Він оглянув експозиції музею, подав допомогу в подоланні труднощів відбудови колгоспного господарства. Нині громадське господарство села справді велике, багатагулузеве й добре розвинуте. Життя с. Шевченкового — це яскравий приклад того, як завдяки мудрій ленінській політиці, яку проводить у життя Комуністична партія разом з усім радянським народом, здійснюються

мрії і сподівання поета про кращу долю людини.

Брошура добре ілюстрована, в ній 25 фотографій, серед яких є кілька дореволюційних. Фотоілюстрації доповнюють і збагачують зміст нарисів.

На жаль, змістовна й потрібна брошура не позбавлена недоліків. На наш погляд, слід було докладніше розповісти про життя юного Тараса у Кирилівці, вмістити його портрет. Іноді непослідовно викладається матеріал. Так, на стор. 43 йдеться про створення комсомольського осередку, потім

розповідається про вже згадану діяльність Л. А. Баранюка й життя колгоспу, а після цього автор знову повертається до розповіді про комсомольську організацію. Нерідко зустрічаються стилістичні погрешності і навіть граматичні помилки (стор. 6, 21, 31, 40, 46, 63, 81 та ін.).

В цілому брошура є корисною, потрібною і дуже своєчасною. Черкаське видавництво зробило хороший подарунок читачам до 150-річного ювілею Великого Кобзаря.

Н. В. ПЛЮЩ

І. М. КУЛІНИЧ. УКРАЇНА В ЗАГАРБНИЦЬКИХ ПЛАНАХ НІМЕЦЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ (1900—1914 рр.), Вид-во АН УРСР, К., 1963, 214 с.

Логічним продовженням юнкерського і гітлерівського імперіалізму є сучасний західнонімецький імперіалізм, одним з головних напрямів політики якого є підготовка нової агресивної війни проти соціалістичних країн. Для обґрунтування подібних задумів мобілізуються давно викинуті на смітник історії «ідеї» та «теорії» про «неповноцінність» слов'янських народів. Не останнє місце в одурманюванні населення расистсько-мілітаристськими ідеями займають численні «історичні дослідження» Г. Ротфельса, Т. Шідера, Г. Ріттера, М. Герінга, В. Хубача, В. Конце, П. Рассова, Г. Герцфельда, Е. Хелдле, Г. Аубина та інших буржуазних апологетів німецького імперіалізму. Вони грубо фальсифікують історичні факти, вихваляють антислов'янську політику Бісмарка, Вільгельма II і Гітлера, намагаються довести «історичне право» Німеччини на захоплення слов'янських земель, усіляко виправдовують реваншистські авантюри бонських політиків.

У зв'язку з цим всілякого схвалення заслуговує рецензована книга І. М. Кулінича. На основі широкого використання архівних і опублікованих матеріалів автор докладно проаналізував різні варіанти планів «натиску на Схід», в яких Україна фігурувала як одна з центральних ланок, в історичному аспекті простежив «розвиток» маячної ідеї німецьких мілітаристів про захоплення слов'янських земель з XIII ст. до кінця епохи «вільного» капіталізму, підкресливши, що «українським землям відводилося важливе місце в планах німецьких завойовників як в роки до створення німецької імперії, так і після перетворення Німеччини у велику європейську державу» (стор. 34).

Докладно автор розповідає про розширення німецьких загарбницьких планів у початковий період імперіалістичної епохи, згадуючи, що ще в 1897 р. у міністерстві закордонних справ Німеччини був створений спеціальний відділ для українських справ, приділяв велику увагу викриттю підлої ролі українських націоналістів, що зраджували український народ і були по суті на утриманні німецьких властей. У книзі наведені дані про те, що націоналістичний журнал

«Україніше рундшау», який виходив у Відні, одержував грошову допомогу від німецького уряду. Таку саму допомогу систематично одержували й інші українські націоналістичні організації, групи, «центри» та ін. Автор підкреслює, що частина української буржуазії, мріючи про здійснення своїх вузькокласових, егоїстичних планів, співробітничала з пануючими класами Росії. Але серед цієї буржуазії, особливо галицької, була значна група, що орієнтувалася на центральні держави—Німеччину та Австро-Угорщину.

Пронімецькі кола української буржуазії та куркульства не стільки думали про «самостійну» Україну, скільки про те, щоб створити собі найвигідніші умови для нещадної експлуатації та грабежу народних мас. Заради цього українські націоналісти йшли на страхотливі злочини, плазуючи перед німецькими загарбниками, вбачаючи в них вірних союзників у боротьбі проти революційного і національно-визвольного руху українського народу.

І. М. Кулінич добре показав, що український народ завжди був вірний віковичній дружбі з російським народом, рішуче відкидав усілякі прожекти «самостійників», активно боровся разом з російськими пролетарями за соціальне і національне визволення від гніту «своєї», російської, і австрійської буржуазії та поміщиків.

Автор чітко формулює особливості розвитку німецького імперіалізму, пише про різке загострення англо-німецьких суперечностей в епоху імперіалізму. Саме тому в безглуздіх німецьких імперіалістичних планах світового панування дедалі зростало значення України як джерела сировини, і як ринку збуту, і як вигідної сфери застосування «вільних» капіталів, і як, навешті, важливої у стратегічному відношенні території. Всі варіанти плану «натиску на Схід», що розроблялися у кайзерівській Німеччині, передбачали загарбання України. Цю думку у 1916 р. прозоро висловив якийсь Фальк Шупі: «Україна—це німецький міст на Схід» (стор. 88).

Природно, що, намагаючись підкорити Україну, німецькі імперіалісти вважали ду-

же важливим зміцнення своїх позицій у вирішальних галузях її економіки. І. М. Кулінич докладно простежує процес проникнення німецьких капіталів, зокрема, до важкої промисловості Півдня Росії. Характерною рисою тактики німецьких монополій було те, що вони часто маскували своє проникнення в економіку України вивісками французьких та бельгійських фірм, через які їм було зручніше діяти.

Але не тільки важка промисловість була об'єктом хижацьких зазіхань німецьких монополістів, які зуміли забезпечити собі величезні прибутки у цукровій, маслоробній промисловості України, у виробництві алкогольних напоїв (насамперед пива), у переробці вовни, льону, коноплі, виготовленні паперу, канатів, цементу, електротоварів широкого вжитку та ін.

Книга містить цікавий матеріал про діяльність на Україні німецьких колоністів. Дані ряду обласних державних архівів України (наприклад, Одеського) свідчать, що ці колоністи відігравали велику і активну роль у багатьох галузях економіки, зокрема в сільському господарстві, виноробстві, маслоробній промисловості та ін. І. М. Кулінич наводить дані про кількість німецьких поселень на Україні (стор. 189). Царський уряд задовго до першої світової війни створював для німецьких колоністів найсправедливіші умови (стор. 190—192). Вони жорстоко експлуатували російських та українських батраків, по-хижацькому виснажували родючі землі, розвивали бурхливу спекулятивну діяльність. Водночас колоністи, які здебільшого зберегли іноземне підданство, допомагали представникам німецьких монополій і банків одержувати в урядових установах царської Росії вигідні контракти, укладали торгово-промислові договори та ін. Автр вірно підкреслює, що в цілому всі «факти свідчать про те, що як німецькі промислові і фінансові кола, так і пруська вояччина намагалися використати національні почуття німецьких поселенців на Україні в своїх імперіалістичних інтересах» (стор. 196).

В заключній частині книги коротко звітлюються наслідки німецької загарбницької політики у Західній Україні. І. М. Кулінич простежує проникнення німецьких фірм у нафтову, хімічну, лісову, карбову та інші галузі західно-української промисловості і робить висновок про величезне засилля іноземного капіталу в

усіх галузях народного господарства Західної України, де панівне становище посідали німецькі і залежні від них австро-угорські капітали (стор. 203).

Проникнення німецьких капіталів в економіку України сполучалося з підривною роботою німецької агентури, шпигунською діяльністю та ін. В цілому, — пише автор, — «німецькі капіталісти намагалися перетворити Україну в ринок збуту, своєї промислової продукції, використати її як джерело продовольства, промислової сировини і дешевих робочих рук, а також як плацдарм для дальшого завоювання Сходу, англійських володінь у Персії та Індії» (стор. 208).

У рецензованій праці зустрічаються окремі недоліки. Слід було б показати на конкретному матеріалі, які саме групи української буржуазії та куркульства (зокрема, Наддніпрянської України) орієнтувалися на німецький імперіалізм (в кінці праці є твердження, що подібної орієнтації найбільше дотримувалися західно-українські націоналісти). Доцільно було також з'ясувати, які саме кола пануючого класу України і чому виступали проти орієнтації на Німеччину.

Правильно характеризуючи особливості розвитку німецького імперіалізму, автор приділив недостатню увагу аналізу ідейного «обґрунтування» планів німецької експансії, зокрема расизму, тверджень про «дивілізаторську» місію Німеччини.

Навівши цікавий матеріал про економічну діяльність німецьких колоністів на Україні, І. М. Кулінич докладно не розповів про суспільно-політичну активність колоністів, про характер їх зв'язків з урядовими сферами, органами місцевого управління, з політичними партіями пануючого класу та ін.

Доцільно було повніше показати форми й методи експлуатації трудящих на тих підприємствах України, в яких велику роль відігравав німецький капітал. Автор не приділив достатньої уваги аналізу літератури з досліджуваного питання, що виходить у ФРН.

В цілому ж книга І. М. Кулінича — корисний вклад в історичну науку, її з інтересом прочитають широкі кола читачів і по заслугах оцінять історики-спеціалісти.

І. В. ГАНЕВИЧ,
К. Д. ПЕТРЯЄВ

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. КОЛИ І ЯК ВИНИК КИЇВ, Вид-во АН УРСР, 1963, 163 с.

В останні роки вийшло чимало праць радянських вчених, присвячених історії Київської Русі. Та це й природно, бо період феодалізму має ще багато невисвітлених питань, а недавно виявлені археологічні матеріали дозволяють дещо поновому охарактеризувати найважливіші події давньої Русі. Особливо цікава у

цьому відношенні монографія М. Ю. Брайчевського, присвячена проблемі виникнення Києва. Автор твердить, що найдавніші поселення на території Києва, аж до раннього залізного віку, виникали і зникали, не залишаючи після себе слідів. Це відомо вже з попередніх праць археологів, але М. Ю. Брайчевський дуже переконли-

во відмежовує «докиївські поселення» від пізнішої історії міста. Він розвиває думку, що Київ виник на основі «протокиївських поселень», які розвивалися безперервно від початку нашої ери і становили єдине «гніздо». Такий погляд на зародження Києва, як міського осередку, загальноприйнятий археологами.

Автор висловлює припущення, що Данпарштад — не Київ, що із згадуваних Птолемеєм міст Києву найбільше відповідає Сар, що вживана Костянтином Багрянородним назва київського замка Самбатас може мати значення «столиця венедів». Але ці гіпотези потребують ще перевірки, і бажано було б, щоб цими старими назвами зацікавилися сходознавці. М. Ю. Брайчевський твердить, що Кий — історична особа, полянський князь, засновник Києва. Такої думки був і редактор «Повісті давніх літ», який критично перевіряв різні перекази про Кня. Теза М. Ю. Брайчевського добре аргументована і повинна служити вихідним пунктом для дальших досліджень цього питання.

Автор, описуючи події на Придніпров'ї того часу, згадує дії болгар, угрів, аварів, пов'язує виникнення Києва з боротьбою між слов'янами і аварським каганатом. Виникнення найдавнішого Києва, засновником якого давній літопис вважає Кня, М. Ю. Брайчевський відносить до періоду 560—630 рр. Цікавими є зібрані автором дані про археологічні знахідки VI—VIII ст. Вони свідчать про інтенсивність життя у тогочасному Києві. Але, на наш погляд, автор замало уваги приділив визначенню часу існування першого київського городища на Андріївській горі. А його заснування найпевніше визначає шлях для виділення періоду, в якому жив Кий, якщо літописний переказ зв'язує це городище з цим князем. Тому важливо, щоб археологи дали якнайточніші дані про час виникнення цього городища. На жаль, в літературі словлюються різні думки щодо цього: одні дослідники називають VI—VII ст., інші — VIII ст.

Не знаходимо ми конкретних відомостей про виникнення Києва і у фольклорних матеріалах, яким автор приділяє чимало місця в книзі (стор. 79—95). Навіть такий, начебто, близький до істини переказ про Куара та його братів у світлі нових досліджень вірменського ученого

С. Т. Єремяна здається недостатньо переконливим для визначення періоду, згаданого в київських переказах: це оповідання могло походити не від слов'ян, а звідкись зі Сходу.

Розповідаючи про перетворення Києва в міський центр, М. Ю. Брайчевський широко використовує відомості, добуті археологами, робить цінний і оригінальний огляд початку міського життя Києва. Ціком слушно автор відзначає, що в Києві не відкрито було давніх ремісничих майстерень VI—VIII ст., що мало виявлено монетних скарбів, що взагалі територія стародавнього міста не багатша на знахідки, ніж інші території лісостепової смуги (стор. 100, 121). М. Ю. Брайчевський має рацію в тому, що критично ставиться до тверджень про норманське чи новгородське походження Аскольда і Діра, а також відкидає ряд переказів про Олега. Це — сміливі, оригінальні висновки. Але деякі питання залишилися невирішеними в рецензованій монографії. Так, не з'ясовано, коли територія середньої Наддніпрянщини прийняла назву Русі. Автор приєднується до думки, що на цій території жили росомони, але недостатньо аналізує це питання (стор. 89). Він чітко не показав свого ставлення до хозарської окупації полянської території і не дав оцінки дійсної ролі варягів в становленні давнього Києва.

Назва урочища «Угорське», на наш погляд, походить не від слободи, заселеної купцями з Угорщини, як твердить автор (стор. 127), а, напевно, від місця табору угрів під час їх просування біля Києва.

У цілому монографія М. Ю. Брайчевського — значний вклад у дослідження найранішого періоду розвитку Києва. Особливу цінність мають зібрані ним різноманітні археологічні дані про місто. Водночас автор присвятив велику увагу літературним джерелам, дав їм критичний аналіз та оригінальну інтерпретацію різних переказів, що торкаються, насамперед, топоніміки старого Києва. Поєднання літературних джерел із здобутками археології — цінна риса монографії М. Ю. Брайчевського. Незважаючи на суто науковий характер, праця написана дуже цікаво, її прочитають найширші кола читачів.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

В. И. СТРЕЛЬСКИЙ. ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ИСТОРИИ СССР.

Период империализма. Конец XIX в.— 1917 г., Соцэкгиз, М., 1962, 604 с.

Після XX з'їзду КПРС, який рішуче засудив культ особи Сталіна, значно розширилась тематика наукових досліджень, поповнилися новими працями різні галузі історичної науки. Велика увага наукової громадськості була звернена також до висвітлення питань джерелознавства, яке в період культу особи Сталіна було відстаючою ділянкою наукової роботи. Відрадно,

що в розробку питань джерелознавства певний вклад вносять і вчені нашої республіки, зокрема В. І. Стрельський — автор рецензованої книги, яку Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР рекомендувало як навчальний посібник для університетів. В ній автор уникнув багатьох помилок своїх попередніх праць.

Незважаючи на те, що курс джерелознавства вивчається на історичних факультетах університетів і питаннями наукової розробки джерелознавства історії СРСР займаються різні наукові установи, до останнього часу основна увага зверталась на джерелознавство періоду феодалізму і частково періоду капіталізму. Два томи підручника «Джерелознавство історії СРСР», що вийшли в світ у 1940 р. (автор першого тома М. Н. Тихомиров, другого — С. А. Нікітін), були значним кроком вперед, проте в них виклад доведено лише до періоду імперіалізму. Тому слід всіляко вітати вихід у світ нової праці В. І. Стрельського.

В книзі гідне місце відводиться розгляду загальних принципів класифікації, наукового аналізу, відбору і синтезу, методичні використання історичних джерел періоду імперіалізму. Чітким, на наш погляд, є визначення автором предмету і завдань джерелознавства (стор. 10). Як показала дискусія на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС»¹, автор рецензованої книги найбільш близько стоїть до правильного визначення предмету і завдань джерелознавства. В. І. Стрельський поділяє джерела на сім видів або груп: твори класиків марксизму-ленінізму і матеріали Комуністичної партії, які зберігаються в партійних архівах СРСР; джерела ділового характеру, що виникли в результаті діяльності державних установ Російської імперії, організацій і підприємств і які становлять основний матеріал фондів державних архівів СРСР; соціально-економічна статистика; законодавчі матеріали та інші правові акти; мемуарна та епістолярна література; періодична преса і публіцистика; пам'ятки художньої і наукової літератури. На наш погляд, така класифікація джерел найбільше сприяє їх використанню при тематичній розробці конкретних історичних сюжетів і створює умови для розвитку теоретичних досліджень у галузі джерелознавства.

Значне місце автор присвятив питанням виявлення історичних джерел, аналізу зібраного конкретно-історичного матеріалу, а також добору і синтезу документів, що має велике значення в науковій роботі істориків. Багато цінного знайде для себе як досвідчений спеціаліст-історик, так і молодий дослідник, що робить перші кроки в науці, у короткому історичному нарисі про архівну справу в дореволюційній Росії і в СРСР. В. І. Стрельський із знанням справи пише про сітку державних архівів в СРСР та їх документальний склад, про збирання літературної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, матеріалів центральних і місцевих органів партії і партійних організацій, про наявні бібліографічні покажчики опублікованих джерел.

Творчим досягненням автора є розділ «Твори основоположників марксизму-ленінізму. Матеріали Комуністичної партії», який охоплює широке коло важливих питань. В книзі вірно зазначається, що твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, рішення колективних органів Комуністичної партії — «це справжня школа бездоганно правильного аналізу живої дійсності, для історика — це школа дослідження і висвітлення найскладніших питань науки» (стор. 176).

Автор докладно характеризує матеріали діловодства установ, організацій і підприємств, законодавчі матеріали та інші правові акти.

Ще рецензенти попереднього, українського видання книги відзначали, що автор переконливо викривав дореволюційну офіційну статистику, яка «за пресловутими «середніми», «зваженими» та іншими статистичними фікціями приховує дійсний стан справ»². В російському виданні книги В. І. Стрельський зробив цінний вклад у розробку цього питання, критикуючи нові витончені методи буржуазної статистики, насамперед в США. Цей розділ праці є особливо корисним тому, що не всі наші історики, особливо молоді, володіють методом наукового опрацювання статистичних матеріалів. На багатому фактичному і документальному матеріалі написані розділи про мемуарну й епістолярну літературу, періодичну пресу, пам'ятки художньої і наукової літератури.

Позитивною рисою книги є широке використання і глибоке наукове висвітлення ленінської теоретичної спадщини. Праці В. І. Леніна і рішення Комуністичної партії становлять теоретичний фундамент монографії. Автор уміло використав ленінські вказівки і положення щодо партійності історичної науки у конкретному аналізі різних груп джерел, характеристиці тих чи інших документів.

В книзі розвиваються методи підходу до джерел, які насаджувались у період культу особи Сталіна, і підкреслюється, що в той період перекручення, фальсифікація в оцінці подій і осіб, догматизм і начотництво були безпосередньо зв'язані з підміною аналізу схемою, з нехтуванням значення фактів у науковому дослідженні. Книга орієнтує читача на вивчення і аналіз усієї сукупності джерел, всебічне охоплення проблеми, що досліджується.

В рецензованій книзі підкреслюється важливість пошуків вивчення нових джерел, засуджується підміна глибокого дослідження складного історичного процесу набором цитат, які довільно підганялись би до іншої історичної обстановки. Все це призводило до відриву теорії від практики, історичної науки від життя. Автор

² С. Я. Боровий, А. О. Введенський. Нова книга з джерелознавства, «Український історичний журнал», 1959, № 5, стор. 142.

¹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 4; 1963, № 2, 5.

наголошує на принциповому значенні суспільної практики як критерію дійсності, на необхідності оцінювати діяльність окремих осіб не по їх заявах, а по їх конкретних ділах.

У книзі дана обґрунтована переконлива критика буржуазних принципів джерелознавства, формальних прийомів критики джерел буржуазними вченими. Автор висловлює тверде переконання в тому, що наукова об'єктивність в пізнанні несумісна з буржуазною ідеологією, яка ґрунтується на тенденційному доборі джерел і фальсифікаторському їх тлумаченні.

Відзначаючи позитивні сторони корисної книги В. Стрельського, не можна не спинитись на деяких недоліках при висвітленні розглянутих питань. Окремі розділи книги (наприклад, про періодичну пресу) дещо розтягнуті. І назапакі, варто було б більше написати про законодавчий матеріал і правові акти, а також про соціально-економічну статистику. При висвітленні джерелознавчих завдань вивчення описів географічних подорожей і експедицій автор лише частково, дуже скупо розкриває прийоми критики цих джерел, обмежуючись, головним чином, характеристикою найважливіших загальнотеоретичних і методологічних положень. Оцінюючи твори діячів революційного руху і Комуністичної партії, автор чомусь обійшов праці Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера та ін.

В. І. Стрельському слід було б звернути увагу на викриття реакційних поглядів українських буржуазних націоналістів, які намагались обґрунтувати свої псевдонаукові «теорії» за допомогою фальсифікації і тенденційного добору документів.

У праці слабо представлені українські історичні джерела, зовсім не згадуються видання творів класиків марксизму-лені-

нізму українською мовою, українська періодика, що з'явилась після революції 1905 р.

Викликають також заперечення деякі положення автора. Не зовсім вдалою і навіть суперечливою є характеристика двох груп джерел щодо їх класової спрямованості (стор. 20). В першому абзаці зазначається, що джерела, які винесли з середовища прогресивних класів, зокрема пролетаріату, об'єктивно, вірно відображають події, а вже в третьому абзаці автор лише, що не всі джерела, які походять від прогресивних класів, зокрема пролетаріату, абсолютно точно відображають дійсність. У параграфі «Аналіз джерел» (стор. 35) автор наводить визначення ключевським філологічною і фактичною критикою, яке не може бути прийнятим марксистськими джерелознавцями. Так, під фактичною критикою ключевський розуміє «кут відбиття дійсності, ступінь відхилення авторської думки від дійсності». Це формулювання визначного представника буржуазної історіографії є ідеалістичним по своїй суті. З марксистської точки зору наукова критика джерел повинна допомагати встановити не якийсь «ступінь відхилення авторської думки», а об'єктивну дійсність. Цікаро, що в книзі В. І. Стрельського, розрахованій, насамперед, на студентську молодь, немає критичного огляду літератури з питань, що висвітлюються. Автор тільки перелічує праці з досліджуваної проблеми (стор. 7, 262).

Проте всі ці недоліки не впливають на загальну високу оцінку цього дослідження — першої і вдалої спроби створити повноцінний курс джерелознавства епохи імперіалізму. Ця книга цінна для фахівців-істориків, студентів, учителів, усіх тих, хто цікавиться питаннями джерелознавства.

М. О. БУЦЬКО

«ЧЕРНІГІВЩИНА, ПУТІВНИК», Київське обласне вид-во. К., 1963, 289 с.

Потрібну книгу-путівник одержали краєзнавці, вчителі, працівники преси, музеїв і взагалі широкі кола читачів області. Автори її — працівники та активісти краєзнавці Чернігівського історичного музею. В путівнику стисло висвітлюється минуле і сучасне всіх райцентрів, міст і окремих сіл області, розповідається про археологічні, архітектурні, історичні та історико-революційні пам'ятки, природу краю. Він непогано ілюстрований. Дуже добре зробили автори та упорядники, давши короткий вступний історико-географічний нарис про Чернігівщину в цілому. Це дає можливість чіткіше визначити роль і місце того чи іншого населеного пункту в житті нашого Полісся.

Мені, насамперед, захотілося почитати про свій, Щорський район. У путівнику

я знайшов досить докладні описи історії, географії та природи Щорса, Городні, Коряківки, Дроздовиці, Єліно, Ключів. При першому, поверховому ознайомленні з ними ці описи не викликають будь-яких заперечень. Коли ж вчитаєшся глибше, раз у раз натрапляєш на «великі» географічно-економічні та історичні «відкриття» авторів путівника. Помилками рясніють майже всі описи населених пунктів Щорського району. Невідомо, якими джерелами користувалися автори, але з їх волі Коряківка опинилась чомусь за 10 км далі від Щорса, ніж насправді, Городня наблизилась на 6 км до Чернігова, Дроздовиця — на 5 км до Щорса, а Ключи стали аж на 15 км ближче до райцентру.

У Городні, пишуть автори, крім інших правильно названих підприємств, є птахо-

комбінат, два спиртозаводи. Насправді ж у місті, за винятком невеличкого інкубатора, ніякого птахокомбінату нема і ліколи не було, невідомо, де автори знайшли там спиртові заводи.

Зараз у Городні не дві середні школи, як сказано в путівнику, а три, школа-інтернат не одна, а дві. Школа садоводів, про яку згадують автори, у Городні не існує вже близько 10 років. Немало здивуються і колгоспники, прочитавши на стор. 273, що колгоспи Щорського району спеціалізуються на вирощуванні... коноплі, адже вона там не культивується вже понад 20 років.

Німецько-фашистські окупанти спалили Ключи не в січні 1942 р., як пишуть автори, а в серпні. В статті про Єліпо добру половину тексту займає перелік флори і фауни. Водночас автори чомусь «забули» сказати, що м. Щорс — батьківщина відомого радянського диригента Натана Рах-

ліна, с. Дроздовця — радянського письменника Дмитра Петровського.

Помилки і перекручення зустрічаються в описах і інших населених пунктів. Так, у Добрянці, наприклад, з волі авторів продовжує діяти давно неіснуюча фабрика художньої вишивки і перетвореній на мебльову фабрику промкомбінат, у Вихвостові восьмирічна школа чомусь перетворилась на середню. Всупереч власним словам упорядників про те, що путівник складено за новим територіальним поділом, Мала Дівиця в ньому невідомо з яких причин продовжує називатись райцентром.

Подібні огріхи псують хорошу і потрібну книгу, викликаючи у читача гіркоту і невдоволення. Хочеться, щоб ці нотатки послужили застереженням для обласної редакції, що готує зараз до видання історію міст і сіл Чернігівщини.

І. П. ДУДКО

И. С. ДЗЮБКО. ТОРЖЕСТВО ЛЕНИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ЧЕХОСЛОВАКИИ, Изд-во Киевского ун-та, К., 1963, 307 с.

Вивчення закономірностей розвитку національних відносин при соціалізмі, дослідження й узагальнення досвіду комуністичних і робітничих партій по розв'язанню національного питання має дуже велике не тільки теоретичне, а й практичне значення. Тим-то кожна спроба проаналізувати, як здійснюються взаємовідносини між націями в соціалістичних країнах, заслужує докладного розгляду.

Нещодавно вийшла монографія І. С. Дзюбка «Торжество ленинської національної політики в Чехословаччині». Слід зазначити, що автору належать також інші праці, присвячені національним відносинам в Чехословацькій Соціалістичній Республіці.

Джерельна база рецензованої монографії досить широка. Вона включає в себе, зокрема, нечисленні опубліковані праці радянських і чехословацьких дослідників національного питання в ЧССР, різного роду статистичні довідники і огляди, а також архівні фонди інститутів історії Комуністичної партії Чехословаччини в Празі та Братиславі, матеріали поточних архівів деяких чехословацьких організацій і відомств тощо.

На підставі докладного аналізу політичного, економічного й культурного життя в народно-демократичній Чехословаччині автор переконливо й яскраво показав, як в країні розв'язувалось національне питання, яким чином була забезпечена фактична рівність в усіх галузях життя.

Матеріали книги дають усі підстави зробити висновок про те, що провідною силою всіх революційних перетворень в Чехословацькій Соціалістичній Республіці, в тому числі і в національному питанні, була Комуністична партія Чехословаччи-

ни — теоретично зріла марксистсько-ленінська партія, здатна вирішувати найскладніші питання соціалістичного будівництва. Її велика заслуга полягає в тому, що, творчо підійшовши до досвіду КПРС, вона на основі ленинської теорії розробила власну програму та політику в національному питанні і зуміла успішно втілити цю політику в життя.

В монографії ґрунтовно дано аналіз форм, методів і темпів проведення соціалістичної індустріалізації Словаччини, яка за післявоєнні роки з відсталої аграрної частини країни перетворилась на промислово-аграрну частину ЧССР. У 1962 р. промислове виробництво Словаччини зросло порівняно з довоєнним часом більш як у 12 раз і становило 18,5% промислового виробництва всієї країни.

Розглянувши успіхи соціалістичної індустріалізації Словаччини, автор робить правильний висновок, що вони стали вирішальним фактором в економічному вирівнюванні Словаччини і чеських областей, яке є справою близького майбутнього. Неухильне піднесення економіки Словаччини незмірно зміцнило дружбу і братерське співробітництво чехів і словаків, а також всіх інших національностей республіки.

Важливим засобом в економічному підтягуванні в минулому відсталої Словаччини до рівня чеських земель є поряд з індустріалізацією соціалістичні перетворення в сільському господарстві, так само докладно розглянуті в рецензованій праці. Площа землі, що знаходиться в Словаччині в соціалістичному секторі, становить 81,2%. Довоєнний рівень сільськогосподарського виробництва був досягнутий в Словаччині ще в 1949 р. Нині в краї на один гектар сільськогосподарських угідь виробляється продуктів на 40% більше, ніж в 1936 р.

Серйозне значення в справі ліквідації фактичної нерівності націй мало здійснення культурної революції і зміна духовного обличчя словацького народу та національних меншостей. З великим інтересом читаються, зокрема, ті сторінки книги, де йдеться про задоволення культурних потреб українського населення, зосередженого переважно в Східній Словаччині. Якшо до війни і в період існування так званої словацької держави для українців працювали лише одна церковна школа, одна гімназія і одна вчительська семінарія, то в 1959 р. налічувалося 234 восьми- і одинадцятирічних шкіл, в яких навчалось 18 250 дітей української національності, два вчительських інститути, на базі яких згодом було створено педагогічний інститут (стор. 251—255). Викладачів для українських шкіл готує також філософський факультет Кошицького університету в Пряшеві.

Необхідно назвати кілька рис рецензованої праці, які підкреслюють її дослідницький характер. Передусім, автор прагне зображувати процеси не статично, а в динаміці, русі. І це йому добре вдається.

В книзі розкриваються не тільки спільні закономірності будівництва нового життя в соціалістичних країнах, а й специфічні, характерні особливості будівництва соціалізму в Чехословаччині. В роботі показано, що КПЧ в ході розв'язання національного питання знайшла нову, досі невідому форму державного устрою.

В своїй праці І. С. Дзюбка розкриває різного роду труднощі, які траплялися на шляху соціалістичного будівництва, говорить про опір і протидію залишків експлуататорських класів та буржуазних націоналістів різних мастей, згадує про деякі перекинуття органів народної влади в

плануванні, про надмірне адміністрування з їхнього боку тощо.

Однак все це не означає, що в рецензованій праці немає недоліків. Так, на нашу думку, не досить вмотивованим є включення параграфа, озаглавленого «Здійснення культурної революції і зміна духовного обличчя словацького народу і національних меншостей», до третього розділу «Створення економічних основ для ліквідації фактичної нерівності словацького народу і національних меншостей» (тут і далі підкреслено нами.— П. К.).

На жаль, в книзі мають місце окремі неточні вирази. Наприклад, на стор. 253 говориться про угорських громадян в ЧССР, хоча цілком ясно, що в даному випадку мова йде про громадян ЧССР угорської національності. Інколи зустрічаються не зовсім правильно оформлені посилання. Так, в посиланнях 2 і 4 (стор. 101) написано: «Партархив Закарпатского ОК КПУ, ф. 4, оп. 1, стр. 6». Очевидно, мається на увазі не сторінка, а справа. Варто було б уніфікувати назву партії Глінки, яка зветься то народною, то людацькою (стор. 59, 60, 67, 76, 79, 81 та ін.). Іноді трапляються помилки в географічних назвах. Остравсько-Карвінський басейн названий Остравсько-Карванським (стор. 298). Чомусь не відміняється назва міста Банська Бистриця (стор. 95).

В цілому працю І. С. Дзюбка про вирішення національної проблеми в ЧССР на окремих етапах розвитку країни аж до перемоги соціалізму слід визнати, безперечно, вдалою. Монографія є цінним, узагальнюючим дослідженням, написаним на дуже важливу й актуальну тему.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

Д. С. ДАВИДОВИЧ. РЕВОЛЮЦИОННЫЙ КРИЗИС 1923 г. В ГЕРМАНИИ И ГАМБУРГСКОЕ ВОССТАНИЕ, Соцэкгиз, М., 1963, 334 с.

Однією з яскравих сторінок історії німецького робітничого класу є 1923 р.— рік революційного піднесення, коли робітничий клас, незважаючи на перешкоди з боку керівництва соціал-демократії, рішуче піднявся на боротьбу за соціальне та національне визволення, за створення робітничо-селянського уряду, що мав підготувати умови для встановлення диктатури пролетаріату. На жаль, цей період новітньої історії Німеччини в радянській історичній науці не висвітлено недостатньо. Окремих видань з цього питання майже нема. Монографія Д. С. Давидовича є спробою заповнити цю прогалину і спробою, на нашу думку, вдалою. Видання книги, спеціально присвяченої революційній боротьбі німецьких робітників, тим більш важливе, що цей період має велике наукове та пізнавальне значення для вивчення революційних традицій німецького пролетаріату,

а також тому, що німецькі буржуазні історики і зараз докладають чимало зусиль для того, щоб змалювати тогочасну реакційну політику монополістичного капіталу та юнкерства, спрямовану проти інтересів німецького народу, як єдино правильну в тих історичних умовах. Вони всіляко паплюжать боротьбу робітничого класу Німеччини. Викриттю цих антинаукових та антинародних тверджень і відтворенню історичної правди про той період у житті німецького народу, про героїчну боротьбу німецького робітничого класу і присвячено монографію Д. С. Давидовича.

У вступі до книги коротко визначається наукова та політична важливість вивчення питань революційного піднесення 1923 р. в Німеччині та історії Гамбурзького повстання, як героїчної сторінки історії німецького робітничого класу, на бойових традиціях якого виховувалися кращі сили німецького народу.

У першому розділі «Класова боротьба в Німеччині після першої світової війни» Д. С. Давидович подає короткий огляд подій, що відбувались у Німеччині з кінця першої світової війни до січня 1922 р. Підкресливши, що лише пролетарська революція могла вивести Німеччину з того глухого кутка, куди завели її німецька буржуазія та юнкерство, автор показує, як німецька соціал-демократія допомогла буржуазії придушити революційний рух пролетаріату і зберегти буржуазний устрій. У загальних курсах з історії Німеччини, в підручниках новітньої історії складалась традиція змальовувати окупацію Руру в 1923 р. Францією та Бельгією як однобічний акт французької буржуазії. Д. С. Давидович всупереч цій традиції, на підставі аналізу становища Німеччини в 1921—1922 рр., доводить, що окупація Руру французькими мілітаристами була свідомо спровокована німецькою буржуазією, щоб відволікти увагу трудящих мас від боротьби проти німецьких монополій і спрямувати їхню революційну активність у вигідне для самої німецької буржуазії русло.

У другому розділі «Окупація Руру і боротьба робітничого класу на два фронти» розповідається, як німецька буржуазія використовувала окупацію Руру для особистого збагачення, а Англія та США прагнули скористатись з факту окупації для посилення своїх позицій на континенті Європи.

Наведені автором матеріали доводять, що посилення впливу Комуністичної партії Німеччини на маси, визволення мас з-під впливу соціал-демократів, зростання страйкового руху тощо обумовили переговори з урядом Франції про припинення окупації Руру. Однією з цінних частин цього розділу є висвітлення допомоги, яку подав німецькому пролетаріату в тих умовах робітничий клас Радянського Союзу.

Третій, четвертий, п'ятий і шостий розділи присвячені дослідженню процесу визрівання революційної кризи та перебігу збройного повстання в Гамбурзі. Погіршення життєвих умов, зростання безробіття, нестача продуктів широкого споживання — все це примушувало німецьких робітників замислюватись над питанням, як жити далі. Розв'язуючи його, німецький пролетаріат став на шлях революційної боротьби: в Рурі та інших містах Німеччини спалахнули страйки. Комуністична партія Німеччини поставила перед робіт-

ничим класом єдино правильне в тих умовах завдання — домогтись створення робітничо-селянського уряду з метою утворення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

Проте, як показує автор, опортуністичні елементи в компартії (брандлерівці) та праві соціал-демократи робили все для того, щоб перешкодити створенню робітничо-селянського уряду. Тим часом революційний запал охоплював дедалі нові маси, і революційне ядро компартії Німеччини (Е. Тельман, В. Пік та ін.) взяло курс на збройне повстання. В Саксонії та Тюрінгії утворились робітничо-селянські уряди.

Створення цих урядів повинно було полегшити хід збройного повстання мас. Але нерішучість лівих соціал-демократів у Саксонії і соціал-демократів Тюрінгії дала можливість німецькій буржуазії та реакційній вояччині зібрати сили і перейти в наступ проти робітничого класу. Героїчне повстання робітників Гамбурга, на думку автора, було виявом твердої рішучості німецького пролетаріату перемогти німецьку реакцію. Наведені автором матеріали переконливо свідчать про те, що ця мета здійснилася б, коли б не зрадницькі дії брандлерівців та соціал-демократичного керівництва, якби Комуністична партія Німеччини в ідейному та організаційному відношенні була б більш зрілою. Лінія на розгортання революційної боротьби зазнала поразки через зрадницьку діяльність групи Брандлера-Тальгеймера. У висновках автор цілком вірно підкреслює, що буржуазія Німеччини втримала владу в своїх руках лише завдяки зраді правих соціал-демократів, хитанням серед лідерів СДПН та опортуністичній політиці брандлерівців. Як позитивну рису монографії Д. С. Давидовича слід відзначити наведення коротких біографічних відомостей про учасників Гамбурзького повстання, яких досі знали лише за прізвищами. До речі, цих відомостей не можна знайти в жодній з енциклопедій або довідкових виданнях, що видавались до цього часу у нас.

Використання численних архівних матеріалів, спогадів учасників, протоколів з'їздів Компартії Німеччини та КПРС, радянських дипломатичних документів та ін. дало можливість автору досить повно відтворити дійсну картину подій 1923 р.

В. М. ЗАЙЦЕВ

А. А. МАКАРЕНКО. МИРОВОЙ ПРОЛЕТАРИАТ — СТРАНЕ СО-ВЕТОВ. ДВИЖЕНИЕ ЗАРУБЕЖНОГО РАБОЧЕГО КЛАССА В ЗАЩИТУ И ПОМОЩЬ СОВЕТСКОЙ СТРАНЕ, Изд-во АН УССР, К., 1963, 284 с.

Історія народів знає війни без запаху порохового диму і грому гармат, без крові та стогону поранених. І все ж то були битви за життя людей. Нашому народові вже з перших днів існування Радянської влади довелося зазнати багато страждань.

Війна для нього не кінчилась у 1921 р. укладенням Ризького мирного договору. Жорстока боротьба за зміцнення молодого Радянської Росії, за врятування життя мільйонів людей республіки від голодної смерті тривала і в наступні, мирні роки.

Особливо важкого характеру набрала вона в 1921—1923 рр. І знову на допомогу Країні Рад приходять міжнародний робітничий клас. Саме глибокому аналізу форм і методів здійснення міжнародної солідарності в той період, а також викриттю підступів імперіалістів, що намагалися використати труднощі нашої країни в своїх корисних цілях і присвячена рецензована книга — поки що єдина в нашій історичній літературі узагальнююча праця з цієї проблеми.

В монографії яскраво і переконливо розповідається, як Комуністична партія, Радянський уряд і особливо В. І. Ленін, долаючи неможливі труднощі, вишукували внутрішні можливості для допомоги голодуючим і відбудови сільського господарства.

Героїчна боротьба радянського народу за своїм значенням вийшла за національні рамки. Вона стала кровною справою всього міжнародного пролетаріату і викликала нове піднесення солідарності робітничого класу всіх країн з трудящими Радянської Росії. Лозунг «Руки геть від Радянської Росії!», під яким міжнародний пролетаріат підтримував радянський народ у роки громадянської війни, сповнився новим змістом: «Допомога Радянській Росії!».

На основі широкого використання мало-відомих і невідомих у нашій пресі матеріалів, цікавих архівних даних, що вперше вводяться в науковий обіг, О. А. Макаренко всебічно й глибоко висвітлив ту безкорисливу допомогу, яку подавали радянському народу всі чесні люди країн світу, особливо США і Канади, вирішальну роль в її організації товариства друзів Радянської Росії, а також міжнародного комітету робітничої допомоги на чолі з Кларою Цеткін. Велике місце в праці займає викриття підступів міжнародного імперіалізму, який намагався використати голод для закабалення Радянської Росії економічним шляхом.

З інтересом читаються сторінки монографії, де розповідається про ішшу нову масову форму солідарності міжнародного пролетаріату — широку виробничу допомогу Радянській Росії машинами, інструментами, тракторами і кваліфікованими кадрами. Радянські люди з вдячністю згадують той час, коли американські робітники брали участь у відбудові Московського автозаводу «АМО», в організації роботи швейної фабрики № 36 та інших промислових підприємств (стор. 169—180).

У книзі докладно висвітлено історію утворення «Автономної індустріальної колонії — Кузбас», організаторами якої були визначний інженер, голландський комуніст С. Ю. Рютгерс і один з найпопулярніших керівників американського робітничого класу Уільям Хейвуд.

Вдало показав автор яскравий приклад братньої солідарності зарубіжних трудящих — допомогу сільському господарству Радянської країни у вигляді організації

еміграційних сільськогосподарських груп.

О. А. Макаренку пощастило знайти цінні матеріали і по-новому висвітлити історію створення і діяльність тракторного загону, організатором якого був вірний друг Країни Рад американський комуніст Гарольд Вер.

Достоїнством монографії є й те, що всю різноманітність форм економічної допомоги міжнародного пролетаріату радянському народу автор розглядає не як благодіяння, а як важливу політичну кампанію пролетарської солідарності. Природно, що зарубіжний робітничий клас своєю допомогою в економічній відбудові Радянської Росії поєднував з боротьбою за розв'язання ряду політичних проелем, як-от: відвернення нових спроб антирадянської інтервенції; боротьба за встановлення дипломатичних відносин з Країною Рад, за поширення правди про справи в Радянській країні та ін. Всі ці форми здійснення міжнародної солідарності трудящих в книзі глибоко проаналізовані.

Автор приходять до важливого висновку про те, що «кампанія допомоги сприяла зближенню і згуртуванню трудящих мас різних країн і посилила міць міжнародної пролетарської солідарності» (стор. 277). На численних прикладах, значна частина яких була досі невідомою, розкривається теза про вирішальну роль керівництва з боку Комінтерну і зарубіжних компартій боротьбою народів на захист соціалізму в Радянській Росії. Саме цим фактором визначалися активність, сила і розмах міжнародної пролетарської солідарності, яка ґрунтувалася на принципах марксизму-ленінізму.

Монографія багато ілюстрована, написана яскравою і образною мовою і, незважаючи на складність проблеми, має струнку структуру.

Проте вона не позбавлена і окремих недоліків. Так, автор обмежив своє дослідження лише невеликою групою країн, не показав, або майже не показав солідарності з радянським народом трудящих колоній і залежних країн Африки та Азії. Хотілося також, щоб у книзі був солідніший огляд літератури, що є з цієї теми, особливо зарубіжних реакційних авторів, звичайно з обов'язковим викриттям буржуазних фальсифікаторів історії. Автор не розкрив проголошене ним важливе положення про те, що пролетаріат зарубіжних країн, підтримуючи радянський народ, боровся за своєї глибоко національні інтереси (стор. 59).

Однак зазначені недоліки аж ніяк не можуть знизити в цілому позитивної оцінки рецензованої праці. Узагальнивши науково проаналізувавши багатий матеріал з питань пролетарської солідарності в перші роки Радянської влади, О. А. Макаренко допоможе як науковцям, так і широким колам читачів зрозуміти особливості прояву пролетарського інтернаціоналізму на сучасному етапі.

М. І. СЕМИРЯГА

НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР У 1963 р.

Науковий колектив Інституту історії АН УРСР, натхненний історичними рішеннями XXII з'їзду КПРС та червеного Пленуму ЦК партії (1963 р.) з ідеологічних питань, протягом 1963 р. досліджував актуальні проблеми вітчизняної та зарубіжної історії, особливу увагу приділяючи важливим питанням сучасності, узагальненню досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва, викриттю фальсифікацій реакційної буржуазної історіографії.

Перебудова структури Інституту, що була проведена в березні, сприяла розгортанню наукових досліджень з таких чотирьох проблем:

1. Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні; 2. Закономірності розвитку соціалізму і переходу до комунізму: а) Історія соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР; б) Історія соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії; 3. Історія Української РСР: а) Історія Української РСР дожовтневого періоду; б) Історія розвитку техніки і природознавства на Україні; 4. Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху.

Найвідповідальнішим і найпочеснішим завданням колективу Інституту в 1963 р. було завершення переробки двотомника «Історія Української РСР». Робота над рукописом закінчена. Авторський колектив доклав багато зусиль до того, щоб у стислі строки переробити текст двотомника, усунувши ті недоліки, що були породжені шкідливим впливом культу особи. На основі залучення нових архівних даних і використання великих монографічних досліджень, опублікованих після XX з'їзду КПРС, автори повніше і по-новому висвітлили багато кардинальних питань історії українського народу, довівши виклад матеріалу до сьогоденного дня. Новий текст рукопису «Історії Української РСР», загальним обсягом 110 авт. аркушів, передано у видавництво для опублікування в 1964 р.

В 1963 р. продовжувалась робота над великими колективними монографіями, які готуються до 50-річчя Жовтневої революції, з історії Великої Жовтневої соціалістичної

революції на Україні, історії робітничого класу, селянства УРСР, розвитку української радянської культури та ін.

Після приєднання Сектора історії техніки і природознавства в Інституті виник новий напрям наукових досліджень: розробляються історія Академії наук Української РСР, історія вітчизняної математики та історія розвитку Донецького вугільного басейну.

В 1963 р. в складі Інституту було створено структурний Відділ історії міст і сіл УРСР, завданням якого є наукове і науково-методичне керівництво написанням силами громадськості республіки багатотомної історії міст і сіл України.

В 1963 р. наукові співробітники Інституту завершили розробку багатьох важливих тем. Відділом нової та новітньої історії зарубіжних країн закінчена і підготовлена до друку колективна монографія «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни» (30 авт. арк.), в якій на основі широкого кола вітчизняних і зарубіжних джерел висвітлено виникнення і зміцнення ладу народної демократії в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, перехід їх до будівництва соціалізму, становлення і розвиток тісних взаємин, політичного, економічного і культурного співробітництва Радянської України з країнами соціалістичної співдружності.

Старший науковий співробітник Є. М. Скляренко завершив дослідження теми «Робітничий клас України в роки громадянської війни» (12 авт. арк.), показавши становище робітничого класу, зміни в його складі, чисельність і розподіл по найважливіших галузях промисловості, участь робітників в організації управління народним господарством, боротьбу з господарською розрухою, діяльність робітничих організацій.

«Фабзавкомі України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 р.—січень 1918 р.)» — таку тему виконала молодший науковий співробітник А. П. Гриценко. В її праці висвітлена роль і місце фабзавкомів у розгортанні революційного робітничого руху, показана їх діяльність по організації боротьби проти економічного саботажу підприємців, по створен-

ню Червоної Гвардії та їх безпосередня участь у підготовці і проведенні Жовтневої революції.

Науково-популярний нарис про життя і діяльність видатного діяча Радянської держави А. С. Бубнова підготував старший науковий співробітник А. В. Лихолат, який, використавши нові архівні матеріали, показав роль А. С. Бубнова в керівництві революційною боротьбою українського народу в період підготовки і проведення соціалістичної революції, а також в роки громадянської війни і соціалістичного будівництва.

Закінчена тема «Боротьба робітничого класу України за відбудову і дальший розвиток промисловості в післявоєнний період», виконавець якої старший науковий співробітник О. С. Кудлай змалював яскраву картину трудових подвигів робітників Української РСР у 1946—1953 рр.

Старший науковий співробітник В. П. Сидоренко розробила тему «Від ударних бригад до бригад комуністичної праці» (10 авт. арк.), в якій висвітлила історичне значення і зміни форм соціалістичного змагання за весь радянський період, до наших днів.

Досліджена старшим науковим співробітником І. Х. Ганжою тема «Історія колгоспного будівництва на Україні (1921—1927 рр.)» присвячується втіленню в життя ленінського кооперативного плану по добровільному об'єднанню багатомільйонних селянських мас України в колгоспи.

Групою складачів і редакторів Інститут спільно з ЦДАЖР УРСР закінчено виявлення і археографічну обробку документів для II тома «Історії колективізації сільського господарства УРСР (1927—1932 рр.)». До документального збірника входять матеріали, що стосуються безпосередньої підготовки і проведення на Україні суцільної колективізації.

Старший науковий співробітник І. А. Петерс виконав тему про радянсько-чехословацькі відносини (1918—1938 рр.) (14 авт. арк.), в якій зокрема показано боротьбу народних мас під керівництвом КПЧ за встановлення дружніх відносин з СРСР, викрито антирадянську політику правлячих кіл буржуазної Чехословаччини.

Використавши багато вітчизняних і зарубіжних джерел та літератури, старший науковий співробітник І. Ф. Черніков дослідив тему «Туреччина в системі агресивних воєнних блоків (1951—1960 рр.)» (10 авт. арк.), в якій висвітлено участь цієї країни в агресивних блоках НАТО і СЕНТО, викрито антинародний характер політики уряду Баяра—Мендереса, показано боротьбу турецького народу проти реакційного режиму, а також вивчено радянсько-турецькі відносини цього періоду.

Планом науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР на 1964 р. передбачена дальша розробка важливих і актуальних проблем вітчизняної історії та новітньої історії зарубіжних країн.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

НАУКОВІ СЕСІЇ ДО 20-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА

У Київському окружному Будинку офіцерів на початку листопада відбулася організована Інститутом історії партії ЦК КП України, Політуправлінням Київського військового округу, Військово-науковим товариством і товариством «Знання» Української РСР наукова сесія, присвячена двадцятиріччю визволення Києва від німецько-фашистських загарбників. В роботі сесії взяло участь понад 500 чоловік — генерали та офіцери Радянської Армії, викладачі історії вузів, наукові працівники, партійний і радянський актив, пропагандисти міста, а також колишні воїни частин та з'єднань, що булися за Київ.

Сесію відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук І. Д. Назаренко, який підкреслив величезне значення битви за Дніпро і Київ, вказав на особисту участь у ній члена Військової Ради 1-го Українського фронту і Першого Секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрушова.

З доповіддю «Комуністична партія Радянського Союзу — натхненник і організатор розгрому німецько-фашистських окупантів на Україні» виступив член Військової Ради начальник Політуправління КВО генерал-лейтенант В. Я. Головкин, який

на конкретному матеріалі показав титанічну діяльність нашої партії і її Центрального Комітету в роки Великої Вітчизняної війни. Генерал-лейтенант запасу І. М. Пузиків докладно розповів про план Київської наступальної операції і хід його виконання, підкреслив роль і значення раптовості, оперативного маскування і успішного маневру великої маси військ у наступі.

З повідомленням про бойові дії артилерії в боях за Київ виступив генерал-майор запасу Д. Н. Краснокутський, навівши багато цікавих прикладів, що свідчать про уміле застосування нашими начальниками артилерії та про героїзм, виявлений радянськими воїнами.

Яскраву, насичену фактами і прикладами доповідь про партполітроботу у військах 1-го Українського фронту зробив колишній член Військової Ради 40-ї армії генерал-лейтенант запасу К. П. Квлик. Успішно організована політична робота піднімала бойовий дух військ. В боях за столицю Радянської України пліч-о-пліч мужньо бились представники численних націй і народностей СРСР, а також чехословацька бригада. В цьому — яскравий вираз непорушної дружби народів. Серед

численних героїв особливо відзначився офіцер — артилерист П. С. Петров, який позбувся обох рук, але залишився в строю. Зараз він двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор, кандидат военных наук. Генерал-лейтенант запасу І. І. Петров розповів про використання танкових військ в київській операції, навів численні мало-відомі епізоди, зокрема про те, як танки бригади С. Ф. ШUTOVA по дну річки форсували Десну і, вийшовши в район Гостомеля, викликали паніку в тилу ворога.

Сесія заслухала доповіді секретаря Київського промислового обкому КПУ В. О. Бойченка «Діяльність Київського партійного підпілля в період німецько-фашистської окупації»¹ та Героя Радянського Союзу Ю. О. Збанацького «Допомога партизанів військам 1-го Українського фронту у форсуванні Дніпра та визволенні Києва в 1943 р.» Юрій Збанацький докладно висвітлює роботу очолюваного невтомним Т. А. Строкачем штабу партизанського руху при ЦК КП України, за вказівками якого українські партизани захопили і протримали до приходу передових частин Радянської Армії 25 переправ через ріки: Десну, Дніпро, Прип'ять, захопили 16 районних центрів Житомирської, Ровенської, Волинської та Кам'янець-Подільської областей. Радянський

уряд нагородив 10029 українських партизанів орденами і медалями, 21 було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Генерал-майор запасу В. Б. Пилинський зробив повідомлення про інженерне забезпечення київської операції. Основний тягар при форсуванні ріки Десни і Дніпра передовими загонами, піхотою і легкою артилерією винесли на своїх плечах полкові та дивізійні сапери, які проявили високий героїзм, відвагу, працездатність і майстерність, забезпечуючи успішне просування вперед радянських військ. Колишній штурман підполковник запасу П. М. Загорулько докладно розповів про бойові дії авіації в боях за Київ.

З хвилюючими спогадами про форсування Дніпра і визволення Києва виступили активні учасники цієї історичної битви: генерал-полковник у відставці Ф. Ф. Жмаченко, І. І. Мельников, І. І. Улітін, Ф. П. Шмельов та ін.

Учасники сесії закликали наших художників, письменників, композиторів, поетів, драматургів, працівників театрів та кіно увічнити у високохудожніх творах героїчний подвиг народу, радянських воїнів і партизанів у Великій Вітчизняній війні, зокрема в боях за Київ.

С. Г. ГОРЯЧЕВ,
О. Л. КРОНІК

* * *

2 листопада 1963 р. понад 200 наукових співробітників установ Секції суспільних наук АН УРСР зібрались, щоб відзначити 20-річчя визволення столиці Радянської України міста-героя Києва від німецько-фашистських загарбників.

Сесію відкрив коротким вступним словом віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід, який підкреслив велич подвигу, здійсненого радянськими військами 1-го Українського фронту, що визволили Київ.

З доповіддю «Велика битва на Дніпрі і визволення Києва» виступив науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Герой Радянського Союзу О. В. Мойсеев.

Доповідач докладно розповів про підготовку і проведення безприкладної за своїм масштабом бойової операції по подоланню водних перешкод, навівши численні приклади масового героїзму радянських бійців різних національностей нашої країни. Він говорив про участь чехословацьких воїнів у визволенні столиці Радянської України як зразок інтернаціоналізму. О. В. Мойсеев показав, як політоргани фронту під керівництвом М. С. Хрущова проводили партійну роботу у військах фронту, що забезпечило ус-

пінше здійснення операції по розгрому німецько-фашистських військ і визволенню Києва до свята Великого Жовтня.

Цікавою була доповідь про розквіт соціалістичного Києва після Вітчизняної війни заступника голови міської Ради депутатів трудящих кандидата філософських наук Т. І. Скірди. Відступаючи, фашистські варвари зруйнували місто-красень. Але, завдяки трудовим зусиллям киян і допомозі всього радянського народу, з руїн піднялась ще красивіша і величніша столиця Радянської України. Відзначаючи величезні заслуги Києва в історії нашої Вітчизни, на ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією Президія Верховної Ради СРСР нагородила його орденом Леніна. За видатні заслуги міста в роки Вітчизняної війни столиці Радянської України було присвоєно в 1962 р. звання міста-героя і вручено другий орден Леніна.

Про пережиті киянами тяжкі дні німецько-фашистської окупації, про діяльність київських підпільників, їх героїчні справи розповів член Залізничного підпільного райкому партії м. Києва, що діяв у роки Великої Вітчизняної війни, Г. П. Мироничев. Ні фашистський терор, ні масове винищення населення не зламали волю жителів міста, які ніколи не припиняли боротьби з ненависним ворогом.

Л. Г. МОСКВИЧ

¹ Ця тема докладно висвітлюється в статті В. О. Бойченка, вміщеній у цьому номері журналу.

УРОЧИСТІ ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 80-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Д. З. МАНУЇЛЬСЬКОГО

На початку жовтня 1963 р. в конференц-залі Секції суспільних наук Академії наук УРСР відбулися урочисті збори колективів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Академії наук УРСР і Міністерства закордонних справ УРСР, присвячені 80-річчю з дня народження видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави Д. З. Мануїльського.

Збори відкрив вступним словом директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко. Змістовну доповідь про життя, партійну і державну діяльність Д. З. Мануїльського, зокрема на Україні, про його науково-педагогічну роботу зробила старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України кандидат історичних наук Л. П. Нагорна.

З спогадами про Д. З. Мануїльського виступили старі більшовики В. Я. Бабко,

Ф. З. Минайленко, В. М. Федоров. Цікаво розповіли про дипломатичну і наукову діяльність Дмитра Захаровича директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко, завідувачий кафедрою міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР Київського державного університету П. П. Удовиченко, про спільну роботу з ним у Політбюро ЦК КП(б)У — директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко. Всі ті, хто виступав, відзначали, що Д. З. Мануїльський був людиною великої душі, високої культури, видатним істориком, дипломатом. Завжди енергійний, принциповий, Д. З. Мануїльський вів велику науково-публіцистичну роботу. Спогадами про батька поділився М. Д. Мануїльський. Цікавою була виставка фотоілюстрацій і документів, присвячених Д. З. Мануїльському.

Г. П. КРАВЧЕНКО

НАРАДА ПРАЦІВНИКІВ АРХІВНИХ УСТАНОВ РЕСПУБЛІКИ

1—2 листопада 1963 р. у Києві відбулася республіканська нарада завідуючих архівними відділами виконкомів обласних Рад депутатів трудящих, директорів облдержархівів, у роботі якої взяли участь завідуючий відділом науки і культури ЦК КП України Ю. Ю. Кондурфор, начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР Г. О. Белов, співробітники Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, секретарі виконкомів обласних Рад депутатів трудящих, науковці Інституту історії партії ЦК КП України, Інституту історії АН УРСР та інших науково-дослідних установ, усього 160 чоловік. Учасники наради обговорили питання про діяльність архівних установ республіки, намітили ряд конкретних заходів, спрямованих на виконання урядових постанов про поліпшення архівної справи на Україні.

Начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР Г. О. Белов у доповіді «Новий етап у розвитку радянської архівної справи» розповів про успіхи, досягнуті архівістами країни з допомогою партійних, радянських, громадських організацій та наукових установ, розкрив причини недоліків у роботі архівних установ та висвітлив заходи, намічені ГАУ, для усунення цих недоліків.

З доповіддю «Виконання урядових постанов — бойове завдання архівістів Радянської України» виступив начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С. Д. Пількевич, який повідомив, що значною є науково-публікаторська діяльність архівних установ України: тільки після XX з'їзду КПРС з безпосередньою

участю архівістів видано понад сто документальних збірників та інших праць, підготовляються та виходять у світ науково-довідкові видання по архівах. Доповідач спинився на недоліках у науково-видавничій роботі архівних установ та шляхах їх усунення. Особливу увагу він звернув на такі сторони діяльності архівних установ, як розроблення питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін; проведення науково-методичної роботи; контроль за станом архівів та поліпшення діловодства відомств, організацій, підприємств та установ; концентрація і зберігання документальних матеріалів, зокрема кіно-фотодокументів.

З інформацією «Про хід підготовки історії міст і сіл Української РСР» виступив директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко. Розповівши про вже виконану значну роботу і плани на майбутнє, О. К. Касименко відзначив, що не скрізь було вдало проведено підбір авторів статей, ще не поставлено на належний рівень науково-методичне керівництво з боку Головної редакційної колегії, Інституту історії АН УРСР, обласних і районних комісій, недостатньо використовуються авторами архівні і друковані джерела, неповно висвітлюються у статтях корінні зміни, що відбулися в містах і селах України за роки Радянської влади, та ін.

У своєму виступі завідуючий відділом науки і культури ЦК КП України Ю. Ю. Кондурфор вказав, що архівісти республіки завжди повинні пам'ятати про нове покоління, дбаючи, щоб до нього дійшли документи, в яких всебічно відображено боротьбу за перемогу соціалізму і

комунізму в нашій країні. Він звернув увагу учасників наради на забезпечення архівів сховищами, сприяння громадськості в роботі архівів, участь архівістів у написанні історії населених пунктів України, на популяризацію архівної справи через пресу, радіо, телебачення та ін.

В обговоренні доповідей взяли участь навідуючі архівними відділами Закарпатського облвиконкому Д. П. Попович, vano-Франківського — Г. М. Педашенко, Кримського — О. Д. Белікова, Роменського — К. І. Тищенко, Сумського — О. А. Зубко, Харківського — М. Ф. Кондратьєв, Херсонського — О. Н. Корольова, Чернівецького —

П. К. Мельников; директор ЦДАЖР УРСР В. О. Вострікова, директор ЦДІА УРСР у м. Львові Н. Ф. Врадій; директори облдержархівів Житомирського — Д. В. Шмін, Закарпатського — А. І. Гайдаш, Київського — Ю. Ф. Борщ; секретар виконкому Івано-Франківської обласної Ради депутатів трудящих Г. Ф. Котов. Учасники наради прийняли «Звернення до всіх працівників державних і відомчих архівів Української РСР», в якому закликали докласти всіх зусиль для виконання урядових постанов, для підняття ролі архівів у комуністичному будівництві і розвитку історичної науки.

А. М. КАТРЕНКО

ОБГОВОРЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

21—22 жовтня в Інституті історії АН УРСР на розширеному засіданні Наукової ради з проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» обговорювались макет VII тома історії СРСР, присвяченого Великій Жовтневій соціалістичній революції і громадянській війні, а також стан роботи над II томом колективної монографії про перемогу Радянської влади на Україні.

В роботі ради взяла участь група істориків Москви на чолі з академіком І. І. Мінцем, а також науковці Києва, Львова, Одеси, Луганська, Дніпропетровська, Запоріжжя, Чернігова, Житомира, Кам'янець-Подільського, Херсона.

Присутні з інтересом прослухали повідомлення академіка І. І. Мінця про розширене засідання Президії Академії наук СРСР 18 жовтня 1963 р., присвячене методологічним проблемам природничих і суспільних наук, після чого рада приступила до обговорення макета VII тома історії СРСР. Виступили М. І. Супруненко, М. А. Рубач, П. П. Гудзенко, А. В. Лихолат, Р. Г. Симоненко, Є. М. Скляренко, Д. М. Сташевський, А. П. Гриценко (Інститут історії АН УРСР), В. І. Петров (Інститут історії партії ЦК КП України), А. В. Чирко (ВПШ при ЦК КП України), А. А. Вовк (КДУ) та М. Ю. Раківський (Одеський університет), відзначаючи високий науковий рівень праці, вносячи конкретні пропозиції, спрямовані на поліпшення тексту книги.

Ті, що виступали, одноставно прийшли до висновку, що авторам вдалося відтворити в цілому вірну картину насичених бурхливими подіями років. Від імені авторського колективу головний редактор

VII тома академік І. І. Мінць висловив подяку учасникам обговорення за цінні побажання і запевнив, що редколегія тома використає їх пропозиції при остаточній підготовці тексту до друку.

Розповідаючи про роботу над другим томом «Історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», що створюється переважно істориками УРСР, автори — І. Ф. Слизький (Кам'янець-Подільський), П. П. Москвін (Житомир), О. Й. Щусь (Київ), В. У. Чорновс (Чернігів), М. Г. Гончаренко (Луганськ), В. Я. Борщевський (Дніпропетровськ), І. Г. Шевченко та О. С. Шерстюк (Запоріжжя), М. І. Давидов (Херсон) — спинилися на деяких нерозв'язаних питаннях проблеми, а також на тих труднощах, з якими вони зустрічаються при написанні колективної праці.

На засіданні ради професор М. А. Рубач проголосив доповідь про загальні закономірності і специфічні особливості боротьби за владу Рад в різних районах республіки, детально спинившись на висвітленні найважливіших питань історії соціалістичної революції на Україні в обговорюваних текстах, відзначивши деякі характерні помилки та недоліки.

З повідомленнями, присвяченими робітничому рухові та більшовизації Рад на Україні в 1917 р., виступили наукові співробітники Інституту історії АН УРСР А. П. Гриценко та Ю. М. Гамрецький.

Голова Наукової ради член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко в заключному слові відзначив певні досягнення в роботі над другим томом і ті труднощі, які слід подолати авторському колективу.

Ю. Г.

ЗАСІДАННЯ НОВОЇ ПРОБЛЕМНОЇ НАУКОВОЇ РАДИ

За рішенням Президії АН УРСР створено Наукову раду з проблеми «Історія УРСР (дожовтневий період)». Завданням

цієї ради є наукове керівництво і координація досліджень з історії України до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

31 жовтня 1963 р. відбулося перше засідання новоствореної Ради, в якуму брали участь учені Інституту історії АН УРСР — член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, доктори історичних наук В. А. Дядиченко, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, К. І. Стецюк, кандидати історичних наук О. С. Компан, Д. І. Мишко, О. М. Апанович та інші, а також представники історичних кафедр вузів професори А. О. Введенський, В. О. Маркіна, доценти А. К. Буцик, О. К. Кошник (Київський університет), А. Г. Слюсарський (Харківський університет), П. В. Михайліна (Чернівецький університет) та ін.

Наукова рада заслухала доповідь І. О. Гуржія «Основні напрямки дослідження історії України дожовтневого періоду, в якій були висвітлені досягнення історичної науки після XX з'їзду КПРС, завдання наукової розробки проблеми в світлі рішень ідеологічних пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. Доповідач наголосив на тому, що слід до кінця викорчувати шкідливі наслідки впливу культу особи, глибоко і всебічно показати вирішальну роль «ародних мас в історичному процесі, розкрити гігантську роль В. І. Леніна в науковій розробці питань історії нашої Батьківщини».

Охарактеризувавши стан досліджень з історії України, І. О. Гуржій розкрив актуальні питання, на яких має бути зосереджена увага істориків у найближчі роки: формування древньоруської народності, економічний і суспільний розвиток окремих князівств та територій України в XII—XIV ст.; еволюція феодальної ренти; розвиток міст України в XV—першій поло-

вині XVII ст.; формування української народності; розвиток суспільно-політичного руху на Україні в XV—XVIII ст.; зростання економічних зв'язків між окремими українськими землями за доби феодалізму; суспільно-політичний устрій Правобережної України і західноукраїнських земель; адміністративно-політичний устрій українських земель у другій половині XVIII—першій половині XIX ст.; формування української буржуазної нації; проблеми економічного розвитку України за доби імперіалізму; зародження і розвиток національного руху на Україні; історія окремих загонів пролетаріату; місце України в системі всеросійського ринку; розвиток української культури тощо.

Наукова рада заслухала повідомлення доктора історичних наук Ф. Є. Лося про Всесоюзну нараду з питань вивчення історії робітничого класу дожовтневого періоду, що відбулася в м. Ростов-на-Дону.

Доктор історичних наук М. Н. Лещенко розповів про проспект I тома «Історії селянства УРСР» (від найдавніших часів до 1917 р.). Наукова рада схвалила в основному названий проспект, вказавши на необхідність внесення окремих уточнень у періодизацію історії селянства. Зважаючи на важливість цього видання і великий обсяг матеріалу, учасники засідання одностайно висловились за збільшення обсягу тома до 60 арк.

Наукова рада заслухала повідомлення докторів історичних наук В. А. Дядиченка і Ф. Є. Лося про хід роботи над створенням перших томів «Історії селянства УРСР» і «Історії робітничого класу УРСР».

О. С. ВАСИЛЕВСЬКА

НАУКОВА СЕСІЯ З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ РОСІЇ В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ

17—22 жовтня в Ростові-на-Дону відбулася організована Інститутом історії АН СРСР і кафедрою історії СРСР Ростовського університету наукова сесія, присвячена історії робітничого класу в Росії в період капіталізму. В сесії взяли участь науковці з 35 міст семи республік, усього — близько 90 чоловік, з них 10 науковців з України (Києва, Львова, Одеси, Луганська, Дрогобича). На пленарних засіданнях було заслухано 5 доповідей, на трьох секціях — 39 доповідей.

Сесію відкрив ректор Ростовського державного університету Ю. А. Жданов. З вітальним словом виступив член КПРС з 1903 р. І. В. Нефедов. Доповідь про деякі питання утворення Комуністичної партії Радянського Союзу (в зв'язку з підготовкою I тома багатотомної історії КПРС) зробив М. С. Волін (Москва), спинившись на об'єктивних умовах виникнення пролетарської партії в Росії, характеристиках попередників соціал-демо-

кратії, на значенні ленінського етапу в революційному русі Росії. Оцінюючи позитивну роботу авторського колективу, ті, хто виступав, зробили ряд зауважень. Ф. Є. Лось (Київ) запропонував приділити більше уваги національним республікам, національно-визвольному рухові на окраїнах Росії. Активне обговорення викликала доповідь Ю. І. Кір'янова (Москва) про періодизацію історії робітничого руху в Росії.

К. М. Тарновський (Москва), Ф. Є. Лось, Н. А. Іванова (Москва), Я. І. Корчмар (Луганськ), М. М. Яковлев (Москва), М. І. Черниш (Перм), М. І. Лебедик (Армавір), Ю. І. Серій (Мінськ) та інші відзначили важливість постановки проблеми, спробу дати наукову періодизацію робітничого руху і водночас звернули увагу на недоробленість окремих питань: є випадки, коли плутають історію робітничого класу і робітничого руху, не чітко визначаються етапи перетворення «класу в собі» в «клас

для себе», неточності окремих формулювань та ін.

Доповідь Л. М. Іванова (Москва), побудована на значному конкретному матеріалі, була присвячена питанню спадкоємності фабрично-заводської праці в Росії в кінці XIX ст.—на початку XX ст. Ю. Н. Шабалдін (Москва) констатував, що новим у доповіді є характеристика якісних сторін формування робітничого класу. Проте учасники обговорення відзначили, що доповідач торкався лише центральних районів Росії, а висновки зроблені для всієї країни; об'єктом дослідження були тільки фабрично-заводські робітники, хоч інші загони робітничого класу також вимагають уваги істориків, недостатньо враховується специфіка формування пролетаріату окремих районів країни.

Розробці джерел з історії робітничого класу Росії присвятили свої доповіді Ю. І. Серий і О. А. Парасунько (Київ), який дав глибокий аналіз різних джерел з історії пролетаріату півдня Росії другої половини XIX ст., звернувши увагу на документи місцевих архівів, підкреслив необхідність широкого комплексного вивчення джерел. С. І. Потолов (Ленінград), М. М. Яковлев, Г. Х. Рабінович (Томськ) та інші підкреслили своєчасність постановки цього питання.

Цікавими були доповіді з питань робітничого руху: Н. А. Іванової—«В. І. Ленін про страйкову боротьбу пролетаріату Росії», А. М. Черненко (Дрогобич)—про діяльність В. І. Леніна у вихованні кадрів професійних революціонерів з середовища робітничого класу, К. М. Тарновського—про російську організацію «Искры», Л. М. Карлової—про формування революційних традицій робітничого класу в період імперіа-

лізму. Багато доповідей було присвячено розвитку робітничого руху на місцях—на Україні, Південному Кавказі, Дону, на Уралі, в центральному районі, Естонії.

Г. А. Арутюнов і М. Ш. Чигринський (Ростов-на-Дону) розкрили характер страйкового руху на початку нового революційного піднесення і під час першої світової війни. Про соціальний і партійний склад Рад у 1905 р. повідомив М. М. Дьомочкін (Єлецк). Антиробітничій політиці уряду присвячені виступи О. Ф. Вовчика (Львів), І. С. Богданової. Багато учасників виступало з різних питань джерелознавства. Було заслухано 10 доповідей, присвячених формуванню пролетаріату в окремих районах країни: на Уралі і в Сибіру, на Південному Кавказі і Дону, на Україні (Ф. Є. Лось, О. І. Лугова—Київ, Н. І. Калужко—Одеса), в центральному районі.

Під час обговорення доповідей висловлювались нові думки про оцінку народництва і його роботу серед робітничого класу С. І. Потоловим, В. П. Крикуновим (Грозний), про діяльність Мотовилова—П. І. Комісаровим, про агентів «Искры»—К. М. Тарновським, про сільськогосподарський пролетаріат—Л. Г. Зайцевою (Ростов-на-Дону), Ф. Є. Лосем, О. І. Луговою. З оригінальною доповіддю «Загострення суперечностей між трудом і капіталом в епоху імперіалізму (на прикладах приватних шляхів і товариств)» виступив В. В. Журавльов.

Учасники сесії зробили крок вперед у розробці історії робітничого класу. Вони висловили подяку Інституту історії АН СРСР, який запровадив у практику подібні зустрічі вчених, наголошували на необхідності опублікувати матеріали сесії.

К. І. ДЕМЕШИНА

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В КИШИНЕВІ

У жовтні 1963 р. в Кишинівському університеті відбулася всесоюзна наукова конференція на тему «Колоніальна політика імперіалістичних держав і національно-визвольний рух на Балканах та Близькому Сході». Ректор Кишинівського університету доцент А. І. Медведєв відкрив конференцію доповіддю «Вивчення колоніальної політики імперіалізму і національно-визвольний рух на Балканах і Близькому Сході—важливе завдання радянської історичної науки».

Значний інтерес викликала доповідь професора П. В. Милоградова про націоналізм та інтернаціоналізм на Близькому Сході, в якій були докладно висвітлені дві тенденції націоналізму—реакційна та демократична. Доцент Інституту східних мов при ЛДУ Ю. Ф. Лудшвейт проаналізував прогресивні і реакційні тенденції

турецького націоналізму в період кемалістської революції.

Питанням історії країн Балканського півострова в XIX ст. були присвячені доповіді доцента І. І. Мещеряка (Кишинів)—про боротьбу болгарського народу проти турецьких гнобителів, доцента В. П. Сторожюка (КДУ)—про заступницьку дипломатичну боротьбу між великими європейськими державами навколо об'єднання румунських князівств у 1859—1861 рр., наукового співробітника Є. Є. Чертан (АН МРСР)—про участь Румунії у загальній боротьбі балканських народів проти турецького гніту в 60-х роках XIX ст., кандидата історичних наук І. Г. Сенкевич (Інститут історії АН СРСР)—про національно-визвольну боротьбу албанського народу у 1875—1878 рр.

Доктор історичних наук І. А. Халфін

присвятив свою доповідь історіографії курдського питання. Доцент А. С. Силіч (КДУ) доповідав про східне питання в пімецькій літературі XIX ст.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Ю. О. Боєв зробив доповідь на тему «Колоніальна політика Франції на Близькому Сході в кінці XIX — на початку XX ст.», спинившись, зокрема, на участі французьких колонізаторів у придушенні повстання в Йемені, Хіджазі, Басрі проти турецького гніту. Змістовною була доповідь доктора історичних наук В. М. Турока (Інститут слов'язнавства АН СРСР) про висвітлення історії багатонаціональної австро-угорської монархії в сучасній буржуазній історіографії. Доповідач підкреслив, що сучасна буржуазна (особливо американська) історіографія фальсифікує історію Австро-Угорщини для

посилення антикомуністичної пропаганди.

На конференції були також заслухані доповіді з новітньої історії Румунії — кандидатів історичних наук С. Є. Левіта, Б. М. Колкер (АН МРСР) і з історії сучасного Ірану — кандидатів історичних наук Є. А. Орлова (Інститут народів Азії АН СРСР) і М. І. Володарського (КДУ).

Учасники конференції звернулись до наукової ради при АН СРСР по проблемі «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» з проханням створити у Кишиневі науково-дослідну групу і періодично скликати в столиці Молдавії наукові конференції з історії національно-визвольного руху народів Балкан і Близького Сходу.

*Р. Ю. ЕНГЕЛЬГАРТ,
М. І. ВОЛОДАРСЬКИЙ*

ДРУГА НАРАДА ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ У КИЄВІ

Друга нарада істориків-славістів вуві СРСР, що проходила 22—25 жовтня 1963 р. у Києві, була присвячена питанням розвитку наукової і науково-методичної роботи з історії південних та західних слов'ян у вузах країни та західних рішень червеного Пленуму ЦК КПРС.

Відкриваючи нараду, доктор історичних наук професор В. А. Жебокрицький (Київ) вказав на традиційність дружніх творчих контактів істориків-славістів країни і підкреслив плідність їх співробітництва. З вітальним словом до делегатів наради звернувся ректор Київського університету академік АН УРСР І. Т. Швець.

В основній доповіді доцентів І. О. Воронкова та І. М. Белявської (Москва) йшлося про виконання рішень Московської наради істориків-славістів і перспективи наукової та науково-методичної роботи з історії зарубіжних слов'янських країн на 1963—1970 рр. Доповідачі підкреслили важливе значення повороту істориків-славістів до вивчення актуальних вузлових проблем сучасності, а також вказали на недоліки в дослідженні новітньої історії соціалістичних країн. В обговоренні доповіді взяли участь доктор історичних наук С. І. Сідельников (Харків), кандидат історичних наук В. М. Белановський (Ленінград), Т. П. Брянцева (Київ), Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський), О. І. Озолін і М. А. Козакова (Саратов), О. В. Сергеев (Казань), Д. Б. Мельцер (Мінськ).

Доповідь доктора історичних наук О. І. Недорезова (Москва) була присвячена антифашистському визвольному рухові в Чехословаччині під час окупації. Доповідач відзначив зв'язок руху Опору в країні з Вітчизняною війною радянського народу і встановленням дружніх радянсько-чехословацьких взаємовідносин. По проблемі руху Опору виступили також

доктор історичних наук В. І. Клоков (Київ) (про роль історичних традицій і мовної спорідненості в згуртуванні слов'янських народів на боротьбу проти фашизму), кандидат історичних наук І. Д. Очак (Москва), І. М. Теодорович (Чернівці), С. Л. Каїров (Миколаїв). Про діяльність видатного чехословацького історика Зденека Неєдли та його ставлення до Радянського Союзу повідомив кандидат історичних наук Б. М. Руколь (Москва).

Соціалістичне будівництво в Болгарії і Чехословаччині було темою доповіді кандидата історичних наук В. М. Белановського (Ленінград). Докладно спинившись на певних досягненнях у розробці питань соціалістичного будівництва в країнах народної демократії, доповідач відзначив, що ще недостатньо розроблена періодизація історії зарубіжних соціалістичних держав, слабо показуються роль політичних партій, специфіка розвитку окремих країн та ін. Про дружбу і взаємодопомогу соціалістичних держав говорили Б. І. Распутніс (Львів), С. Г. Григор'єв (Владивосток), А. І. Доронченков (Великі Луки). Змістовними були виступи старшого викладача Донецького педінституту Б. М. Холодія про участь Донбасу в економічному співробітництві СРСР з слов'янськими країнами народної демократії та кандидата історичних наук С. С. Швачка (Махачкала) про діяльність землеробського народного союзу в Болгарії (1949—1962 рр.).

На секційному засіданні кандидат історичних наук О. Я. Манусевич (Москва) виголосив доповідь про історіографію проблеми «Жовтнева революція і незалежність Польщі, Чехословаччини та Югославії».

Революційному рухові робітничого класу слов'янських країн під впливом Вели-

кого Жовтня, суспільно-політичній діяльності слов'ян-інтернаціоналістів, національному питанню присвятили свої повідомлення кандидати історичних наук П. М. Калениченко (Київ), С. М. Стекевич (Ленінград), І. І. Белякевич (Львів), В. І. Худанч (Ужгород), В. Я. Куплевацький (Харків), О. М. Матвеев (Ташкент), Г. І. Чернявський (Харків).

Секція історії феодалізму була представлена доповіддю декана історичного факультету Воронежського університету А. О. Москаленка «Досягнення і завдання радянської медієвістики в галузі вивчення історії зарубіжних слов'янських народів». З повідомленнями у найважливіших питаннях соціально-економічної та політичної історії феодального суспільства виступили доценти Т. П. Брянцева (Київ), Ю. М. Гросман (Львів), Є. О. Єфремов (Пенза), М. М. Фрейденберг (Великі Луки), старший викладач М. С. Рашба (Харків) та ін. Історіографії феодального періоду були присвячені виступи доцента О. В. Сергеева (Казань), старшого викладача А. І. Мітряєва (Харків).

Значне місце в роботі наради було приділено новій історії зарубіжних слов'янських народів. Повідомлення про питання минулого українського народу в польській історіографії 40—50 років XIX ст. зробив доцент Л. О. Коваленко (Кам'янець-Подільський). Революційній боротьбі в слов'янських країнах у другій половині XIX—на початку XX ст. присвятили повідомлення доктор історичних наук С. І. Сідельников (Харків), доценти А. З. Нюркаєва (Перм), В. Г. Карасьов (Москва), С. Ф. Коваль (Іркутськ), викладач С. М. Труєвич (Львів) та ін.

Питань культури слов'янських народів торкалися кандидати історичних наук

К. Л. Струкова (Москва), І. Г. Шульга (Ужгород), старший викладач Л. П. Лаптев (Москва).

Делегати наради заслухали повідомлення завідуючого відділом історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР Ф. П. Шевченка про V Всесвітній конгрес славистів у Софії, завідуючого відділом історії південних та західних слов'ян Московського університету І. О. Воронкова—про IX з'їзд польських істориків та доцента того самого університету В. Г. Карасьова—про III з'їзд югославських істориків.

На нараді було схвалено перспективну проблематику науково-дослідної роботи. До першочергових завдань належить розробка актуальних питань сучасності—розвиток народно-демократичного ладу, будівництво соціалізму в зарубіжних слов'янських країнах, їх братерське співробітництво та історичні зв'язки тощо.

Нарада наголосила на необхідності систематично видавати навчальні посібники (зокрема, хрестоматію) та підручники з історії південних та західних слов'ян, включаючи до них історіографічний матеріал, якнайшвидше опублікувати окремий посібник з історіографії даної проблеми. З метою поліпшення координаційної роботи в галузі слов'янознавства нарада запропонувала видавати двічі на рік ротаційним способом інформаційний бюлетень при Московському університеті. Делегати наради висловились на користь міжвузівського обміну істориками-славістами, збільшення публікацій науково-популярних праць з питань слов'янознавства, особливо новітнього часу.

Дана нарада продемонструвала плідність творчих контактів вчених країни у розробці важливих проблем радянської історичної науки. Третю нараду істориків-славистів було вирішено скликати в лютому 1966 р. у м. Воронежі.

Л. Г. ЛЯШЕНКО

П'ЯТИЙ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС СЛАВІСТІВ

17—23 вересня 1963 р. в Софії (Болгарія) проходив V Міжнародний конгрес славистів. За кількістю учасників конгресу, а також за шириною і різноманітністю проблематики доповідей і повідомлень це був найбільший форум славистів за всю майже двохсотлітню історію слов'янознавства. У роботі конгресу взяло участь понад 1500 делегатів і гостей майже з 30 держав усіх континентів світу. На трьох пленарних засіданнях і в тринадцяти секціях було заслухано понад 540 доповідей і наукових повідомлень, в яких було відображено останні досягнення слов'янознавства і накреслені головні шляхи і перспективи його дальшого розвитку.

Конгрес збігся з 1100-річчям створення безсмертними болгарськими просвітителями Кирилом і Мефодієм єдиної старослов'ян-

ської писемності. Цій визначній події було присвячено спеціальне пленарне засідання конгресу. Вперше за всю історію конгресів славистів до Софії приїхали історики; працювала історико-філологічна секція, на якій було обговорено ряд актуальних проблем з історії і культури слов'янських народів. На конгресі заслухали доповіді радянських вчених: академіка Б. А. Рибакова—«Російська епіграфіка X—XIV ст. (стан, можливості, завдання)», І. О. Хренова—«Перша російська революція 1905—1907 рр. і зарубіжні слов'янські народи», професора С. О. Нікітіна—«Російська дипломатія і національний рух південних слов'ян у 50—70 роки XIX ст.», Ф. П. Шевченка—«Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст.», колективну доповідь (Л. Б. Валева, Ф. Г. Зуєва, В. І. Кло-

кова, П. І. Резонова і Г. М. Славина) — «Основні етапи антифашистського і національно-визвольного руху в слов'янських країнах у роки другої світової війни», Ю. В. Брамлея — «Про сотню як суспільний осередок у південних і східних слов'ян», професора І. Ф. Белза «Музична культура західнослов'янських народів, її міжнародні зв'язки і світове значення». Радянські історики також брали активну участь в обговоренні доповідей своїх колег

з Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Канади, Данії, США та інших країн. Як відзначає голова конгресу болгарський академік В. Георгієв, конгрес був чудовою маніфестацією ідеї мирного співіснування на ниві плідотворного міжнародного наукового співробітництва вчених країн з різним суспільно-політичним ладом.

Міжнародний комітет славистів ухвалив провести VI Міжнародний конгрес славистів у 1968 р. в м. Празі.

П. С.

ШІСТДЕСЯТИРІЧЧЯ П. А. ЛАВРОВА

1 листопада 1963 р. на засіданні Вченої ради Київського університету відбулось вшанування завідуючого кафедрою історії Української РСР доктора історичних наук професора П. А. Лаврова в зв'язку з 60-річчям з дня народження і 40-річчям громадсько-політичної та науково-педагогічної діяльності. Ректор університету академік АН УРСР І. Т. Швець, який відкрив урочисте засідання, доповідач доцент В. Є. Спицький відзначили багаторічну плідотворну роботу ювіляра в справі підготовки кадрів радянських істориків, його значний вклад у наукову розробку актуальних питань історії України.

П. А. Лавров народився в сім'ї безземельного селянина у Летичівському повіті, на Поділлі, в 1922 р. вступив до комсомолу. Після закінчення Радпартшколи в м. Кам'яні-Подільському, працював спочатку секретарем сільської комсомольської організації, а потім завідуючим відділу пропаганди Деражнянського райкому комсомолу. В 1928 р. вступив до лав Комуністичної партії. В 1933 р. П. А. Лавров закінчив Київський інститут педпрофосвіти, а потім аспірантуру при кафедрі історії України Київського університету. У 1939 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Селянський рух на Півобережній Україні в першій третині XIX ст.».

В післявоєнні роки в центрі уваги П. А. Лаврова — наукова розробка питань робітничого руху на Україні в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.). Результатом багаторічних досліджень вченого була велика монографія «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.)», захищена у 1957 р. як докторська дисертація.

П. А. Лавров також розробляє питання історії суспільно-політичного, головним чином, студентського руху на Україні в дожовтневий період, приділяє увагу пи-

танням історії громадянської війни, радянського будівництва на Україні, а також історіографії та ін. П. А. Лавров є одним з авторів книги «Нариси історії Комуністичної партії України». Його перу належить близько 50 друкованих наукових праць. Він є членом редакційних колегій «Советской Исторической Энциклопедии», журналі «Вопросы истории», «Українського історичного журналу».

Понад 30 років тому П. А. Лавров почав свою педагогічну роботу у вищій школі. З 1939 р. до початку Великої Вітчизняної війни він працював деканом історичного факультету і завідуючим кафедрою історії Української РСР у Київському університеті. Демобілізувавшись з рядів Радянської Армії після закінчення війни, він повернувся до рідного університету, де працює завідуючим кафедрою історії Української РСР і професором, бере активну участь у громадсько-політичному житті.

Від дирекції Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПУ віват ювіляра М. Р. Доній, від ректорату і партійного комітету Київського університету — секретар парткому Г. П. Міщенко, від кафедри історії КПУ університету — проф. О. А. Бородин, від колективу історичного факультету — декан факультету П. М. Овчаренко, від Інституту історії Академії наук УРСР — проф. М. А. Рубач, від Міністерства вищої і спеціальної середньої освіти УРСР — тов. Безуглий та ін.

На адресу ювіляра надійшли привітання від колективів Ленінградського, Харківського, Одеського, Чернівецького, Львівського, Ужгородського університетів, від Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР та інших організацій і установ, окремих осіб.

А. А. ВОВК

* * *

Редакційна колегія і співробітники редакції «Українського історичного журналу» щиро вітають члена редколегії Павла Арсентійовича Лаврова з 60-річчям і ба-

жають довгих років радісного, щасливого життя, плідотворної діяльності на благо нашої Радянської Вітчизни.

Листи до редакції

ДО ІСТОРІЇ ТЕХНІЧНОГО РОЗВИТКУ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ

В житті нашої країни історія відвела визначне місце Донецькому кам'яновугільному басейну, який з любов'ю народ називає «Всесоюзною кочегаркою». Від перших шукань Григорія Капустіна до теперішніх геологічних меж великого Донбасу, від шахт-«мишоловок» до сучасних вугільних підприємств і високо механізованих гідрошахт, від каторжної праці дореволюційних гірників до трудових подвигів знатних шахтарів М. Мамаєва і М. Тихонова, від боротьби донецьких гірників за владу Рад до всенародного руху за комуністичну працю — такий історичний шлях, пройдений вугільним Донбасом і його славними трудівниками.

Донбас, який з давнього часу займав провідне місце у вугільній промисловості нашої країни і який тепер дає третину вуглевидобутку Радянського Союзу і в п'ять разів більше, ніж уся дореволюційна Росія, заслуговує, безперечно, величезної уваги дослідників, що вивчають науково-технічний прогрес.

Більше того, з Донбасом зв'язані імена і чудові діла таких корифеїв вітчизняної науки, як Д. І. Менделєєв і Л. І. Лутугін. У Донбасі сформувалися видатні вчені М. М. Протодьяконов, Б. І. Бокий, О. М. Терпигорев та багато інших. Шахтарський Донбас є справжньою кузницею кадрів не тільки спеціалістів-вугільників, а й визначних партійно-державних діячів нашої Батьківщини. Багато сил і енергії віддали організації революційного руху шахтарів більшовики-ленінці І. В. Бабушкін, П. Мойсеєнко, Артем (Ф. А. Сергєєв) та багато інших. На донецькій землі, в середовищі гірників-вугільників, виріс і сформувався як полум'яний борець за щастя народу видатний діяч Комуністичної партії та Радянської держави, почесний шахтар М. С. Хрушов.

Історично важлива роль вугільного Донбасу в житті нашої соціалістичної Батьківщини визначається ще й тим, що він з давніх-давен був і є тепер чудовою, справді всесоюзною лабораторією передового досвіду. Багато рухів новаторів виробництва, що стали всенародними, і перспективні напрями науково-технічного прогресу дістали путівку в життя саме у вугільному Донбасі.

Історія науково-технічного прогресу Донецького кам'яновугільного басейну — це дуже важлива і по-своєму особливо цікава частина всієї історії вугільної промисловості СРСР, чудова сторінка літопису науково-технічного прогресу в нашій країні. Узагальнення найбагатшого досвіду науково-технічного прогресу вугільного Донбасу, аналіз розвитку економіки басейну, визчення історії його робітничого класу здавна привертала увагу вітчизняних учених.

Незадовго до революції було видано підготовлену при найактивнішій участі і під керівництвом академіка О. М. Терпигорева капітальну працю «Описание Донецкого бассейна». В наступні роки неодноразово робилися спроби дати огляд стану вугільної промисловості Донбасу. Деякі з них були зв'язані з необхідністю з'ясувати розміри руйнувань, що їх завдали Донбасу громадянська війна або німецько-фашистські окупанти; інші, наприклад праця Г. Д. Бакулева «Развитие угольной промышленности Донбасса», були присвячені, в основному, економічним проблемам.

Розвиток техніки вуглевидобутку і гірничої науки в нашій країні і, зокрема, в Донбасі висвітлений в ряді спеціальних праць. Серед них — книги А. А. Зворикіна «Очерки по истории советской горной техники», Є. М. Фаєрмана «Развитие отечественной горной науки», брошури і статті з історії вугільновидобувних і прохідницьких комбінатів, з історії шахтного підйому, систем розробок та інших проблем техніки і технології вуглевидобутку.

Тим часом жодна з цих монографій не відтворює історії технічного розвитку вугільної промисловості Донецького басейну. Багато з раніш створених праць потребує у зв'язку з тим, що минув чималий час (або ж з інших причин), перегляду, уточнень і доповнень. Найголовнішим є те, що нарізла гостра потреба на основі критичного аналізу і узагальнення досвіду науково-технічного розвитку вуглевидобутку, виходячи з історично важливих завдань, поставлених ХХІІ з'їздом КПРС, визначити і сформулювати конкретні перспективні напрями розвитку техніки і технології видобутку вугілля в Донбасі на найближче майбутнє.

В 1967 р. наша країна, все прогресивне людство відзначатимуть півстолітній ювілей першої в світі соціалістичної держави. Хорошим подарунком радянському народові була б підготовка і видання до цієї знаменної дати узагальнюючої капітальної праці з історії технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу.

Група вчених АН УРСР спільно із спеціалістами-вугільниками, а також з істориками і економістами, що працюють над донецькою тематикою, почали роботу по підготовці такої узагальнюючої наукової праці.

Науковці поставили перед собою такі основні завдання: узагальнити найбагатший науково-технічний досвід розвитку вугільної промисловості Донбасу, розкрити зумовленість і взаємозв'язок усіх галузей техніки вуглевидобутку, показати в зв'язку із суспільно-політичними і соціально-економічними змінами в житті нашої країни глибину та історичну закономірність корінних технічних перетворень, що привели «Всесоюзну кочегарку» до сучасного високого індустріального рівня.

Висвітлити неочіненний вклад робітничого класу та інженерно-технічної громадськості Донбасу в здійснення технічної революції у вуглевидобутку, показати винятково важливу роль Комуністичної партії, яка на всіх етапах соціалістичного будівництва боролася проти проявів косності й консерватизму, за нову людину, нову техніку.

Визначити перспективи науково-технічного прогресу на двадцятиріччя з урахуванням суспільно-політичних, соціально-економічних і науково-технічних факторів.

Розроблення всіх цих питань здійснюватиметься на основі аналізу техніко-економічних показників виробництва, причому особливу увагу в монографії буде приділено висвітленню нерозв'язаних проблем, визначенню вузьких місць у загальному комплексі праць з питань видобутку вугілля. Поряд з цим будуть показані зміни, що сталися за роки Радянської влади в умовах праці й побуту шахтарів Донбасу, роль партійних, профсоюзних, комсомольських та інших громадських організацій у піднесенні вугільної промисловості, культурній революції, в комуністичному вихованні трудящих.

Керівництво роботою по підготовці цієї праці здійснює спеціально створена Президією АН УРСР Головна редакційна колегія видання. Її робочим апаратом і науково-методичним центром є Сектор історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР.

За розробленим проспектом праця матиме таку структуру: перший том — дореволюційний Донбас; другий — соціалістичний Донбас (1917—1945 рр.); третій — Донбас на шляху до комунізму. Загальний обсяг усіх трьох томів — приблизно 150 авторських аркушів.

Успішне розв'язання цього важливого і відповідального завдання передбачає мобілізацію великих зусиль численного авторського колективу, глибоке і всебічне наукове дослідження ряду техніко-економічних та історичних питань, найактивнішу участь широкої громадськості в обговоренні матеріалів, що готуватимуться до друку.

Дещо вже зроблено в цьому напрямі. Так Головна редколегія розіслала для ознайомлення багатьом організаціям і особам, які тією або іншою мірою зв'язані з історією технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу, проект проспекту тритомника. Відгукнулися робітники і службовці шахт і заводів, викладачі учбових закладів, учені, партійні й радянські працівники Донбасу, Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Дніпропетровська. Сотні листів і телеграм, що надійшли до Редколегії, свідчать про живий інтерес до видання, що готується, про велике бажання практично допомогти авторському колективу.

В жовтні минулого року в м. Донецьку відбувалася скликана АН УРСР і Донецьким раднаргоспом нарада Головної редколегії видання і науково-технічного активу вугільників, на якій були розглянуті методологічні й організаційні питання підготовки тритомника. Учасники наради, в цілому схваливши поданий на їх розгляд проект, внесли в нього ряд істотних доповнень і уточнень. Нарада рекомендувала також основних авторів, відповідальних за підготовку розділів і підрозділів праці. Здебільшого — це добре відомі працівники вугільної промисловості, спеціалісти гірничої техніки або ті, хто працює в галузі історії науково-технічного прогресу.

Досягнуто також домовленість про практичну участь у підготовці тритомника працівників вугільної промисловості тієї частини Донбасу, що входить до складу РРФСР.

Немає сумніву в тому, що вихід у світ капітального дослідження з історії технічного прогресу вугільного Донбасу активізуватиме підготовку і видання значної кількості праць з історії окремих шахт, заводів, про найважливіші винаходи визначних новаторів виробництва.

Головна редколегія і Сектор історії техніки та природознавства АН УРСР, висловлюючи глибоку подяку всім товаришам, які взяли безпосередню участь у підготовці і попередньому обговоренні проспекту тритомника, звертаються до працівників ідеологічного фронту, які розробляють донецьку тематику, до робітників вугільної промисловості з проханням надсилати свої пропозиції і поради, спогади й матеріали, що стосуються історії вугільного Донбасу, на адресу: м. Київ, вул. Воровського, 22.

О. Н. ШЕРБАНЬ, академік АН УРСР,
П. С. КУЧЕРОВ, член-кореспондент АН УРСР,
Г. М. ДОБРОВ, кандидат технічних наук

ПРО ПОМИЛКИ В БІОГРАФІЧНОМУ НАРИСИ

Немає потреби доводити, наскільки важлива ретельна й уважна перевірка фактів для біографічних нарисів, які журнал вміщує під рубрикою «Наш календар». Адже часто журнал дає читачеві першу можливість ознайомлення з життєвим шляхом того або іншого партійного чи державного діяча. В таких випадках матеріали розділу «Наш календар» відразу ж набувають довідкового характеру.

Тим більш прикро, коли в подібних статтях доводиться зустрічатися не просто з неточностями, а й з прямим перекрученням фактів. Так трапилося, зокрема, з написаною М. І. Горлачем і вміщеною в № 6 журналу за 1963 рік біографією М. Є. Чувирина — старого більшовика-підпільника, відомого діяча Комуністичної партії і Радянської держави.

Неправильно, насамперед, вказано час народження М. Є. Чувирина. Він народився 9 січня 1883 р.¹, а не в листопаді цього ж року, як зазначає автор. Невірно, що перед Лютневою революцією М. Є. Чуvirin провів у тюрмі чотири роки, з 1914 по 1917 р. він перебував в армії і служив рядовим солдатом автомобільних майстернях².

У перекрученому світлі подаються автором і події, зв'язані з участю М. Є. Чувирина у підготовці і проведенні Жовтневої революції. За словами автора, з початку квітня 1917 р. Чуvirin працював у Москві роз'їзним інструктором провінціального відділу Московської Ради. Тим часом, як свідчить сам Чуvirin в «Анкеті учасника Жовтневого перевороту»³, з лютого по жовтень 1917 р. він перебував у Пскові, брав активну участь у роботі місцевої партійної організації, був депутатом Псковської Ради робітничих і солдатських депутатів, членом губпрофбюро; що ж до Москви, то Чуvirin виїздив туди на короткий час для організації профспілки металістів. Не дивно, що, пройшовши повз дуже важливе джерело, автор навіть не згадав у статті про такі віхи біографії М. Є. Чувирина, як його участь у роботі II Всеросійського з'їзду Рад, зустрічі з В. І. Леніним; нічого не сказав про роботу Чувирина на посту голови Арзамаського комітету РКП(б) у 1918 р., про його роботу в Симбірську та Нижньому Новгороді до приїзду на Україну у 1922 р.

Без достатнього знання справи висвітлив автор і діяльність М. Є. Чувирина на Україні. Так, полтавський період роботи Чувирина автор обмежує 1922—1924 роками і твердить, що тоді Чуvirin був секретарем Полтавської губернської Контрольної комісії. Насправді ж Чуvirin працював у Полтавській губернії по липень 1925 р.; був послідовно секретарем Кобеляцького і Красноградського окружкомів, секретарем Партколегії Губернської КК, а в грудні 1924 р. став головою (а не секретарем) Губернської Контрольної комісії⁴. Що ж до Кривого Рога, то М. Є. Чуvirin працював там не з 1924, а з середини 1925 р.

І, нарешті, останнє. У 1936 р. (а не в 1937 р.) травневий Пленум ЦК КП(б)У звільнив Чувирина від обов'язків члена Політбюро ЦК КП(б)У⁵. Останні роки свого життя М. Є. Чуvirin працював в апараті ВЦРПС, очолював ревізорську групу ВЦРПС по соціальному страхуванню. Помер 2 вересня 1947 р.⁶

Л. П. НАГОРНА

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 11, спр. 3106.

² Там же.

³ «От февраля к Октябрю (из анкет участников Великой Октябрьской социалистической революции)». М., 1957, стор. 370—373.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 27, оп. 1, спр. 26, арк. 2; од. зб. 31, арк. 12; од. зб. 99, арк. 158; од. зб. 99, арк. 121; од. зб. 133, арк. 468.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 471, арк. 52.

⁶ Газ. «Труд», 4 вересня 1947 р.

ЮРІЙ ЯКОВИЧ БІЛАН

Українська радянська історична школа зазнала важкої втрати. 13 грудня 1963 р. після тривалої хвороби помер Юрій Якович Білан. Ю. Я. Білан народився 14 квітня 1902 р. у с. Алексінці, Срібнянського району, на Чернігівщині, в сім'ї селянина-бідняка. Десятирічним хлопчиком він почав свій трудовий шлях, наймитуючи у поміщика і куркулів. В 1921 р. Ю. Я. Білан став комсомольцем. Активна участь у класовій боротьбі на селі, робота в комсомольському осередку і в Срібнянському волосному комнезамі були для майбутнього історика школою політичного гарту. У 1925 р. він вступив у ряди Комуністичної партії. Закінчивши після служби в Радянській Армії історико-економічний факультет Київського інституту народної освіти, Ю. Я. Білан працював викладачем і заступником директора Київського педагогічного інституту. В 1940 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію, а в 1941 р. йому було присвоєно звання доцента.

В роки Великої Вітчизняної війни Ю. Я. Білан працював в об'єднаному Українському державному університеті в Казахській РСР. Після визволення Києва Юрій Якович повернувся до рідного міста і розгорнув велику науково-педагогічну й організаційську роботу в 1944—48 рр. як декан історичного факультету, а з 1951 р. і до останніх днів як завідуючий кафедрою історії СРСР Київського університету. Юрій Якович плідно займався науковою діяльністю, його доробок становить близько 40 наукових праць, присвячених важливим проблемам вітчизняної історії. Широко відома монографія вченого «Вітчизняна війна українського народу проти німецьких окупантів у 1918 році».

Ю. Я. Білан виступав ініціатором і автором ряду науково-популярних і навчальних видань. В перші післявоєнні роки він написав оригінальний підручник з історії СРСР для бібліотеки «Університет вдома». Під його керівництвом і за безпосередньої участю на кафедрі успішно здійснювалось дослідження історії міст і сіл Української РСР, фабрик і заводів Києва. Юрій Якович був одним з авторів посібника «Історія СРСР» для 8-го класу, членом головної редакційної колегії і авторського колективу створюваної нині великої праці з історії громадянської війни на Україні.

У 1961 р. Юрію Яковичу було присвоєно звання професора. За заслуги перед Батьківщиною він був удостоєний кількома урядовими нагородами. Наукова громадськість, численні товариші і учні відомого історика ніколи не забудуть його глибокої принципиальності, невичерпної енергії і наполегливості у роботі, великої людяності.

ЗИГМУНТ МЛИНАРСЬКИЙ

5 грудня 1963 р. раптово помер завідуючий кафедрою історії преси і декан факультету журналістики Варшавського університету професор Зигмунт Млинарський — щирий друг Радянського Союзу, видатний спеціаліст в галузі польсько-українських відносин.

Зигмунт Млинарський народився 1904 р. в сім'ї вчителя, в Західній Галичині. Закінчивши Краківський університет, здобув спеціальність історика. Ще в юнацькі роки він назавжди зв'язав свою долю з революційним рухом: у 1924 р. вступив до лав Комуністичної партії Польщі. За політичну діяльність польські санейні власті не раз заарештовували його й кидали в тюрми. Під час минулої війни перебував в еміграції в Румунії, де створив польську прогресивну організацію, яка встановила зв'язок із Спілкою польських патріотів в СРСР.

Повернувшись на батьківщину, З. Млинарський за дорученням Польської об'єднаної робітничої партії очолював важливі ділянки ідеологічного фронту, зокрема, був одним з керівників польського радіо, організатором і головою Товариства для поширення знань, завідуючим відділом Радянського Союзу і європейських соціалістичних країн у Польському інституті міжнародних відносин, директором Польсько-Радянського інституту. Останні дванадцять років свого життя працював у Варшавському університеті.

В особі професора Млинарського ми втратили вченого, який плідно займався дослідженням братніх відносин між польським і українським народами. Він є автором великої науково-дослідницької праці «Польсько-українське братерство з 1905 р. до найновішого часу». Українські читачі добре знають працю З. Млинарського і А. Сліша про славного сина українського народу Андрія Потебню.

Ця книжка була перекладена на українську мову і в 1957 р. перевидана в Києві.

До 100-річчя польського повстання 1863 р. вийшла з друку монографія З. Млинарського і П. Лоссовського «Росіяни, білоруси й українці в січневому повстанні», що була високо оцінена в СРСР і ПНР. Минулого літа професор Млинарський виголосив доповідь «Основні проблеми польсько-українських відносин у XIX—XX ст.» на науково-популярній конференції в Кракові.

Світлу пам'ять про З. Млинарського збережемо назавжди.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **Е. Я. Безпалко.** Деятельность парторганизаций Украины по повышению эффективности идеологической работы на селе (1959—1961 гг.). **В. А. Бойченко.** Киевское подполье в годы Отечественной войны. К 150-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко. **В. К. Костенко.** Всегда с народом. **В. Г. Сарбей.** Дооктябрьская большевистская печать о великом революционере-демократе. **А. В. Санцевич.** Т. Г. Шевченко и вопросы всемирной истории. Сообщения. **А. С. Ткаченко.** Политмассовая работа партийных организаций в угольной промышленности в 1953—1958 гг. **М. Козыбаев, А. Жумасултанов.** Участие трудящихся Казахстана в восстановлении Донбасса в годы Великой Отечественной войны. **М. И. Лавринович.** Деятельность парторганизаций Украинской ССР по восстановлению сельского хозяйства (1943—1945 гг.). **В. В. Засанский.** Развитие полиграфии и книгопечатания за годы Советской власти. **М. Д. Березовчук.** Мероприятия Коммунистической партии Украины по организационно-политическому укреплению комхозов (1925 г.). **А. М. Васильков.** Борьба солдат Румынского фронта под руководством большевиков за власть Советов (октябрь 1917 г. — январь 1918 г.). **Н. М. Ткаченко.** К вопросу о социально-экономическом развитии Левобережной Украины (вторая половина XVII — начало XVIII ст.). Заметки. **А. С. Ковальчук.** Некоторые вопросы развития социалистического соревнования среди рабочих тяжелой промышленности УССР (1946—1950 гг.). **П. С. Сохань.** О пребывании Г. М. Димитрова в Одессе в 1926 г. **Т. С. Федорова.** Заднепровская дивизия бронепоездов в боях за Украину (1919 г.). **Ю. М. Гамрецкий.** К вопросу о борьбе за 8-часовой рабочий день в Советах Украины в 1917 г. **Я. И. Дзыра.** Т. Г. Шевченко и рукопись Величко. **Г. И. Коляда.** Из истории румыно-украинских печатных связей в XVII ст. К истории городов и сел Советской Украины. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. **E. Y. Bezpalko.** Activity of the Party Organizations of the Ukraine in Raising the Efficacy of Ideological Work in the Countryside (1959—1961). **V. A. Boichenko.** Kiev Underground during the Patriotic War. On the Sesquicentenary of T. G. Shevchenko's Birth. **V. K. Kostenko.** Always with the People. **V. G. Sarbei.** Pre-October Bolshevik Press on the Great Revolutionary Democrat. **A. V. Santsevich.** T. G. Shevchenko and Questions of World History. Communications. **A. S. Tkachenko.** Mass Political Work of Party Organizations in the Coal Industry in 1953—1958. **M. Kozybaev, Z. Zhumasultanov.** Participation of the Working People of Kazakhstan in the Rehabilitation of Donbas during the Great Patriotic War. **M. I. Lavrinovich.** Activity of the Party Organizations of the Ukrainian SSR in Rehabilitation of Agriculture (1943—1945). **V. V. Zasansky.** Development of Polygraphy and Printing during the Years of Soviet Government. **M. D. Berezovchuk.** Measures of the Communist Party of the Ukraine for the Organizational and Political Consolidation of Poor-Peasant Committees (1925). **A. M. Vasilkov.** Struggle of the Soldiers of the Rumanian Front under Leadership of the Bolsheviks for Soviet State Power (October 1917—January 1918). **N. M. Tkachenko.** On the Social and Economic Development of Left-bank Ukraine (second half of XVII—beginning of XVIII c.). Notes. **A. S. Kovalchuk.** Some Questions on the Development of Socialist Emulation among Heavy Industry Workers Ukrainian SSR (1946—1950). **P. S. Sokhan.** On G. M. Dimitrov's Stay in Odessa in 1926. **T. S. Fyodorova.** Dnieper Division of Armoured Trains in the Battles for the Ukraine (1919). **Ju. M. Gamretsky.** On the Fight for an Eight-hour Working Day in the Ukrainian Soviets in 1917. **Y. I. Dzyra.** T. G. Shevchenko and the Velichko Manuscript. **G. I. Kolyada.** From the History of Rumano-Ukrainian Publishing Ties in the XVII c. On the History of Towns and Villages of Soviet Ukraine. Aid to the History Teacher. Our Calendar, Survey of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to the Editor.